

2 | 2015

SPř

Slovanský
přehled

Slavonic Review

Ročník 101 / Založen 1898

2 | 2015

Slovanský přehled

*Časopis pro dějiny střední, východní
a jihovýchodní Evropy*

Slavonic Review

*Journal for the History of Central, Eastern
and Southeastern Europe*

Ročník 101 / Založen 1898

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi European Reference Index for the Humanities (ERIH) jako časopis kategorie INT2 a v rámci Seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů vydávaných v České republice.

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in European Reference Index for the Humanities (ERIH) as INT2 Sub-Category (international publications with significant visibility and influence in the various research domains in different countries).

OBSAH | CONTENTS | СОДЕРЖАНИЕ

Studie | Studies | Статьи

- VLČEK, Radomír
Reformní vize v ruském politickém myšlení druhé poloviny 18. a počátku 19. století 259
Reform Visions in Russian Political Thought of the Second Half of the 18th and Beginning of the 19th Centuries
- ВЛЧЕК, Радомир
Реформаторские представления в русском политическом мышлении второй половины XVIII – начала XIX вв.
- COSOVSKI, Augustín
Between the Nation and Socialism in Yugoslavia.
The Debate between Dobrica Ćosić and Dušan Pirjevec in the 1960s 293
КОСОВСКИ, Аугустин
Между народом и социализмом. Дебаты между Добрицей Чосичем и Душаном Пирьевцем в 60-е годы
- VLČKOVÁ KRYČEROVÁ, Lenka
Studium dějin Ruska a SSSR v Československé akademii věd 1950–1969.
Československo-sovětský institut a Ústav dějin evropských socialistických zemí 319
Study of the History of Russia and the USSR in the Czechoslovak Academy of Sciences 1950–1969. The Czechoslovak-Soviet Institute and the Institute of History of the European Socialist Countries
- ВЛЧКОВА-КРИЧЕРОВА, Ленка
Изучение истории России и СССР в Чехословацкой АН 1950–1969 гг.
Чехословацко-советский институт и Институт истории европейских социалистических стран

KARASOVÁ, Nikola	
Současná řecká krajní pravice v historické perspektivě	357
<i>Contemporary Greek Far Right Movements in Historical Perspective</i>	
КАРАСОВА, Никола	
Современные греческие крайние правые в исторической перспективе	

**Materiály a dokumenty | Contributions and documents | Материалы
и документы**

VYDRA, Zbyněk	
Únorová revoluce v Petrohradě v deníku hraběte Alexeje Bobrinského	387
<i>The February Revolution in Petrograd in the Diary of Count Alexei Bobrinsky</i>	
ВЫДРА, Збинек	
Февральская революция в Петрограде в дневнике графа Алексея Бобринского	

Recenze | Reviews | Рецензии

REIMAN Michal a kol., Zrod velmoci. Dějiny Sovětského svazu 1914–1945 (Lenka Vlčková Kryčerová)	415
MUCHINA Ludmila – VACULÍK Jaroslav a kol., Dějiny Čechů na Ukrajině / Історія чехів в Україні (Miroslav Jireček)	423
VACULÍK Jaroslav, Reemigrace a repatriace Čechů a Slováků po první světové válce (Radomír Vlček)	427
SIBORA Janusz, Dyplomacja polska w I wojnie światowej (Pavol Jakubec)	429
IVANTYŠYNOVÁ Tatiana – VIRŠINSKÁ Miriam, Na cestě k literárnej vzájomnosti. Poľsko-slovenský dialog (Radomír Vlček)	432

- ŽÍLA Ondřej, „Jedna si jedina moja domovina?“ Etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2012
(Václav Štěpánek) 434
- PELIKÁN Jan, Novými cestami. Kosovo v letech 1958–1969
(Václav Štěpánek) 441
- SIMIĆ Pero, Draža. Smrt duža od života
(Jan Pelikán) 445
- RISTOVIĆ Milan, Turska osmatračnica: jugoslovensko-turski odnosi u Drugom svetskom ratu i njihov balkanski kontekst
(Jan Pelikán) 448

Zprávy | *Notices* | *Сообщения*

451

Zprávy z vědeckého života | *Reports from the scholarly life* | *Сообщения из научной жизни*

- Společenské a odborné připomenutí 70. výročí konce druhé světové války v Evropě v rámci Historického ústavu AV ČR 463
Social and Professional Commemoration of the 70th Anniversary of the End of the Second World War in Europe Within the Institute of History CAS
(Jaroslav Šebek)
Общественные и профессиональные мероприятия в память 70-й годовщины окончания Второй мировой войны в Европе в рамках Исторического института АН ЧР
(Ярослав Шебек)

- Mezinárodní vědecká konference: Na prahu svobody.
Vítězství 1945 465
*International Scholarly Conference: On the Threshold of Freedom.
Victory 1945*
(Emil Voráček)
*Международная научная конференция: На пороге свободы.
Победа 1945*
(Эмиль Ворачек)
- Jubileum historika východních dějin Pavla Bočka 470
Jubilee of the Historian of East European History, Pavel Boček
(Tatiana Chrástová – Lenka Vlčková Kryšcerová)
Юбилей историка восточной истории Павла Бочка
(Татьяна Храстова – Ленка Влчкова-Кричерова)
- Docent Vladimír Goněc – 65 let 471
Docent Vladimír Goněc – 65 Years
(Jaroslav Vaculík)
Доцент Владимир Гонец – 65 лет
(Ярослав Вацулик)
- Pětašedesátiny historika Bohuslava Litery 472
The Sixty-Fifth Birthday of Historian Bohuslav Litera
(Daniela Kolenovská – Jan Šír)
Шестидесятипятилетие историка Богуслава Литеры
(Даниела Коленовска – Ян Шир)
- K jubileu Emila Voráčka 475
On the Jubilee of Emil Voráček
(Jan Němeček)
К юбилею Эмиля Ворачека
(Ян Немечек)
- Doc. dr. Jaroslav Opat (11. dubna 1924 – 4. července 2015) 476
Doc. dr. Jaroslav Opat (11 April 1924 – 4 July 2015)
(Ladislav Hladký)
Доц., докт. Ярослав Опат (11-го апреля 1924 – 4-го июля 2015)
(Ладислав Гладки)

STUDIE

Reformní vize v ruském politickém myšlení druhé poloviny 18. a počátku 19. století

RADOMÍR VLČEK

Historický ústav AV ČR, pobočka Brno

Reform Visions in Russian Political Thought of the Second Half of the 18th and Beginning of the 19th Centuries

This contribution discusses reform visions advanced by significant personalities of Russian political events in the second half of the 18th and beginning of the 19th centuries as an organic part of the development of Russian political thought. The purpose is to set the liberalizing reforms of Mikhail Mikhailovich Speransky within a wider context, primarily focusing on the development of the political opinions of significant personalities in the Russian Empire of the second half of the 18th century. It indicates where ideas had actually arisen about the necessity of reforming the hidebound Russian political system. This study is only concerned with the so-called official thinking, and refrains from discussion of the opposition and period manifestations of dissatisfaction with the tsarist autocracy. The central figures of this interpretation are: Tsarevna-Empress Catherine II, Count Pyotr Ivanovich Shuvalov, Count Nikita Ivanovich Panin, prose writer Denis Ivanovich Fonvizin, Prince Alexander Alexandrovich Bezborodko, and Count Mikhail Mikhailovich Speransky. The essay's goal is to furnish proof for the thesis about the continuity of Russian political thought and reform visions for the modernization of the Russian state and of a society governed by these ideas that would not interfere with the essence of a tsarist autocracy

governed by the monarch's will. This study is based upon analysis of source materials, and period and secondary literature.

Key words: Russia, history, 18th century, reforms, political system, tsarist autocracy

Ruský politický systém a s ním provázané politické myšlení jsou ve své historické retrospektivě tradičně pojímány jako téměř neměnné, jako celek tvořící zřetelnou, ve své podstatě jednoduchou přímou linii, která se kontinuálně vyvíjí od středověkého jednoděržaví prosazovaného v moskevském státě od dob panování rurikovského velkého knížete moskevského Ivana Kality (1328–1340), přes samoděržaví moskevské Rusi Ivana IV. zvaného Hrozný (1547–1584) a samoděržaví imperiální Rusi Petra I. zvaného Veliký (1689–1725) k sovětskému totalitnímu modelu řízenému stranickými činiteli Vladimírem Iljičem Leninem (1917–1924) a Josifem Vissarionovičem Stalinem (1924–1953). Podstata je spatřována v neomezené autoritářské moci, od níž se odvíjí celá pyramidální struktura vlády ruského imperiálního celku. S tím bezprostředně souvisel i rozvoj dobového politického myšlení, které plnilo roli oficiální státní ideologie.¹

Nepochybně je v zásadě tato konstrukce správná. Dokazují to i její dopady: V důsledku neměnnosti či jen malé proměnlivosti politického systému Rusko dlouhodobě nejen politicky ale i ekonomicky a sociálně stagnovalo nebo se vyvíjelo výrazně pomaleji než většina ostatních zemí.²

V mnohém je však pohled vysvětlující kontinuální linii ruského politického systému a s ním spojeného politického myšlení velmi zjednodušený. Jde především o to, že nezohledňuje skutečnost, že i tzv. oficiální Rusko se často a dlouhodobě a s přibývajícimi staletími stále výrazněji zamýšlelo nad potřebou (či dokonce nutností) politický systém nebo alespoň některé jeho důležité aspekty (nikoli ovšem podstatu) měnit. Nejen v ruském a českém prostředí se občas upozorňuje na reformní snahy významné osobnosti ruského impéria prvních desetiletí 19. století Michaila Michailoviče Speranského (1772–1839).³ Jen zcela výjimečně se však ná-

1 Srov. Sergej V. UTECHIN, *Geschichte der politischen Ideen in Russland*, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz 1966; Alain BESANÇON, *Svatá Rus*, Brno 2015; Jeremy BLACK, *Evropa osmnáctého století*, Praha 2003; Michal RAPPORT, *Evropa devatenáctého století*, Praha 2011.

2 Srov. Richard PIPES, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004, s. 370–384.

3 Srov. Jarmila BOBOKOVÁ, *M. M. Speranskij. Portrét reformátora*, in: Acta historica Posoniensia XX, Bratislava 2012; Radomír VLČEK, *M. M. Speranskij a ruský politický systém v 18. a na počátku 19. století*, in: Slovanské historické studie 24, Praha 1998, s. 219–248.

zory Speranského zasazují do širšího dějinného vývoje ruského impéria a vysvětluje se kontinuita (ale i diskontinuita) jeho vizí s předchozími a následujícími myšlenkovými projevy.⁴ Zejména v ruském prostředí se málokdy připouští, že Speranskij nebyl v ruském prostředí zcela a originální výjimkou a že jeho názory nevznikaly jako něco zcela mimořádného, na „zelené louce“. Často se generalizuje jeho „liberální“ přístup a Speranskij je definován jako jeden z otců zakladatelů ruského liberalismu.⁵

Následující studie si proto klade za cíl upozornit na kořeny představ Michaila Speranského identifikováním kontinuity reformních názorů s dalšími osobnostmi ruského 18. století. Velkou roli přitom sehrál vliv osvícenství. Jde i o to naznačit, že v polemice se tímto způsobem v Rusku rodil od počátku 19. století moderní politický myšlenkový směr – ruský liberalismus.⁶

Vzhledem k tomu, že se jedná o případovou studii, jsou metody, jimiž je zpracovávána, založeny na analýze jednotlivých názorů bezprostředně provázaných se syntézou o dobovém dění a s výběrem stěžejních aspektů. Jde o subjektivitu výběru názorů a problémů týkajících se politického myšlení; záležitostí ekonomického, sociálního ale i širěji politického dění jsou ponechávány stranou. Je tak mj. činně i proto, že české prostředí získalo v poslední době několik knih pojednávajících o dění v Rusku 18. století.⁷

Cílem předložené studie není detailní a zevrubné vysvětlení názorů jednotlivých osobností, ale porovnání jejich politického myšlení ve smyslu reformy (modernizace) institucí ruského státu a potvrzení či vyvrácení teze, že i v Rusku liberalizující názory, které dále v 19. století rozvíjely osobnosti typu Michaila M. Speranského, tvořily část konkrétní a určité vývojové linie ruského politického myšlení. S ohledem na to, co je o Speranském známo a také co ještě bude v této studii připo-

4 Srov. Idem, *Alexandr Bezbordko – šedá eminence vlády ruské carevny Kateřiny II.*, Slovanský přehled 89, 2003, č. 2, s. 289–303.

5 Stanislav A. ČIBIRAJEV, *Velikij ruskij reformator. Žizň, dejatelnosť, političeskije vzgljady M. M. Speranskogo*, Moskva 1993; Aleksandr E. NOLDE, *M. M. Speranskij: biografija*, Moskva 2004; Valentin V. ŠELOCHAJEV et al., *Rossijskij liberalizm seređiny XVIII – načala XX veka. Enciklopedija*, Moskva 2010, s. 897–901.

6 Pro potřeby této studie ponechme stranou skutečnost, že jak ruský liberalismus se svým obsahem ale i metodou působení výrazně lišil od svého západoevropského „bratra“. Srov. Radomír VLČEK, *Pobėdonoscev. Ke kořenům ruského politického konzervatismu*, in: Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 26, 2012, č. 2, s. 92–101.

7 Srov. František STELLNER, *Car je mrtev, ať žije carevna. Převraty na ruském dvoře v 18. století*, Praha 2015; Idem, *Rusko a střední Evropa v 18. století*, I., Praha 2009, II., Praha 2012; Radomír VLČEK, *Kapitoly z ruských dějin 18. století. Geneze a vývoj ruského impéria*, Brno 2014.

menuto, vycházíme rovněž z teze, že ruské politické myšlení mělo v podstatě tradičně svoji vývojovou linii, která se stala základem toho, co se na konci 19. století začalo prosazovat jako přestavba a co pak o dalších téměř sto let později, v posledních desetiletích 20. století, vyústilo v pojetí tzv. perestrojky a glasnosti.⁸

Předmětem našeho zájmu je Rusko ve druhé polovině 18. a na počátku 19. století. K tomuto období existuje nejen v českém dějepisectví, jak již bylo výše upozorněno, vícero hodnotných a zajímavých publikací. Drtivá většina z nich je ovšem věnována ruským panovníkům, nebo jsou názory doby předkládány jako obraz, který jednoznačně a stoprocentně definovaly tyto osobnosti. S ohledem na tuto skutečnost se většinou zdá, že v tomto časovém vymezení nemůže být o modernizačním procesu ruského politického myšlení pochyb. Na druhé straně, a to není skutečnost, která by historiografií nebyla reflektována, osvícenství, především jeho francouzská podoba, byla nezpochybnitelnou inspirací. Podotkněme ovšem, že ani osvícenství nebylo pro ruské politické myšlení prvním podnětem k úvahám o jeho modernizaci.⁹ O modernizaci ve smyslu politického myšlení můžeme v Rusku hovořit i dříve. A to i navzdory tomu, že pro Rusko typická uzavřenost měla tradičně za následek soustředění se na vlastní tradicionalismus v leccčems se přibližující dobovému konzervatismu.¹⁰

Pod pojmem modernizace je v předložené studii myšleno to, co posunuje ruské impérium či jeho politickou, ekonomickou, sociální či duchovní rovinu směrem k vyspělejší, rychleji a úspěšněji se vyvíjejícím státům a civilizacím. Studie je zaměřena na politickou rovinu a linii politického myšlení. Jde tedy především o takovou modernizaci, která ruský stát přibližovala k úspěšněji se vyvíjejícím státům a v tomto směru je činila schopnějšími čelit mocenským tlakům vyspělejších evropských zemí. Zejména v době Kateřiny II. šlo jednak o reflexi západoevropských osvěcenských podnětů na politické myšlení jednotlivců i samotné Kateřiny stejně jako o představu, že myšlení širších kruhů lze ovlivnit přímými zásahy shora. Tedy, že takové politické myšlení je možné korigovat zásahy stejně jako např. reformovat státní správu.

V Rusku skutečnost dominance tradicionalismu blízkého dobovému konzervatismu (chápanému ovšem nikoli v paradigmatu moderní doby) platila po staletí. Jistá změna nastala až v 17. století. Nejprve se jednalo o důsledek bytostného ohrožení moskevského státu, k němuž došlo následkem smuty a ne zrovna nejpev-

8 Srov. Michail S. GORBAČOV, *Vzpomínky a zamýšlení: můj život*, Praha 2014, s. 317–338.

9 Srov. Simon DIXON, *The Modernisation of Russia 1676–1825*, Cambridge 1999, s. 1–7.

10 Srov. V. V. ŠELOCHAJEV, *Ruskij konservatizm*, s. 6–18.

nějšího panovnického postavení osobností typu Borise Fjodoroviče Godunova (1598–1605) a Vasilije Ivanoviče Šujského (1606–1610), ale také rozvratnické činnosti tzv. Lžidmitrijů a jejich touhy ovládnout carský trůn. Nešlo ani tak o to, zda vládl legitimně či nikoli, jako o skutečnost, že svými postoji porušili tradiční nástupnickou hierarchii odvíjející se od panovnické zbožštěné dynastie a nedokázali prosadit autoritu ve smyslu nezpochybnitelnosti svého vůdcovského principu. Tu navrátil až první Romanovec, car Michail Fjodorovič (1613–1645), důsledně se opírající o hlavu ruské pravoslavné církve, svého otce Filareta, světským jménem Fjodora Nikitiče Romanova (1554–1633).¹¹

Druhým důvodem narušení dominance ruského politického tradicionalismu byly problémy, do kterých se dostal ruský stát ve vztahu ke své stěžejní opoře, ruské pravoslavné církvi. Nebo, přesněji vyjádřeno, naopak, ruská pravoslavná církev, do té doby ještě sehrávající prim, ve vztahu k ruskému státu a jeho světským představitelům. Moskevská společnost byla vysloveně konsternována skutečností, že došlo k nesmiřitelnému, vlastně bratrovražednému boji uvnitř ruské pravoslavné církve, a to mezi stoupenci církevních reforem patriarchy Nikona, světským jménem Nikity Minina (1605–1681), a stoupenci rigidní rituální církevní tradice hájené zejména protopopem Avvakumem, světským jménem Avvakumem Petrovičem Kontratjevem (1621–1682). Konflikt, který v 60. letech 17. století vyústil v raskolnictví, přinesl smrt tisícům stoupenců tradičního způsobu života. To se nemohlo v moskevské společnosti neprojevit na širším vnímání okolního světa i na jejím vnímání životních hodnot. Navíc tato skutečnost gradovala poté, co se vzápětí rozhořel spor mezi carem Alexejem I. (1645–1676) a patriarchou Nikonem. Výsledkem sporu bylo Nikonovo vyhnanství nejprve do Ferapontovského a poté Kirillo-Bělozerského kláštera. Jednalo se sice o významné kláštery, v minulosti časté cíle poutí i moskevských panovníků, ale místa vzdálená stovky kilometrů od Moskvy, ze kterých nemohl mít Nikon na moskevskou veřejnost a její myšlení žádný přímý vliv. Někteří moskevští duchovní sice prorokovali Alexejevi krutý poslední soud, někteří dokonce celé moskevské Rusi soudný den, ale k žádnému soudnému dni kvůli tomu, že patriarcha byl světskou mocí donucen opustit patriaršální sídelní město, nedošlo. Carství se bez jeho úřadování obešlo dalších pět let a nic zásadního se v jeho chodu nestalo. S výjimkou toho, že Alexej vládl stále zřetelněji samoděržavně, jako skutečná hlava nejen státu, ale i ruské pravoslavné církve. To ještě citelnějším způsobem podkopalo vnímání tradiční opory – pravoslavné církve – samoděržavné moci. U mnohých obyvatel moskevského státu se následkem toho začal

11 Srov. R. VLČEK, *Kapitoly z ruských dějin*, s. 18–23.

měnit vztah k okolnímu světu a jeho životním hodnotám. Pravoslavná víra zpochybněna nebyla, její šíření prostřednictvím ruské pravoslavné církve však ano.¹²

Již první Romanovec na moskevském trůnu Michail Fjodorovič si uvědomoval, že obnovení panovnické autority není myslitelné bez posílení mocenského postavení ruského státu, a to jak ve smyslu konkrétních mezinárodně politických vztahů (ukončení války s Rzeczospolitou a Švédskem) tak i ve smyslu schopnosti Ruska čelit tlaku evropských mocností. To nebylo možné bez sledování toho, co se v těchto zemích děje, jakým způsobem se proměňují, jaké názory, především politické, je ovlivňují. Do té doby téměř absolutní moskevská uzavřenost tím skončila, Moskva se začala zajímat o dění především ve vyspělejších Západě a v mnohém se z něj také nechávala inspirovat.

Změna, která je patrná zejména v 18. století, bezprostředně souvisela s procesem evropeizace. Ta byla v ruském prostředí chápána jako více či méně široké působení vlivu západoevropského myšlení. Vzápětí upozorníme na skutečnost, že tento proces nelze globalizovat. A to i proto, že kořeny, jak je zřejmé z výše uvedeného, jsou nepochybně hlubší. Ale nutno zdůraznit, že hovořit o „evropeizaci“ v ruském prostředí lze skutečně až v 18. století, kdy byly kroky, které k ní vedly, svázány s představou o nutnosti jít cestou dohánění rozvinutějšího světa. V ruské dikci zakořenilo právě v 18. století označení tohoto procesu: „dogonjajuščeje razvitiije“.¹³ Jeho podstatou byla snaha Ruska dohnat a v leččems dokonce i předejhnat vyspělejší západní země. Tematický záběr byl velmi široký: jednalo se o ekonomiku i politiku či jiné sféry chodu ruského státu a života ruské společnosti. Jenomže přání dohnat a předejhnat formou převzetí západoevropských vzorů se střetávalo v nelítostném boji s tradicí vytvořenou politickou a duchovní podstatou. Z toho se pak rodila skutečnost, že mnohé z toho, co by bylo v rámci procesu dohánění nutné převzít, reálně k převzetí možné nebylo. A tudíž se rodila silná vizionářská linie, která se v oficiální rovině ruského politického myšlení roubovala do vizí oslavujících údajně harmonický idylický život v Rusku. Tedy ve svých modernizačních projevech se vracela do lůna moskevského tradicionalismu a jemu blízkého dobového moskevského konzervatismu.¹⁴

12 Srov. *Ibidem*, s. 32–35.

13 Srov. *Vlast' i reformy. Ot samoderžavnoj k sovetskoj Rossii*, Ljudmila A. Verbickaja et al. (eds.), Sankt-Peterburg 1996, s. 118–119.

14 Kliše o dohnání a předejhnání západoevropských zemí je zejména patrné ve 20. století v marxistické dikci. Nejednalo se však o nic jiného než o napodobení a rozvinutí již dřívějšího úsilí učinit z Ruska celek schopný čelit mocenským tlakům vyspělých zemí. Srov. M. GORBAČOV, *Vzpomínky a zamýšlení*, s. 178–181.

V těchto vizích se zdálo být ruské politické myšlení důsledně protimodernizační. Holedbalo se přece specifickými znaky ruského vývoje odvislého od svérázu ruského pravoslavní tvůrčího ve své institucionalizované podobě hlavu pravoslavního světa. Ideologie Moskvy jako Třetího Říma, zformulovaná poprvé v dopisech mnicha a starce pskovského Spaso-Jeleazarovského kláštera Filofeje (asi 1465–asi 1542) djakovi Michailu G. Muněchinovi zvanému Misur (?–1528) a velikému knížeti moskevskému Vasiliji III. Ivanoviči (1505–1533) a důsledně světskou mocí poprvé prosazovaná vládou cara moskevského a vši Rusi Ivana IV., zvaného Hrozný (1547–1584), se opírala o tradiční odlišnosti pravoslavního a katolického světa. Ty přerostly v antagonismus poté, co v roce 1204 katolíci dobyli, obsadili a zničili centrum tehdejšího pravoslavního světa – Konstantinopol (Cařihrad). Filofej v návaznosti na skutečnost pádu Konstantinopole do osmanských rukou, což se stalo v roce 1453, a snad i následného (druhého) sňatku (roku 1472) neteře posledního byzantského císaře Konstantina XI. Paleologa (1449–1453) Sofie Paleologovny (1455–1503) s ruským velkoknížetem Ivanem III. Vasiljevičem (1462–1505) vytvořil teorii, podle níž Konstantinopol jako hlavní byzantské město padla, ale skutečné duchovní jádro východního obřadu existuje i nadále. Pouze bylo přeneseno jinam, do prostředí myšlenkově mu nejbližšího – na Rus a do jejího hlavního města – Moskvy. Moskva je prý pevné nedobytné město. A tak, kdežto první dva Římy (skutečný „italský“ Řím a východní Řím, tedy Konstantinopol) padly, Třetí Řím – Moskva – žije a vzkvétá. Je to věčné město, v němž pravoslavná víra má pevné základy. Čtvrtý Řím nebude.¹⁵

Ivan IV. byl hluboce věřící člověk uznávající ruské historické tradice, materiální i duchovní. Z nich pak vycházel i jeho boj za absolutismus. Absolutismus vázaný výhradně a konkrétně k jediné osobnosti, tedy jemu. Vlastně se jednalo o autoritářské prosazování přechodu od dosavadního tzv. jednoděržaví, v němž panovníkova rozhodující pravomoc vznikla svěřením moci do rukou jediného (údajně nejlepšího, nejschopnějšího a nejzodpovědnějšího), k samoděržaví.¹⁶

15 Starší ruská (sovětská) historiografie vyzdvihovala jako podstatný prvek teorie Moskva – Třetí Řím skutečnost zmíněného sňatku, a to, že se Sofie nikdy nezřekla svého statutu byzantské princezny; tudíž prý měla právo jako následník byzantského trůnu přijímat v zastoupení byzantského císaře zahraniční vyslance. Jen se přeneslo místo, kde k tomu docházelo – z Konstantinopole do Moskvy. Moderní poznatky dokazují, že důležitější bylo vlastní ruské prostředí a jeho snaha prokázat svoji mocenskou jedinečnost. Srov. Nina V. SINICYNA, *Třetí Řím: istoki evolucii ruskoj srednevekovoj koncepcii. (XV–XVI vv.)*, Moskva 2009.

16 Srov. Pavel BOČEK, *K podobě ruského panovnického titulu na přelomu XV. a XVI. století*, in: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. Studia minora facultatis philosophicae universitatis brunensis, C 48, Brno 2001, s. 99–117.

Ivanovo prosazování ruské podoby absolutismu – samoděržaví – bylo motivované snahou dosáhnout, aby jeho stát byl schopen čelit mocenským tlakům jiných států opírajících se o dobovou hierarchii hodnot nezastupitelnosti moci jediné osobnosti. V tomto smyslu bylo namířené proti bojarům, nikoli však proticírkevně a již vůbec ne proti víře. Dokonce naopak! Jednota cara a víry, pregnantně zformulovaná výrazně později, ve 30. letech 19. století ministrem osvěty Sergejem Semjonovičem Uvarovem (1786–1855) a v dobovém kontextu relevance společnosti jím i rozšířená o kategorii lid v tzv. triádě, se již za časů Ivana IV. odvíjela od vysněné jednoty. Jednalo se o harmonickou tzv. sobornost stavěnou na představě o tradičním širokém společenském konsenzu státu, církve a lidu, v níž však pro Ivana IV. byl lid pouze nástrojem, který mu má pomoci zvládnout jeho hlavní úkol – vládnout tak, aby obstál u posledního soudu. Nejen Ivan IV. se opíral o přesvědčení, že sobornost byla historicky prověřená, svérázná ale i svébytná, jediné možná mentalita Ruska, státního celku, v němž jeho rozhodující morální kategorií je velikost a sláva jeho mocenského, později imperiálního celku. To byl, je a bude údajně jeho nikým a ničím nezpochybnitelný základ!¹⁷

Leckdy se tedy modernizace ruského státu a ruského politického myšlení spojuje se sledováním toho, co a jak se dělo západně od ruských hranic. Jistě to je oprávněné.¹⁸ Hovořit o přejímání západních vzorů, jak se v této souvislosti často činí, je však nesprávné. I zarytí tzv. zapadnici často to, co je na Západě inspirovalo, přizpůsobovali ruským podmínkám a zvyklostem.¹⁹

Naším cílem není zevrubně pojednat o modernizaci ruského politického myšlení, a proto se v dalším omezme pouze na konstatování, že počínaje prvními Romanovci si Rusko uvědomovalo, že stát, jaký Rusko potřebuje, se neobejde bez vazeb s okolním světem. Tedy stát vojensky silný a mocensky schopný čelit vyspělejšími zemím. Reformní kroky, jež byly s tímto cílem činěny, nabyly zvláštního významu v době panování ruského cara imperátora Petra I. zvaného Veliký.²⁰

Petr I. ovšem navázal na kroky svých předchůdců. Konec doby panování Alexeje I. byl pro Rusko vcelku klidnou dobou. Rostl počet obyvatel ruských měst a rolníků, rostl obrat ve vnitřním i zahraničním obchodě, bohatly kupecké klany, pokračo-

17 Srov. R. VLČEK, *Kapitoly z ruských dějin*, s. 10–17.

18 Srov. F. STELLNER, *Rusko a střední Evropa*, s. 27–29.

19 Srov. Radomír VLČEK, *Ruský panslavismus – realita a fikce*, Praha 2002, s. 63–70 a 91–100.

20 Srov. Jevgenij V. ANISIMOV, *Gosudarstvennyje preobrazovanija i samoděržavije Petra Velikogo v pervoj četverti XVIII veka*, Sankt-Peterburg 1997; Robert K. MASSIE, *Petr Veliký. Život a svět*, Praha 2006, s. 687–751; Milan ŠVANKMAJER, *Petr I. Zrození impéria*, Praha 1999, s. 170–211; R. VLČEK, *Rusko v 18. století*, s. 72–84.

vala kolonizace nových území, rozvíjel se průmysl, do něhož bylo zapojováno stále více svobodných rolníků i nevolníků.²¹ Jenomže moskevský stát stále ještě nebyl schopný dostatečně čelit mocenskému tlaku ostatních evropských států. Válka s osmanskou říší, k níž došlo v letech 1677–1679, nebyla pro Rusko příliš úspěšná, následná krymská tažení, která podnikla regentka Sofie (1682–1689), již zřetelně demonstrovala ruskou vojenskou krizi. Petr I., jenž se ujal moci v roce 1689, byl sice přesvědčen, že neúspěch krymských tažení byl dán neschopností vrchního velitele – knížete Vasilije Vasiljeviče Golicyna (1643–1714). Když však i jeho první azovské tažení v roce 1695 nebylo úspěšné, přestože Azov následujícího roku dobyl, utvrdil se, že mocenské problémy Ruska jsou podstatně hlubší, a to v samotném jeho systému. Nešlo mu proto jen o vojenskou organizaci, i když v tomto případě určitě stála na prvním místě. Petrovi vlastně nezbylo, chtěl-li být ve svém panování úspěšný, než jít cestou dalekosáhlých a různorodých reforem, jež se dotkly všech rovin chodu ruského státu.

Oficiální doktrína ruského samoděržaví, jak se jí držel Petr Veliký, se zformovala již v 17. století, a to zásluhou osobnosti, kterou bychom mohli považovat za politického reformátora, Ivana Timofejeviče Posoškova (1652–1726). Je pozoruhodné, že Posoškov ve svých myšlenkách spojil ruský absolutismus, tedy samoděržaví bytostně provázané s ruským pravoslavím s konstitučními idejemi. Nikoli ovšem ve smyslu moderní konstituce či dokonce demokratizace státu, ale přesného reglementování práv a povinností uvnitř státu. S tímto cílem také navrhoval vytvořit soupis (svod) platných zákonů ruské říše.²² Následně prokážeme, že takovéto vymezení bylo charakteristické i pro novodobé ruské politické reformátory a pro jejich vize modernizace ruského politického myšlení.

Jenomže mnohé z toho, co navrhoval Posoškov, se do praxe nedostalo. A pokud ano, pak mnohdy nikoli do běžného života. Zejména ruská vesnice žila svým tradičním způsobem, rozhodující v něm bylo zvykové právo. Ruský stát totiž ani po několika stoletích nedokázal jasně reglementovat a především pak prosadit aplikaci práva až na nejnižší úroveň. A hlavně je nedokázal vyžadovat. Šlechtici vlastnícímu desítky hektarů půdy a na ní usedlých nevolníků vyhovovalo občinové zřízení, v němž se život řídil zvláštními, výhradně tradicí určenými, pravidly. A podle nich se také trestalo jejich případné porušení. Car i Bůh byli daleko. Oba na ně sice

21 Srov. Viktorija R. TARLOVSKAJA, *Targovlja Rossii perioda pozdnego feodalizma. (Torgovye krestjane vo vtoroj polovine XVII – načale XVIII vv.)*, Moskva 1988, s. 72–94.

22 Srov. *Istorija Rossii XVIII–XIX vekov*, Leonid V. Milov (ed.), Moskva 2010, s. 106–109; Pavel N. MILJUKOV, *Obrazy z dějin ruské vzdělanosti. I. Obyvatelstvo, hospodářské, státní a stavovské zřízení*, Praha 1902, s. 226–227.

zdánlivě dohlíželi, ale stačilo se k nim prostřednictvím ikon modlit, aby byl dodržen úzus nejvyššího. Každodennost se odvíjela podle specifických pravidel.²³

Ivan Posoškov tedy byl stoupcem přesného a jasného definování práv a povinností. Nikterak přitom nechtěl narušit samoděržavnou moc ani princip nevolnictví. Naopak! Byl však přesvědčen, že je nutné omezit šlechtickou svévůli, a podobně jako na státní úrovni zřetelně určit úkoly, vymezit i rozsah roboty a daní (tzv. obroku). Šlo především o to soustředit se na povinnosti. Např. zvýšení rolnické vzdělanosti. Pro následující výklad je rovněž podstatné, že Posoškov příštím generacím také odkázal bytostné přesvědčení o předurčenosti stavů k určité činnosti, např. šlechty ke státní službě.²⁴

O reformách cara imperátora Petra I. a jeho době existuje bohatá literatura.²⁵ Posuňme se proto k meritu našeho rozboru, k době vlády carevny imperátorky Kateřiny II. Veliké (1762–1796). A rovnou konstatujeme, že elita ruské společnosti v čele s Kateřinou II. se vcelku intenzivně zajímala o západoevropské myšlenkové proudy. V případě Kateřiny se jednalo o výsledek výchovy a vzdělání, které absolvovala ve svém rodném anhaltsko-zerbském knížectví. Podobně jako v jiných západních zemích i tady bylo mimořádně populární osvícenství, s jehož myšlenkami se Kateřina průběžně seznamovala. Znalosti o něm a zejména zájem o názory jednotlivých konkrétních představitelů osvícenství si přinesla s sebou do Ruska. Její obsáhlá korespondence s osvícenci a využití některých jejich názorů bylo tak přirozeným důsledkem šířeji evropského zájmu o osvícenství a především jeho iluzi, že právními normami lze společnosti přinést idylický způsob života.²⁶

Velká francouzská revoluce však v tomto směru vyvolala negativní reakci. Nešlo ani tak o samotný fakt revoluce zahájené dobytím pařížské pevnosti Bastily 14. července 1789. Rusko s Francií ani Kateřina II. s francouzským panovníkem Ludvíkem XVI. (1754–1793) v této době žádné intenzivní, natož přátelské vztahy neudržovala. Francie byla od Ruska příliš vzdálená, než aby se v Rusku měli obávat přenesení revoluce. Zní ale poněkud paradoxně, že v Rusku byla záhy po jejím zve-

23 Srov. Leonid V. BELOVINSKIJ, *Kultura ruské povsednevnosti*, Moskva 2008, s. 24–40; R. VLČEK, *Kapitoly z ruských dějin*, s. 165–166.

24 Srov. Marek PŘÍHODA, *Rusko a Evropa (domáci a cizí) v díle Ivan Tichonoviče Posoškova*, in: Marek Příhoda – Hana Vaňková (eds.), *Slavistika v moderním světě*, Praha 2007, s. 93–103; L. I. ZAJCEVA, *Ivan Tichonovič Posoškov: o bogoustrojenii ruské žizni i Rossija Petra Pervogo*, Moskva 2010.

25 Srov. Jevgenij V. ANISIMOV, *Petr Velikij: ličnost i reformy*, Sankt-Peterburg 2009, s. 401–429; R. K. MASSIE, *Petr I. Veliký*, s. 790–795.

26 Srov. Robert K. MASSIE, *Kateřina Veliká*, Praha 2013, s. 337–349.

řejnění ve Francii publikována *Deklarace práv člověka a občana*. Snad se tak stalo proto, že v ní bylo možné najít řadu paralel s instrukcí Kateřiny II. *Nakaz Uložnoj komisii*, již Kateřina vydala roku 1767, a instrukcí *Nakaz Pravjaščemu Senatu*, kterou vyhlásila roku 1787.

Zásadní odpor vůči revoluční Francii vyvolala až poprava francouzské královny Ludvíka XVI. v lednu 1793 a jeho manželky Marie Antoinetty (1755–1793) v říjnu 1793. Nejen Kateřině II. se najednou začalo zdát, že to bylo právě francouzské osvícenství, jež výraznou měrou přispělo k této hrůzné události. Kateřina se jen utvrdila ve své dřívější vizi, že za revolučními myšlenkami je nutné spatřovat zednáře.²⁷ Utvrdila se v tom, že její několikaletý bojkot zednářských aktivit, je oprávněný. Nejznámějším příkladem extrapolace tohoto Kateřinina postupu bylo uvěznění novináře a vydavatele satirického tisku Nikolaje Ivanoviče Novikova (1744–1818).²⁸

Nebylo by ovšem správné připisovat Kateřině II. jen negativistický pohled vůči změnám. Kateřina se ruskému prostředí vymykala právě svojí konstruktivností a snahou najít z problémů či nedostatků východiska. A nebyla to pouze Kateřina, kdo takto uvažoval. Přesnější by asi bylo tvrzení, že právě Kateřina II. vytvořila podmínky k tomu, aby se na individuální bázi začalo přemýšlet o výrazné modernizaci ruského politického myšlení a aby vznikly projekty na reformu ruských politických institucí ve smyslu jejich přesného ukotvení a zřejmé náplně činnosti. Zásadní stavební kameny samodržaví a v drtivé většině ani nevolnictví, tím neměly být narušeny. Vůle panovnice měla zůstat nad všemi zákony. Tudiž mělo být na jejím uvážení, nakolik předložené vize kladně posoudí, jak a zda je vůbec zveřejní, či snad část z nich nebo jejich celek ve své politické praxi použije.²⁹

Kateřina II. ve svém politickém myšlení vycházela z vize podobné představám Petra I.: Rusko nezbytně potřebuje lepší hospodářský vývoj. Aby ho bylo možné dosáhnout, musí především hospodářská aktivita a s ní i nerozlučně spojená politická činnost získat jasná a zřetelná pravidla. Podle Kateřininy představy se jen tímto způsobem prosadí již výše zmíněná osvícenská inspirace vymezení jasných a zřetelných pravidel a stane se předpokladem harmonického chodu státu a života v něm se nacházející společnosti.³⁰

27 Srov. Vsevolod I. SACHAROV, *Russkoje masonstvo v portretach*, Moskva 2004, s. 178–194.

28 Srov. Viktor S. BRAČEV, *Masonry i vlast' v Rossii*, Moskva 2003.

29 Srov. Nikolaj I. PAVLENKO, *Jekaterina Velikaja*, Moskva 2003, s. 269–292.

30 Srov. *Istorija Rossii XVIII–XIX vekov*, L. V. Milov (ed.), s. 349–352; S. DIXON, *The Modernisation of Russia*, s. 144–147.

Kateřina si vřak na druhé straně bytostně uvědomovala, že Rusko je tradičně silnou rigidně kastovní společností. Ačkoli zatím neexistovalo explicitní vymezení jednotlivých stavů, bylo zřejmé, že mezi nimi existují neprostopné hranice. To ovšem Kateřinu netrápilo. Z jejího dobově ovlivněného pohledu bylo stěžejním problémem to, že v Rusku neexistovalo jednoznačné a konkrétní určení pravidel života a především povinnosti jednotlivých stavů. A tak si vytkla za úkol tuto skutečnost napravit. Osvícenství, ale i Posoškovy vize jí v tomto směru byly velkou inspirací. A podotkneme také, že mohla nacházet zdroje i u svých předchůdců, carevny imperátorky Alžběty Petrovny (1742–1762) a cara imperátora Petra III. (1762). Kateřininy *Darovací listiny svobod šlechtě a měřtanům* (*Žalovannaja gramota*) organicky navazovaly na *Manifest o svobodě šlechty* připravený Alžbětou Petrovnou, vyhlášený až Petrem III.³¹

Že Kateřininy *Darovací listiny* předcházela *Velká instrukce*, jistě není třeba připomínat. Podotkneme vřak, že vymezení povinností a práv šlechtě a měřtům, stejně jako připravované analogické vymezení práv rolnického stavu (výhradně státních rolníků), vřak bylo pouze částí Kateřininyh úvah o nutnosti modernizace ruského státu a jeho společnosti. Jenomže se v letech 1773–1775 odehrálo Pugačovovo povstání představující vyvrcholení celé série projevů nespokojenosti ve společnosti.³²

Kateřina II. se zmítala v dilematu, zda jsou její reformní kroky správné. Nebylo by vhodné se vrátit k projektu, který vypracoval její první rádce Nikita Ivanovič Panin (1718–1783)? A co Paninovu projektu bezprostředně předcházelo, v čem vlastně spočíval? Roku 1760 carevna Alžběta Petrovna vydala ukaz, jímž povolovala statkářům (poměřčikům) posílat bez soudního rozhodnutí na Sibiř nevolníky, kteří se proti nim nějakým způsobem provinili. Jednalo se o další nařizení utužující v Rusku nevolnictví. Statkáři tím fakticky získali nad nevolníky plnou soudní pravomoc. Zmíněný Alžbětín ukaz nebyl primárně antihumánní, jak se někdy v literatuře uvádí. Byl výsledkem Alžbětiny snahy zlepřit ekonomické postavení země. Tedy podobně jako u většiny jejíh ruských předchůdců i následovníků. Shodně s nimi považovala za tvůrce státní ekonomiky šlechtu. O tom svědčí i skutečnost, že Alžběta toho sama pro zlepření ekonomického postavení impéria mnoho nečinila, ale tento „resort“ svěřila klanu Šuvalovových. Jednalo o vrchol pyramidy Alžbětina přesvědčení, že šlechta je stěžejním organizátorem ekonomiky, a proto jejíma rukama musí procházet drtivá většina ekonomických profitů. S ohledem na předchozí postupné střídání

31 Srov. Aleksej V. ŠIŠOV, *Velikaja Jekaterina*, Moskva 2011, s. 167–201.

32 Srov. *Istorija Rosii XVIII–XIX vekov*, L. V. Milov (ed.), s. 267–279.

výsostného postavení tradiční ruské šlechty šlechtou služebnou (a nejen ruskou) si uvědomovala, že šlechta jistotu potřebuje. A tu jí lze zajistit jen ve formě přesně reglementovaného práva. Tedy zřetelným vymezením práv a povinností. Ovšem s rozhodující pravomocí vůle panovníka (panovnice) preferující schopnější osoby.³³

Alžběta Petrovna byla, podobně jako později Kateřina II. a mnozí jejich následovníci 19. století, přesvědčena o významu komisí, které by nejprve projednaly, v jakém stavu se země nachází, zvážily možnosti jeho zlepšení a následně připravily kroky, jež by ke zlepšení vedly. Tento postup měl být realizován v rámci několika na sebe navazujících komisí. Nic se nemělo uspěchat. Prvním krokem k realizaci uvedeného Alžbětina záměru bylo proto svolání komise posuzující dosavadní právní stav a úroveň politického myšlení. Již Posoškov přece upozorňoval na neměnnost některých vztahů kvůli neschopnosti konkrétních vrstev ruské společnosti pochopit význam změn.

Z iniciativy senátora a Alžbětina favorita Petra Ivanoviče Šuvalova (1711–1762) byla proto v roce 1754 svolána komise, jejímž oficiálním úkolem bylo sestavení nového zákoníku (uloženija). Ten předchozí pocházel z roku 1649 a bylo tedy zřejmé, že vzhledem k řadě změn, které zejména zásluhou cara imperátora Petra I. byly uvedeny do praxe, již životu plně nevyhovoval. Prvním krokem komise bylo prověření, zda opisy zákoníku z roku 1649, které byly carevně a jejím členům k dispozici, skutečně odpovídají tomu, co bylo v roce 1649 sestaveno. Dále mělo jít o doplnění tohoto konvolutu o nové zákony. Třetím, závěrečným krokem, pak měla být diskuse se šlechtickou elitou ruské společnosti (dvorjanstvem), nakolik je třeba či dokonce nutno provést novelizaci platných zákonů.

Alžběta Šuvalovovi zdůraznila, že právě s ohledem na předchozí změny státních institucí a postavení šlechty se jí jedná především o zvážení těch částí zákoníku, které se se týkají práv a povinností jednotlivých společenských vrstev. Dalším návrhům se ale ani ona osobně nebránila. Jen byla zřejmá její nechuť něco v politickém systému měnit.³⁴

Jak je v ruském prostředí zvykem, vymezená práce komisi vydržela několik let. Výsledkem však nebyl návrh nového zákoníku, jak bychom předpokládali, ale jen zpráva o postavení obyvatel ruského impéria. Ta byla vlastně jakýmsi ideovým záměrem jeho budoucího sestavení. Jednalo se o tajný dokument *O postavení všech podda-*

33 Srov. V. V. ŠELOCHAJEV, *Rossijskij liberalizm*, s. 693–696.

34 Srov. Jevgenij V. ANISIMOV, *Imperatorskaja Rossija*, Moskva – Sankt-Peterburg – Nižnij Novgorod – Voronež – Rostov na Donu – Jekaterinburg – Samara – Novosibirsk – Kijev – Charkov – Minsk 2001, s. 247–248.

ných (míněno poddaných Alžběty, tedy všech obyvatel ruského impéria, v ruštině pod názvem *O sostojanii poddanych voobščě*). Soustředil se přitom na postavení šlechty. Zřejmě proto, že rušil princip *Tabulky hodností* (*Tabel o rangach*) vyhlášené Petrem I. v roce 1722 povolující i osobám nešlechtického původu dosáhnout šlechtického titulu, rušil povinnost šlechticů být ve státní službě, povoloval šlechtě svobodné vycestování do zahraničí, zakazoval šlechtice uvěznit bez rozhodnutí soudu (šlechtice mohly soudit jen zvláštní šlechtické soudy), stejně jako šlechtice trestat a posílat do vyhnanství, nebyl nikdy zveřejněn. Navíc měla šlechta získat výjimečné právo na pěstování a zpracovávání vinné révy a na sklářské, metalurgické a těžební podnikání.³⁵

Alžběta si Šuvalovův dokument *O postavení všech poddaných* pečlivě prostudovala a jeho zveřejnění zakázala. Nepochybně z něj ale časem vybrala to, co považovala za důležité. Tedy zprávu o postavení šlechtického stavu, jeho právech a povinnostech. Na základě toho pak v roce 1760 vznikl její výše zmíněný ukaz, jenž byl podstatný především tím, že zřetelně odděloval šlechtu jako samostatnou složku od ostatních vrstev obyvatelstva, a krátce poté, ovšem vzhledem k Alžbětiným vážným zdravotním komplikacím a následně smrti, vyhlášený Petrem III. v *Manifestu o svobodě šlechty* v únoru 1762.³⁶

Kateřina II. byla na počátku své vlády přesvědčena, že optimální způsob vlády je ten, kdy se absolutistický panovník opírá o své konkrétní rádce. Vlastně tím chtěla využít modelu, s nímž se seznámila v německém prostředí. Rusko ale mělo institut Vládního senátu, který i přes petrovské zásahy do tradičních šlechtických práv byl spíše výsadou pro konkrétní šlechtickou elitu než sborem jednotlivců pečlivě vybraných samotným panovníkem. Ačkoli byl Vládní senát poslušným vykonavatelem carovy vůle, Kateřina tvrdila, že si během Alžbětiny a Petrovy vlády přivlastnil příliš velké pravomoci. Zejména v zákonodárné rovině. A proto hledala způsob, jak význam Vládního senátu snížit. Snad se obávala rezidua tzv. *Kondice*, kterou byla nucena při svém vstupu na ruský trůn podepsat její předchůdkyně Anna Ivanovna (1730–1740).

Kondice představovala soubor opatření, kterými měla být Annina nejvyšší moc omezena ve prospěch osmičlenné Nejvyšší tajné rady. Bez jejího souhlasu se ovdovělá carevna nesměla provdat ani určit svého nástupce, vyhlásit válku ani uzavřít mír, vypisovat nové daně. Nejvyšší tajná rada měla mít rozhodující slovo při povyšování důstojníků, carevna o své vůli tak mohla činit pouze do hodnosti plukovníka. Ve výhradní kompetenci Nejvyšší tajné rady mělo být i řízení gardy a ostatních carských vojenských jednotek. Anna nesměla bez soudu odebírat šlechtě majetek ani ji jinak trestat,

35 Srov. S. DIXON, *The Modernisation of Russia*, s. 97–100.

36 Srov. Heiko HAUMANN, *Geschichte Russlands*, München – Zürich 1996, s. 258–259.

stejně jako ji nesměla ani svévolně odměňovat, tedy darovat statky, či přijímat ji mezi dvořany. Anna podle *Kondice* dokonce nesměla ani svobodně nakládat se státními příjmy. V případě, že by cokoli z výše uvedeného porušila, mohla přijít o carský úřad.³⁷

Takovéto podmínky, které někteří historici dokonce označují za zárodek ústavy,³⁸ nebyly pro Annu Ivanovnu dlouhodobě přijatelné. Měla jistou výhodu: Drtivá většina ruské společnosti si nedovedla představit jinou formu panování, než samoděržavnou. A tak, ve snaze zabránit, aby klika „vyskočků“, tzv. věrchovníků, která donutila Annu k podepsání tohoto dokumentu, získala mimořádnou moc, podpořila Annu v tom, aby podpis *Kondice* anulovala. Nejvyšší tajnou radu zrušila a do předních státních funkcí povýšila jiné osobnosti. Do čela opozice proti věrchovníkům se postavily tak významné osobnosti jako byl diplomat kníže Antioch Dmitrijevič Kantěmir (1708–1744), senátor, kníže Alexej Michajlovič Čerkasskij (1680–1742) a historik a politik Vasilij Nikitič Tatišev (1686–1750). S tvrzením, že zastupují celou ruskou společnost, předložili Anně petici podepsanou 166 významnými osobnostmi ruského státu a vytvořili tak prostor k tomu, by Anna podpis *Kondice* odvolala.³⁹

Annino podepsání *Kondice*, stejně jako odvolání tohoto podpisu bylo bezprecedentní záležitostí. Přirozeně obojí muselo mít negativní dopad na autoritu nové panovnice. Na ruský stát mělo mnohem horší dopad prohloubení rozporů uvnitř šlechtické elity znásobením touhy získat vliv na nejvyšší politiku. Kateřina II. si tuto skutečnost nepochybně uvědomovala. Řešení problémů spatřovala v jasné a zřetelné právní reglementaci, která by jakémukoli opakování něčeho podobného zabránila. Za tím účelem pověřila jednoho ze svých nejbližších poradců hraběte Nikitu Ivanoviče Panina, aby vypracoval analýzu činnosti v té době nejvýznamnější státní instituce – Vládního senátu – a připravil návrh na její reformu. Přesně tak, aby jeho činnost byla kontrolována carevnou, tedy v duchu rozhodující role vůle samoděržavného panovníka.⁴⁰

Panin si patrně uvědomoval rizika, jež plynou z nebezpečí, aby se samoděržaví nezvrhlo v despotii a tyranii. Příklady z dávné ruské minulosti k tomu měl zřejmé. Přesto se Panin vycházející ze Šuvalovova názoru, že modernizace Ruska spočívá v jasné a zřetelné právní reglementaci práv a povinností, se samoděržavné moci nevzpěchoval. Odmítal však svévoli. Samoděržavný panovník v jeho dikci měl povinnost vše rozhodovat a vše řídit. Ovšem nikoli podle toho, jak se mu v daném okamžiku líbí, ale pod-

37 Srov. F. STELLNER, *Car je mrtev, ať žije carevna*, s. 128–129; Jevgenij V. ANISIMOV, *Jelizaveta Petrovna*, Moskva 2000, s. 59.

38 Srov. *Istorija Rossii XVIII–XIX vekov*, L. V. Milov (ed.), s. 136–138.

39 Srov. *Ibidem*, s. 140–143.

40 Srov. A. V. ŠIŠOV, *Velikaja Jekaterina*, s. 172–177.

le jasně daných pravidel (zákonů). Vůle panovnice měla být nejvyšším zákonem. Ovšem jen ve smyslu jednoznačného prospěchu pro stát. Subjektivita člověka se může projevit i u samodržavého panovníka. Ačkoli se samodržavný vládce ve své podstatě snaží ze všech sil činit vše ve prospěch státu, může učinit krok, který není optimální. V tom mu musejí zabránit jasná a zřetelná pravidla. Totéž měl Panin na mysli i v případě činnosti Vládního senátu.⁴¹

Kateřině se taková vize příliš nelíbila. Trauma z Anniny *Kondice* bylo příliš velké. Jediné, v čem však byl Panin ochoten ustoupit, byl jím vytvořený projekt Imperátorské rady (Imperatorského sovětu), který měl být sestaven právě z osobností vybraných výhradně panovnicí. Ani on však neměl svévolně jednat a rozhodovat. Měl se řídit předem jasně danými pravidly a plnit roli carevnina poradního orgánu. Paninovi šlo v podstatě o rozdělení vládních kompetencí mezi několik institucí. Nejvyšší moc měla být i nadále přiznána carevně.⁴²

Pro pochopení podstaty Paninova myšlení podotkneme, že Nikita Panin zaujímal různé významné státní posty. Z nich byly klíčové dva: post velvyslance ve Švédsku a vychovatele velkoknížete Pavla Petroviče, pozdějšího cara Pavla I. Panin se během působení ve Švédsku v letech 1748–1760 začal zajímat o vládní uspořádání různých evropských zemí a stal se přívržencem konstituční monarchie. Ve stejné době vstoupil i do zednářské lóže, což se výrazně podepsalo na formování jeho názorů.⁴³ Jako zkušený diplomat se ihned po návratu do vlasti zapojil do dvorských intrik souvisejících především s nástupnictvím po Alžbětě Petrovně, jejíž smrt se vzhledem k carevnu zhoršujícímu se zdravotnímu stavu očekávala v dohledné době. Panin patřil k iniciátorům palácového převratu, který vynesl na trůn Kateřinu II. Vědom si vratké pozice nové panovnice (nikoliv nepodobné té, v níž byla Anna Ivanovna v roce 1730) jí předložil svůj projekt. Uplatnil v něm nabyté znalosti politických teorií a praktické zkušenosti s jednou z nejvyspělejších evropských politických scén – švédskou. Projekt, jak jsme výše viděli, předpokládal zřízení Imperátorské rady, která měla posílit právní kontrolu nad rozhodováním panovníka. V pozdějších přepracovaných a rozšířených variantách se objevil i návrh na zavedení zvláštního statutu pro Vládní senát. Ten by mohl vznášet námítky a připomínky k rozhodnutím panovníka a provádět kontrolu nad carskými rozhodnutími. Je třeba podotknout, že s podobným návrhem nepřišel pouze Panin, ale i další ruští poli-

41 Srov. Je. V. ANISIMOV, *Imperatorskaja Rossija*, s. 272–274.

42 Srov. *Ibidem*, s. 270–271 a 405–407.

43 Velký důraz na význam Paninovy účasti v zednářském hnutí klade ruská badatelka N. V. Minajeva. Srov. Nina V. MINAJEVA, *Nikita Ivanovič Panin*, *Voprosy istorii*, 2001, č. 7, s. 71–91.

tičtí činitelé. Mezi věrchuškou se tedy rodily představy o omezení moci samoděržavného panovníka.⁴⁴

Kateřina II. si byla dobře vědoma závažnosti dokumentu, který jí Panin předložil k podpisu. Již na počátku své vlády však ukázala, že umí být obratná politička. Paninovi dala zprvu příslib, že reformu v navrhované podobě provede (dokonce návrh podepsala), a navíc vyzvala Panina, aby se pustil do rozšiřování původní verze projektu.⁴⁵ S rostoucí jistotou své pozice si však Kateřina Paninovo omezení vlastní moci rozmyslela a projekt odmítla. Dokonce v roce 1763 vydala zákaz předkládání obdobných projektů. Projekty tohoto typu vzaly za své poté, co panovnice započala svoji osvěcenskou „zákonománii“.⁴⁶

Kateřina nebyla Paninovými návrhy nikterak nadšena. Nic z toho nepřijala a do praxe neuvedla. Naopak manifestem z 15. prosince 1763 rozdělila Vládní senát do šesti oddělení s tím, že rozhodující slovo ve všech záležitostech jimi projednávanými měla konkrétní osoba: vrchní prokurátor Vládního senátu, kterého si před jmenováním Kateřina vždy velmi pečlivě vybírala. Paninovým obavám z tyranie se mělo čelit pouze tím, že v diskusi vrchního prokurátora Vládního senátu a panovníka vznikne konečné rozhodnutí, jež nemohlo být považováno za autoritářské, neboť bylo předtím diskutováno. Snad se v této vizi zrcadlilo osvěcenské přecenění Rozumu.⁴⁷

Panin se však svých nadějí na „konstitučně-monarchické“ či aspoň v podobě zřetelně právně vymezené monarchistické Rusko nevzdal a dál, nyní už jen tajně, pracoval na přípravě základních zákonů státu (pojem konstituce se v té době v Rusku nepoužíval). Jejich realizace chtěl dosáhnout po převzetí vlády následníkem – Pavlem Petrovičem, jehož vychovatelem byl již za vlády Alžběty Petrovny a velký vliv na něj si zachoval i během panování Kateřiny II.; Panin např. doprovázel velkoknížete a jeho manželku na velké okružní cestě Evropou v letech 1781–1782.⁴⁸ Na ko-

44 Srov. Isavel de MADARIAGA, *Rossija v epochu Jekateriny Velikoj*, Moskva 2002, s. 69–72.

45 Paninovy návrhy srov. *Konstitucionnyje projekty v Rossii: XVIII – načalo XX vv.*, Sergio Bertolissi – Andrej N. Sacharov (eds.), Moskva 2000, s. 222–246. Zde též srov. historické komentáře na s. 108–109.

46 Šlo o manifest *O vospreščenenii rassuždenij i tolkov, odnosjaščichsja do pravitelstvva*. Srov. Andrej N. MEDUŠEVSKIJ, *Demokratija i avtoritarizm. Rossijskij konstitucionalizm v sravnitelnoj perspektive*, Moskva 1998, s. 296–300.

47 Srov. I. de MADARIAGA, *Rossija v epochu Jekateriny Velikoj*, s. 76–92.

48 Mezi Kateřinou II. a jejím synem Pavlem panoval velmi specifický vztah, zapříčiněný tím, že de facto po narození byl Pavel matce odebrán a jeho výchovu řídila vládnoucí Alžběta Petrovna. Syn se tak matce odcizil a po nástupu Kateřiny II. na trůn ho navíc postupně užíral paranoidní strach, podporovaný některými vůči Kateřině opozičně naladěnými osobami, a sice že dopadne

nečné verzi návrhu základních zákonů se kromě Nikity Panina podílel i jeho sekretář spisovatel Denis Ivanovič Fonvizin (1745–1792) a také Paninův mladší bratr, hrabě Petr Ivanovič Panin (1721–1789). Výsledek společné práce, jejíž součástí byly i dvě verze nástupnické řeči (resp. manifestu), představil Petr Panin následníkovi trůnu v roce 1784. O rok dříve ovšem publikoval úvahu o potřebných zákonech (*Rassužděnijsja o nepremennych zakonach*). V předložených dokumentech se předpokládalo, že panovník při nástupu na trůn vyhlásí monarchii se základními zákony (ústavou) a dále také přislíbí právní reformu zahrnující zavedení mnoha svobod, mj. svobodu vyznání a konání bohoslužeb (při vyloučení sekt), provedení zákonné úpravy nevolnictví atd. Panin přitom vycházel z vize, že panovník je vždy dobrotivý, vykonává svůj úřad v zájmu lidu a je mu spravedlivým pastýřem. Pokrokový návrh zůstal však jen na papíře a v době nástupu Pavla I. na trůn již žádný z jeho tvůrců nežil. Pavel realizoval pouze právní uspořádání carského nástupnictví ukazem z roku 1797.⁴⁹

Návrhy základních zákonů připravené Paninem a jeho spolupracovníky nebyly sice dostupné širokému okruhu čtenářů, přesto zcela nezapadly. S Paninovými názory souhlasili někteří členové zednářského hnutí – kníže Alexandr Borisovič Kurakin (1752–1818), vychovávaný společně s Pavlem I., zaujímající za jeho vlády post vicekancléře a později působící jako diplomat, dále kníže Nikolaj Vasiljevič Repnin (1734–1801), významný vojenský činitel a diplomat kateřinského období, kníže Dmitrij Alexejevič Golicyn (1734–1803), autor prací z oboru filozofie a politické ekonomie, člen ruské Akademie věd a řady mimoruských akademických a vědeckých spolků a společností, kontraadmirál Nikolaj Semjonovič Mordvinov (1754–1845), jeden z nejvýznamnějších námořních velitelů kateřinského období, později první ministr námořních sil a nejvýznamnější představitel ruského ekonomického liberalismu první třetiny 19. století, a další. Paninovy návrhy byly známy i Alexandru I. a následně předány Mikuláši I.⁵⁰

Paninovy myšlenky se dostaly k širšímu okruhu čtenářů zprostředkovaně díky jeho sekretáři Fonvizinovi, významné osobnosti ruského literárního a kulturního života poslední třetiny 18. století. Fonvizin proslul především jako komediograf, nicméně dramatická tvorba zahrnuje jen část jeho tvůrčí činnosti. Podílel se na

stejně jako jeho otec Petr III., aby se nemohl stát nástrojem převratu vedeného proti Kateřině. Toto odcizení se dále prohlubovalo tím, že se Kateřina zachovala stejně k Pavlovým dětem stejně jako kdysi Alžběta k jejím potomkům a odebrala mu syny, na jejichž výchovu v duchu vlastní politiky dohlížela.

49 Srov. Michail M. SAFONOV, *Konstitucionnyj projekt N. I. Panina – D. I. Fonvizina*, in: *Vospomogatelnyje istoričeskije discipliny*, sv. 6, Leningrad 1974, s. 261–281.

50 Srov. N. V. MINAJEVA, *Nikita Ivanovič Panin*, s. 80–81 a především s. 89.

překladech, jimiž si Rusko osvojovalo evropskou tvorbu (překládal mj. i Voltaira). Jeho umělecká a politicko-společenská činnost šly ruku v ruce. V reakci na neúspěch kateřinské Zákonodárné komise napsal komedii *Brigadir* (1769), která je považována za první ruskou komedii týkající se společenských mravů a jež kromě nedostatků jednotlivce kritizuje také společnost a bezduché přejímání francouzských vzorů vyššími kruhy. Později (1781) vznikla komedie *Nedorosl* (*Výrostek*), v níž se zaměřil na nevolnictví jako hlavního viníka problémů Ruska, kritizoval šlechtické vychovávání a vzdělávání. Fonvizin úzce spolupracoval se spisovatelem Nikolajem Ivanovičem Novikovem (1744–1818), přispíval do jeho časopisů a také do časopisů založených Kateřinou II. Řadu svých kritických a satirických příspěvků napsal anonymně a ne všechny jsou nám známy. V roce 1769 se stal sekretářem Nikity Panina a společně s ním pracoval na reformních projektech.⁵¹ Bratři Paninové Fonvizinovi natolik důvěřovali, že po smrti obou v roce 1783, resp. 1789 přešly veškeré dokumenty a listiny týkající se konstitučních projektů do rukou Fonvizinovi. Ten část označenou titulem *Dlja vručenija gosudarju imperatoru Pavlu Petroviču* (*Předat panovníkovi imperátoru Pavlu Petroviči*) odevzdal dle předchozí dohody vrchnímu prokurátorovi Vládnoucího senátu a jeho prostřednictvím do Zimního paláce. Většina dokumentů – nejspíš kompletní projekt základních zákonů – ovšem zůstal v rodině Fonvizinů. Když se synovec Denise Ivanoviče, syn jeho mladšího bratra filozof Michail Alexandrovič Fonvizin (1788–1854) zapojil v roce 1816 do prvního z děkabristických spolků, mohli se děkabristé s těmito dokumenty seznámit. Prokazatelně ovlivnil D. I. Fonvizin svojí prací *Rassuždenija o nepremennych gosudarstvennych zakonach* (*Pojednání o nezbytných státních zákonech*) předního děkabristu kapitána Nikitu Michajloviče Muravjova (1796–1844) při sepisování jeho *Konstituce*.⁵²

Výše zmíněné Fonvizinovo *Pojednání* představuje jeho vrcholné dílo v oblasti politického a společenského myšlení. Vznikalo v letech 1780–1783, tedy ve stejné době, kdy Fonvizin s Paninem pracovali na závěrečných redakcích jejich konstitučních projektů, k nimž *Pojednání* představuje úvod a vysvětlení. Fonvizin vycházel z teorie přirozených práv a společenské smlouvy. Panovník ve jménu společenského blaha musí vládnout podle zákonů. Bez pravidel či nezbytných (nepremennych) zákonů je postavení státu a status panovníka slabý. Jestliže se stát stane

51 K jejich spolupráci srov. A. STRIČEK, *Denis Fonvizin. Rossija epochi prosveščeniija*, Moskva 1994, s. 281–374.

52 Srov. I. de MADARIAGA, *Rossija v epochu Jekateriny Velikoj*, s. 84–90; N. V. MINAJEVA, *Nikita Ivanovič Panin*, s. 89.

tyranii (tj. poruší společenskou smlouvu), má národ právo na odpor proti násilí. Právo vlastnit považoval Fonvizin za největší blaho státu a národa; podle uplatnění tohoto práva lze podle něj poměřovat všechna státní uspořádání a jejich systémy zákonů. Text mj. obsahuje i kritiku některých nedostatků tehdejší společnosti a vlády v Rusku. Fonvizin podobně jako mnoho dalších pokrokových myslitelů té doby kritizoval nevolnictví, jako vlastnický systém, který se protíví přirozenému zákonu a v němž je každá osoba buď tyranem, nebo otrokem.⁵³ Přestože Fonvizinův text zahrnuje mnoho pokrokových myšlenek, zároveň ukazuje, že Rusové v chápání některých západoevropských pojmů zaostávali. Jestliže Fonvizin hovořil o občanech (graždanach) měl na mysli šlechtu a měšťanstvo, tedy minoritu mezi obyvateli Ruska. Fonvizin požadoval zmíněné svobody pro šlechtu a měšťanstvo. Právě oni měli právo protivit se vůli tyranského panovníka. Toto pojmové chápání bylo v ruském politickém myšlení konce 18. a počátku 19. století běžné.⁵⁴

Za autorova života nebyl text publikován. Společně s dalšími dokumenty, jak bylo zmíněno výše, se dostal do Zimního paláce i do děkabristických kruhů. Fonvizin byl stejně jako Panin svobodný zednář, takže se dá předpokládat, že s jeho textem byli obeznámeni stejně smýšlející členové zednářské lóže, tj. osoby, jimž prezentoval svůj dokument i Panin a na něž bylo upozorněno výše. Dokument se dále šířil v různých opisech. Kníže Alexandr Borisovič Kurakin (1759–1829) byl po palácovém převratu v roce 1801 pověřen roztříděním osobních dokumentů Pavla I., mezi nimiž se nacházely i listiny pocházející od Panina a Fonvizina. Kurakin si z nich nechal zhotovit několik kopií, jež šířil dále, mj. i k významnému reformátoru doby cara-imperátora Alexandra I. Michailu Michajlloviči Speranskému.⁵⁵

Mimořádně zajímavou osobností ruského politického života, která jakoby propojovala názory téměř všech výše uvedených reformně laděných osobností, byl kníže Alexandr Alexandrovič Bezborodko (1747–1799). Snad nepřekvapí, že nebyl Rusem, ale Ukrajincem. Pocházel z Gluchova, újezdního města černigovské gubernie, a na Ukrajině, konkrétně v Kyjevě, také zahájil svoji politickou kariéru. Více či méně však tak činil ve velkoruském stylu: poté, co carevna v roce 1764 na návrh svých poradců hraběte Petra Alexandroviče Rumjanceva-Zadunajského

53 Srov. Denis I. FONVIZIN, *Sobranije sočinenij v dvuch tomach*, tom 2, Moskva 1959, s. 254–267.

54 *Liberalizem v Rossii*, V. F. Pustarnakov – I. F. Chudušina (eds.), Moskva 1996, s. 89; T. V. ANDREJEVA, *Formirovanije obščestva kak socialnogo instituta, evoljucija političeskij ponjatij „obščestvo“ i „obščestvennoje mnenije“ v konce XVIII – pervoj treti XIX vv.*, in: Ljudmila A. Verbickaja et al. (eds.), *Vlast', obščestvo i reformy v Rossii (XVI – načalo XX v.)*. Materialy naučno-teoretičeskij konferencii 8–10 dekabnja 2003 goda, Sankt-Peterburg 2004, s. 7–22.

55 Srov. N. V. MINAJEVA, *Nikita Ivanovič Panin*, s. 89.

(1725–1796) a hraběte Nikity Ivanoviče Panina (1718–1783) zrušila úřad ukrajinského hetmana a nahradila ho podle vzoru guberniálního systému centrálního Ruska maloruskou vrchní gubernií rozčleněnou na tři gubernie, začal Alexandr Bezborodko, tehdy čerstvý absolvent kyjevské duchovní akademie, pracovat v kanceláři vrchního gubernátora Rumjanceva. Z této pozice se po aktivní účasti v rusko-turecké válce propracoval na místo poradce a později sekretáře kolegia zahraničních věcí. V těchto pozicích zpracovával pro kolegium a jeho prostřednictvím i pro samotnou carevnu písemné materiály hodnotící vnitřní a vnější záležitosti říše. Pozoruhodné bylo zejména naznačení analogií i odlišností mezi ruským a osmanským státem ve *Zprávě o tatarském národě (Kartina ili kratkoje izveščenie o rossijskich s Tatarami vojnach i dělach, načavšichsja v polovine děsjatago veka i počti bezprerjvno čerez vosemsot let prodolžajuščichsja)*, kterou napsal na Kateřininu žádost v roce 1776. Bezborodko v ní obhajoval nezbytnost tvrdého ruského protiosmanského postupu. Odsoudil dosavadní, podle jeho mínění neúspěšné střety, a vyjádřil přesvědčení, že Osmanská říše musí být Ruskem poražena. Údajně nikdy nechtěla poklidně s Ruskem sousedit, vždy si prý činila nároky na ruské území a provokovala konflikty. Zmiňoval se o Osmanské říši jako o velkém nebezpečí pro Rusko a zejména pro jeho maloruskou provincii, jemuž prý lze čelit jedině rozhodným bojem. Vehementně zejména obhajoval ruské podmanění Krymu a dokonce se zamýšlel nad způsobem, jakým by měl být Krym začleněn do ruského politického a správního systému.⁵⁶

V téže době hrabě Nikita Panin Kateřině II. navrhl změnit v zájmu samoděržaví obsah činnosti některých ústředních vládních institucí, zejména Rady při nejvyšším dvoře. Bezborodkovy úvahy obsažené v jeho výše uvedených pracích tomu jednoznačně konvenovaly. To Bezborodka s Paninem sblížilo a umožnilo, aby Bezborodko shodně s Paninen dále zvažoval, zda by se neměly změnit předměty činnosti i některých dalších institucí, např. posílit úloha senátu. Shoda s Paninovými názory jej osmělila natolik, že navrhl, aby se senátu vrátilo právo zákonodárné iniciativy. Kromě toho Bezborodko přemýšlel i o další decentralizaci místní samosprávy. Navrhl např. rozšířit počet gubernií a v jejich rámci zřídit volená šlechtická shromáždění. Chtěl tímto způsobem přenést část odpovědnosti za místní záležitosti na šlechtu. V zájmu dalšího posílení autority státu začal připravovat přesnou reglementaci práv a povinností rolníků a jim vládnoucí šlechty. Bezborodko nechtěl omezit šlechtické pravomoci, ale chtěl odstranit státem nekontrolovatelnou svéo-

56 Srov. R. VLČEK, *Alexandr A. Bezborodko*, s. 289–303.

li. Byl dokonce rozhodnut přisoudit šlechtě větší odpovědnost za řízení hospodářství včetně výběru státních daní.⁵⁷

Dříve než mohly být Bezborodkovy reformní kroky týkající se práv a povinností šlechty zakomponovány do *Listiny svobod šlechty*, uplatnily se v praxi některé Bezborodkovy návrhy týkající se změn ve správním systému: v návaznosti na dosavadní systém provincií Kateřina II. rozdělila svoji říši na padesát gubernií přímo podléhajících ústřední správě. Uvnitř každé gubernie vznikly újezdy s dvaceti až třiceti tisíci obyvatel. Každý újezd přitom představoval jakýsi okres tvořený volostmi, jejichž nejnižší ekonomickou jednotkou byl dvůr (dvor). Dvůr představoval hospodářství, jehož nejmenší organizační jednotkou byla rodina. Nikoli ovšem pouze manželé s dětmi, ale i širší příbuzenstvo, zejména jejich švagři a švagrové, ale i jejich otcové a matky. Důvodem byla ve srovnání s ostatní Evropou minimální migrace vesničanů i měšťanů a jejich maximální regionální soběstačnost. Mnozí obyvatelé ruských měst a vesnic se za celý svůj život nepodívali za hranice svého města či vesnice.⁵⁸

Z hlediska Bezborodkových úvah o modernizaci ruského státu formou nového správního rozdělení však organizace života na vesnici nehrála žádnou roli. Pro něj bylo podstatné, že většina ruských měst a vesnic se organizovala ve zvláštním samosprávném občinovém systému, jemuž dominovalo kolektivní ručení (krugovaja podať) za všechny povinnosti s osobní odpovědností představitele občinového shromáždění – starosty. Stát podle Bezborodkových představ neměl do chodu ruských měst a vesnic zasahovat, pouze měl kontrolovat plnění jejich povinností, tedy především řádné odvádění daní. Mnohde navíc roli přímého kontrolora a osoby odpovědné za realizaci povinností měl plnit konkrétní šlechtic (poměščik), vlastník vesnice.

Pro Bezborodka byl důležitější vyšší správní systém. Především to, že v čele gubernie stál gubernátor, který byl jmenován carem z řad významných vojenských činitelů a byl mu také osobně odpovědný za vše, co se v gubernii dělo. Aby mohl tuto svoji odpovědnost řádně naplňovat, měl v dané oblasti nejvyšší administrativní a soudní pravomoc. Šlechta měla mít zatím v guberniích jen omezenou samosprávu: na újezdních shromážděních si směla volit delegáty, kteří zasedli v guberniálních shromážděních (gubernskoje pravlenije), rozdělených na komoru státních

57 Srov. *Dva písmena Grafy A. A. Bezborodki k N. P. Archarovu*, Moskvitjanin 1854, č. 24, októbr', s. 114–115.

58 Srov. L. V. BELOVINSKIJ, *Kultura ruskéj povsednevnosti*, s. 15–40.

záležitostí (kazjonnaja palata) a na komoru soudních záležitostí (ugolovnaja palata).⁵⁹

Darovací listina šlechtě zahrnovala soubor všech práv doposud získaných šlechtou jako osvobození od povinné státní služby a státních daní, právo vlastnit pozemky a svobodně s nimi nakládat, právo zakládat továrny, dílny, vést obchod se zemědělskými výrobky, vyvázet zemědělské produkty do ciziny, organizovat trh, vlastnit nemovitosti ve městech atd. Šlechtictví označila listina za dědičné. Bylo možné jej ztratit jen rozhodnutím soudu složeného ze šlechticů. Dále šlechta získala právo vytvářet šlechtické společnosti a konat jejich shromáždění, což znamenalo, že pomocí újezdních a guberniálních šlechtických shromáždění a soudních instancí si šlechta upevnila svoje stavovské úřady a tím i své postavení. Tato skutečnost byla konkretizována v guberniálním nařízení (*Učrežděnnii o gubernijach*), kterým se stala šlechta každé gubernie právním subjektem oprávněným podávat vyšší vládě petice.⁶⁰

V souvislosti s Bezborodkovými představami o potřebách ruských reforem je nutné připomenout, že 19. ledna 1797 byl Bezborodko jmenován senátorem. Ani jednou se však senátního jednání nezúčastnil. Důvodem byl jeho rychle se zhoršující zdravotní stav a časová zaneprázdněnost. Car Pavel I. jej totiž v témže roce jmenoval kancléřem a nejsvětějším knížetem ruské říše a svěřil mu odpovědnost za jednáním o protifrancouzské koalici. Bezborodko se sice osobně zúčastnil jen několika rozhovorů, pečlivě však sledoval kroužek mladých přátel careviče Alexandra Pavloviče, který se scházel, aby diskutoval o aktuálních ruských problémech. Členem tohoto kroužku byl i Bezborodkův synovec kníže Viktor Pavlovič Kočubej (1768–1834). Patrně na základě jeho informací Bezborodko napsal v roce 1798 Pavlovi *Zprávu o potřebách ruské říše* (*Zapiska o potrebnostjach Imperii Rossijskoj* neboli *Zapiski dlja sostavlenija zakonov Rossijskich*), ve které v duchu svých starších poznatků upozornil na skutečnost, že Rusko strádá řadou problémů a že bez jejich řešení se jeho mezinárodní i vnitropolitická situace brzy zkomplikuje. Zpráva akceptovala změny, k nimž došlo za vlády Kateřiny II., upozorňovala však, že to, co Kateřina učinila, byly jen první kroky. Vyzýval k jejich pokračování a požadoval zejména darovací listinu rolnictvu. Věděl, že Kateřina na sklonku vlády takový dokument začala připravovat, a snažil se Pavla přesvědčit, že v tomto případě by bylo jeho zarputilé odmítání Kateřinina dědictví velkým omylem. Neměl na mysli udělit rolníkům velké svobody (ilustrativní byl jeho výkřik: „Bože chraň, abych jen pomyslel na nějakou přílišnou svobodu.“), ale chtěl zřetelněji vymezit jejich posta-

59 Srov. N. I. PAVLENKO, *Jekaterina Velikaja*, s. 464–482.

60 Srov. I. de MADARIAGA, *Rossija v epochu Jekateriny Velikoj*, s. 464–480.

vení a povinnosti. Přimlouval se, aby byla např. kompenzována civilní nebo vojenská služba, zajištěny pravidelné daně a zamezeno šlechtické svévoli. Roboty podle něj neměla přesahovat tři dny v týdnu a obrok měl být stanoven dohodou šlechtice a nevolníků.⁶¹

Přes četné kritiky ruských poměrů Bezborodko zůstal vášnivým obhájcem samoděržaví. Ve *Zprávě o potřebách ruské říše* konstatoval, že Rusko se nejen nemůže bez samoděržaví obejít, ale dokonce by pro něj bylo škodlivé i jeho jakékoli omezení. Byl přesvědčen, že Rusko musí vynikat velikostí a silou a varoval, že jakékoli oslabení samoděržavné moci by mohlo vést k odpadnutí některých provincií a tím i ke ztrátě významného postavení Ruska. V duchu manifestu o nástupu Pavla I. na trůn Bezborodko konstatoval, že ruský trůn je dědičný, a zdůrazňoval, že ruský panovník, jeho manželka, následník trůnu a jeho žena musejí být pravoslavného vyznání, neboť jen ono je spolehlivou zárukou optimálního rozvoje ruské duše.⁶²

Bezborodko dal *Zprávou o potřebách ruské říše* najevo, že patří mezi horlivé propagátory tzv. skutečné (istinnoj) ruské monarchie. Byl přesvědčen, že v Rusku musí být zachováno samoděržaví, ale chtěl, aby byl současně vymezen systém kolektivních poradních orgánů, jimž by byl delegován podíl na moci. Jako první krok chtěl provést písemnou kodifikaci mnohdy téměř zapomenutých zákonů a jejich sladění s těmi, které se v současnosti nejvíce užívaly. Jinými slovy, chtěl rozvinout Kateřinou zahájený proces kodifikace ústní či písemnou tradicí zachovaných zákonů tak, aby bylo zřejmé, co v Rusku platí, jaká jsou práva a jaké povinnosti. Stejně tak mělo být podle Bezborodka právně vymezeno postavení samoděržaví. Například obsazování trůnu se mělo dít dědičně v souladu s Pavlovým nařízením o carské rodině (*Učrežděnije ob imperatorskoj familii*). Od něj se např. mělo odvíjet postavení senátu. Bezborodko se úlohou senátu zaobíral ve srovnání s ostatními institucemi nezvykle obsírně a věnoval mu dokonce samostatnou úvahu. Jednalo se o *Zpravu o senátu* (*Zapiska o Senatě*), v níž Bezborodko konstatoval, že senát, resp. podle oficiálního názvu vládnoucí senát, by měl být nejvyšším vládním, tedy výkonným orgánem ruské moci. Měl by se dělit na čtyři oddělení – první, které by vytvářelo ukazy a politické dokumenty zásadního významu a zajišťovalo kontakty s guberniemi, druhé jako trestní oddělení, třetí oddělení občanských věcí a čtvrté jako oddělení státních záležitostí. Každé oddělení by mělo mít čtyři až pět senátorů a několik

61 Srov. *Russkij archiv 1873*, III, Moskva 1873, s. 297–300.

62 Srov. Aleksandr A. BEZBORODKO, *O potrebnostjach imperii Rossijskoj*, in: Jurij S. Kukuškin (ed.), *Gosudarstvo Rossijskoje: vlast' i obščestvo s drevnějšich vremen do našich dnej*. Sborník dokumentov, Moskva 1996, s. 115.

státních radů nebo referentů předkládajících návrhy. Návrhy by se měly diskutovat nejprve v odděleních a poté na valném shromáždění, jemuž by měl předsedat car. Ke schválení by byl nutný souhlas všech členů, ale i pokud by tomu tak nebylo, rozhodnutí by náleželo panovníkovi. Senát by měl mít k ruce radu tvořenou jedním senátorem, dvěma šlechtici, dvěma měšťany a dvěma vyslanci vesničanů, kteří by měli za úkol v průběhu tří let provést revize všech gubernií. Senát by rovněž měl zřizovat nejvyšší hrdelní a nejvyšší smírčí soud.⁶³

Alexandr Alexandrovič Bezborodko nepochybně patřil k nejvýznamnějším politikům doby Kateřiny II. a Pavla I. Nemalelou měrou se podílel na profilaci politických institucí, jejichž kořeny většinou sahaly do období Petra I., ale jejichž podíl na politické praxi se zřetelněji vymezoval až ve druhé polovině 18. století. Významný byl rovněž jeho podíl na vymezení kompetencí senátu a přeměně kolegií v ministerstva.⁶⁴

Bezborodko za všech okolností věrně sloužil ruským panovníkům. Nebyl však typickým představitelem favoritů. K podílu na moci se propracovával postupně a díky svým schopnostem. Byl sice nesmírně ctižádostivý a ambiciózní, dokázal však své emoce ovládat a poučit se z chyb ostatních. Jeho předností byla schopnost prolnout znalosti vnitřního Ruska s jeho zahraničně politickými potřebami a cíli. Za hlavní úkol považoval upevnění ruské říše do podoby skutečné monarchie z hlediska velikosti a síly schopné konkurovat předním evropským mocnostem. Neskrýval, že stávající Rusko strádá řadou problémů. Za největší z nich považoval svévoli a nedodržování zákonů. Zamýšlel se proto nad způsobem, jak těmto neduhům čelit a jak nadekretovat přesnější zákonná pravidla. Stál u zrodu všech Kateřininých darovacích listin a svému synovci Kočubejovi předal návod na sestavení uceleného svodu ruských zákonů. Ten zpracoval v průběhu několika desetiletí první poloviny 19. století Michail M. Speranskij.⁶⁵

Speranskij (1772–1839) se zapojil do politického života ruského impéria v polovině 90. let 18. století: po ukončení studií v alexandrovsko-něvském duchovním semináři odmítl svěcení a po přímluvě petrohradského metropolity Gavriila vstoupil do služeb knížete Alexandra Borisoviče Kurakina (1752–1818). Kurakin byl v roce 1796, krátce poté, co nastoupil na trůn Pavel I. (1796–1801), jmenován nejvyš-

63 Srov. *Russkij archiv 1873*, III, s. 300.

64 Srov. Georgij Je. MIRONOV, *Gosudari i gosudarevy ljudi. Rossijskije reformatory i kontrreformatory XIX – načala XX veka*, Moskva 1999, s. 4–7.

65 Srov. Radomír VLČEK, *M. M. Speranskij and Russia at the Beginning of the 19th Century in Eastern Europe in Czech Historiography*, in: *Eastern Europe in Czech Historiography*, Prague 2003, s. 179–192.

ším prokurátorem senátu. Ze Speranského, který u něj do té doby pracoval jako sekretář a vychovatel dětí, učinil ředitele své senátní kanceláře. Speranskij se v této funkci natolik osvědčil, že již v lednu 1797 byl na Kurakinův návrh jmenován titulárním radou a v roce 1799 dokonce státním radou.⁶⁶

V roce 1799 začal Speranskij rovněž pracovat v petrohradské zásobovací komisi, již řídil následník trůnu Alexandr Pavlovič. Poté, co se Alexandr stal v roce 1801 carem a v roce 1802 nechal zřídit na místě dřívějších kolegií ministerstva, se Speranskij stal pracovníkem ministerstva vnitra, v jehož čele stál jeden z Alexandrových nejbližších důvěrníků kníže Viktor Osipovič Kočubej (1768–1834). Kočubej mu svěřil řízení druhého oddělení ministerstva vnitra, které mělo na starosti policii a bezpečnost státu. Speranskij byl jeho předsedou až do roku 1807, avšak současně organizačně řídil celý vnitřní chod ministerstva. Záhy mu byl přiznán titul státního sekretáře, ale rovněž plnil úkoly státního rady pro právnícké záležitosti.⁶⁷

Speranskij napsal svůj první politický traktát v roce 1801. Jednalo se o memorandum (*Pamjatnaja zapiska ob osnovnom zakonodatelstve voobščě*), v němž objasnil dosavadní ruské zákonodárství v kontextu s ruským politickým systémem. Pozoruhodný byl především jeho závěr, že výhodnější, než dosavadní despotismus spojený v mnohém s anarchií, je samoděržavný systém založený na principu opravdové, na přesných a zřetelných zákonech založené, monarchie („pravilnoj ili istinnoj monarchii“).⁶⁸

V roce 1802 se Speranskij podílel na vypracování manifestu, kterým se změnila dosavadní kolegia v ministerstva. V následujícím roce pak dokončil zprávu o přípravě změn v soudnictví (*Zapisku ob ustrojstve sudebnych preobrazovanij Ros-sii*). Stejně jako ve stanovisku k přeměně kolegií v ministerstva v ní obhajoval zlepšení chodu absolutistické monarchie cestou vytvoření institucí, které by měly rozdělení zákonodárnou, výkonnou a soudní moc. Navrhoval, aby byla garantována nezávislost soudů a aby byla výkonná moc odpovědná před mocí zákonodárnou. Ve všech těchto úvahách však zdůrazňoval, že i po takovýchto změnách musí mít ruský panovník právo rozhodnout ve všech sporných případech, resp. že samoděržavná moc musí být kvůli potenciálním sporům zachována.⁶⁹

66 Srov. Nikolaj A. KORE, *Žizn' grafa Speranskogo*, Sankt-Peterburg 1861, s. 51–89.

67 Srov. Fjodor M. UMANCEV, *Aleksander i Speranskij. Istoričeskaja monografija*, Sankt-Peterburg 1905, s. 55–56.

68 Srov. *Plan gosudarstvennych preobrazovanij M. M. Speranskogo*, Moskva 1905, s. 30–35.

69 Srov. Marc RAEFF, *Michael Speransky. Statesman of imperial Russia 1772–1839*, Hague 1957, s. 347–67.

Uvedené úvahy Speranského byly Alexandrovi I. natolik sympatické, že je předložil neveřejnému výboru k diskusi. Speranskij pak spolupracoval s tímto výborem po celou dobu jeho existence. I když Alexandr I. znal Speranského již dříve, blíže jej poznal teprve v roce 1806, kdy Speranskij začal zastupovat nemocného Kočubeje při pravidelných referencích o záležitostech spadajících do kompetence ministra vnitra. Alexandr si tehdy ještě více všimnul jeho schopností. Výsledkem bylo jmenování Speranského carovým hlavním poradcem. Stalo se tak v roce 1807. Speranskij byl v této funkci pověřován zastupováním panovníka při jednáních různých komisí a výborů, především těch, v nichž se projednávaly státoprávní záležitosti. Nicméně Speranskij se rovněž účastnil významných mezinárodně politických jednání, mezi nimi v roce 1807 jednání s Napoleonem o uzavření tzv. tylžského míru.⁷⁰

V srpnu 1808 byl Speranskij jmenován členem komise pro sestavení zákonů, které předsedal další Alexandrův důvěrník hrabě Nikolaj Nikolajevič Novosilcov (1761–1836). Ten jej pověřil úkolem vyřešit státoprávní začlenění Finska právě připojeného k ruskému impériu. Speranskij jej zvládl tak rychle, že ještě v roce 1809 předložil zcela jinou práci a to plán na reformu ruských státních institucí (*Plan gosudarstvennych preobrazovanij Rossii*). Kromě myšlenek, jež vyjádřil již v dřívějších spisech, v něm žádal, aby byl v Rusku zachován takový politický systém, který by neomezoval moc panovníka liberální ústavou. Chtěl však do něj zakomponovat zákony, v nichž by byly zřetelně definovány povinnosti a práva všech ruských občanů a ruských politických institucí. Speranskij stejně jako v předchozích pracích předpokládal, že si nově vzniklé ruské politické instituce rozdělí zákonodárnou, výkonnou a soudní moc, přičemž samoděržavný monarcha bude mít pravomoc ve všech sporných věcech rozhodnout jako nejvyšší instance.⁷¹

Zákonodárnou moc měla převzít volená státní (říšská neboli imperiální) дума a carem jmenovaná státní rada. Obě instituce měly jednat odděleně a být na sobě nezávislé. Nicméně vyjádření státní rady mělo mít u panovníka větší vliv. Jedinou oblastí, kterou měla posuzovat výhradně státní дума, měly být státní finance. Státní dumu měli tvořit movití zástupci zvolení na gubernských shromážděních, zatímco státní rada měla být carem jmenována podle návrhů gubernátorů z příslušníků šlechty, duchovenstva a měšťanstva. Kdežto státní rada měla zasedat podle potřeby, státní дума se měla scházet jednou do roka. Její členové se měli shromáždit bez vyzvání každý rok v září v Petrohradě a jednat o otázkách, které by jí dopo-

70 Srov. F. M. UMANCEV, *Aleksandr i Speranskij*, s. 62–67.

71 Srov. *Plan gosudarstvennych preobrazovanij*, s. 7–15.

ručil panovník nebo v případě jeho dočasné nepřítomnosti státní rada. Podle Speranského návrhu měla být státní дума v právech a povinnostech rovnocenná další instituci – volenému vládnímu senátu (pravitelstvujuščemu senatu). Ten měl spojovat zákonodárnou a výkonnou moc. Stejně jako státní дума se měl scházet každý rok v září a zasedat tak dlouho, jak by bylo nutné. Panovník však měl mít právo jednání vládního senátu, ovšem stejně jako státní dumy, přerušit či odročit na příští rok, nebo senát, opět shodně se státní dumou, rozpustit a vypsat do něj nové volby. Do senátu se mělo volit stejně jako do dumy, při jeho volbě však měl být použit vyšší cenzus.⁷²

Vlastní výkonná moc měla být podle Speranského svěřena ministerstvům a výboru ministrů. Ministry měl shodně s dosavadní praxí jmenovat panovník na doporučení státní rady. Ministři měli být stejně jako doposud odpovědní carovi, o své činnosti však měli rovněž informovat státní dumu a vládní senát. Výbor ministrů měl být institucí, která by kolektivně rokovala o sporných záležitostech a která by v těchto případech navrhovala panovníkovi řešení.⁷³

Kromě centrálních výkonných a zákonodárných institucí určujících chod celého impéria Speranskij navrhoval zásadně změnit strukturu místní správy. Uvažoval o předání části správy a výkonné moci na volostě, újezdy (resp. okruhy) a gubernie. Předpokládal např., že by byly ustaveny volostní dumy, které by se scházely jednou za tři roky a to jako instituce tvořené zástupci všech vlastníků nemovitostí v příslušné volosti. Podle navrhovaného volebního klíče měl připadnout jeden delegát na pět set voličů. Delegáti volostní dumy měli zvolit zástupce do újezdní (okruhové) dumy scházející se každoročně. Újezdní (okruhová) дума měla být rozšířena o stálou radu a o soud. Delegáti újezdních dum měli volit zástupce do guberniální dumy. Ta měla mít kromě stálé rady a soudu i výbor a několik komisí, v nichž se měly předem projednávat hospodářské a kulturně osvětové záležitosti. Podle představ Speranského smělo plenární zasedání guberniální dumy jednat i o některých politických otázkách, nikoli však o takových, které by se dotýkaly záležitostí celoimperálního charakteru. Nemělo např. obecně diskutovat o nevolnické otázce, mělo však být oprávněno jednat o konkrétních problémech nevolnictví, pokud se na území gubernie objevily spory, či dokonce vypukla rolnická revolta.⁷⁴

72 Srov. Stanislav A. ČIBIRJAJEV, *Velikij ruskij reformator: Žizn', dejatel'nost', političeskije vzgljady M. M. Speranskogo*, Moskva 1989, s. 84–88.

73 Srov. *Plan gosudarstvennyh preobrazovanij*, s. 31–35; M. RAEFF, *Michael Speransky*, s. 320–346.

74 Srov. *Ibidem*, s. 30–32.

Nejvyšší soudní moc měl vykonávat soudní senát. Speranskij navrhoval, aby byl do soudní struktury zaveden princip volitelnosti: členové újezdního (okružního) soudu měli vzejít z návrhů volostí, gubernských z újezdních a soudního senátu z guberniálních. Soudy se měly zpovídat ze své činnosti výhradně soudnímu senátu, jehož členy by panovník, podobně jako na nižších stupních gubernátor, pouze potvrdzoval.⁷⁵

Podle Speranského návrhu byla v roce 1810 reorganizována státní rada do podoby carova poradního orgánu při vytváření zákonů. Dne 1. ledna 1810 se sešlo 35 jejích členů v carském paláci a imperátor zahájil její zasedání. Zřízení rady však nebylo reformou, která by vnesla do ruského státního systému něco převratného. Rada nezískala právo zákonodárné iniciativy, car nebyl povinen brát v úvahu její vyjádření. Teprve postupně se rozšiřoval okruh otázek, k nimž se mohla vyjadřovat, a později se také rozrůstal počet jejích členů. Z titulu své funkce se jimi teprve později stávali ministři, bývalí ministři a nejvyšší státní úředníci. Předseda státní rady byl carem jmenován jako hlava této instituce. Nicméně v případech carovy účasti na zasedání rady automaticky přebíral předsednictví car. Rozhodnutí rady bylo pro cara pouhým doporučením, nemusel se jím řídit. Formulace „projednáno ve státní radě“ („vňjav mněniu Gosudarstvennogo Sověta“) objevující se v ukazech a manifestech Alexandra I., byla jen formálním vyjádřením zastiňujícím skutečnou podobu absolutistické moci tohoto panovníka.⁷⁶

Kromě reformy státní rady se Speranskému podařilo na přelomu prvního a druhého desetiletí 19. století prosadit jen reformu výboru ministrů. Nově jej tvořilo 15 členů. Z toho bylo osm ministrů, čtyři předsedové oddělení státní rady, vojenský velitel Petrohradu, náčelník generálního štábu a náčelník vojenského námořnictva. Předsedou výboru byl jmenován tehdejší předseda státní rady kníže Nikolaj Ivanovič Saltykov (1736–1816), ale carem uznávaným reprezentantem výboru se stal Speranského zarytý odpůrce hrabě Alexej Andrejevič Arakčejev (1769–1834).⁷⁷

Alexandr při reformování výboru ministrů přesně nespécifikoval jeho činnost, ani jeho práva a povinnosti. To bylo v přímém rozporu s představami Speranského. Car jim však již nechtěl naslouchat. V roce 1811 dal zapravdu tvrzením, prostřednictvím kterých oslovil jeho dvorní historiograf státní rada Nikolaj Michaj-

75 Srov. *Ibidem*, s. 42–58.

76 Srov. J. BOBOKOVÁ, M. M. *Speranskij*, s. 109–113; *Enciklopedičeskij slovar T-va Br. A. i I. Granat a Ko*, tom 16, Sankt-Peterburg, s. a., s. 259–268.

77 Srov. J. BOBOKOVÁ, M. M. *Speranskij*, s. 107–109; S. A. ČIBIRJAJEV, *Velikij ruskij reformator*, s. 98–102.

jlovič Karamzin (1766–1826) v memorandu *Zapiska o drevnej i novoj Rossii*, že je nutné zachovat samoděržaví a jeho státní instituce v tradiční podobě.⁷⁸

V roce 1812 byl Speranskij, poté co odmítl podpořit Alexandrův boj s Francií, obviněn z kolaborace ve prospěch Francouzů, zbaven všech funkcí a poslán na Sibiř, aby tam plnil méně významné správní funkce. I když mu v roce 1821, paradoxně na přímluvu Arakčejeva, Alexandr dovolil, aby se vrátil do Petrohradu, nikdy s ním již nenavázal užší kontakt a nepověřil jej žádným reformním projektem. Speranského rehabilitoval až Mikuláš I. Využil jeho schopností k sepsáním zákonů, jejichž písemná kodifikace v Rusku od roku 1649 chyběla. Speranskij na ní pracoval až do své smrti v roce 1839.⁷⁹

Speranského reformními vizemi vyvrcholila etapa reformní činnosti osobností kateřinského a alexandrovského období. Dominovala jim vize o všespasitelnosti zákona připraveného odborníky a do definitivní podoby dotvořeného neomylným eticky vždy řádně pracujícím samoděržavným panovníkem.⁸⁰ Napoleono-vo východní tažení v roce 1812, pobyt ruských vojsk na Západě v letech 1813 a 1814, šíření zednářství v Rusku a formování děkabristických kroužků razantně myšlení ruské společnosti, především její elity, proměnilo. Ve spojení s působením dalších západoevropských politických směrů (především formujícího se liberalismu a konzervatismu) se názor na absolutní zákon a pro Rusko nutné změny rychle proměňoval. Do popředí se dostaly vize o rušení nevolnictví a osudu Ruska v závislosti na jeho ekonomickém postavení. I tyto názory mají svoje kořeny v době panování cara imperátora Petra I. a v lecčem i v názorech starších. Ostatně v této studii připomínaný Ivan T. Posoškov byl rovněž vynikajícím ekonomem a jeho reformní vize se v mnohém hospodářství ruského státu dotýkaly.⁸¹ To je však již téma na jinou studii.

Ruský politický systém druhé poloviny 18. a počátku 19. století byl ve své podstatě neměnný. Tedy, pokud jde o jeho podstatu. Základem zůstávalo samoděržaví, dle právní dikce nikým a ničím neomezená moc. Ve skutečnosti se však samoděržaví jako mocenský institut v průběhu 18. století výrazně proměňovalo. Panov-

78 Srov. Vladimír Z. ZAVITNEVIČ, *Speranskij i Karamzin kak predstaviteli dvuch političeskich tečenij v carstvovanije Imperatora Aleksandra I.*, Kijev 1907, s. 31–33.

79 Srov. Mitrafan V. DOVNAR-ZAPOLSKIJ, *Političeskije idealy M. M. Speranskogo*, Moskva 1905, s. 7–12.

80 Srov. R. VLČEK, *M. M. Speranskij a ruský politický systém*, s. 229–246.

81 Srov. Andrej N. MEDUŠEVSKIJ, *Projekty agrarnych reform v Rossii: XVIII – načalo XXI veka*, Moskva 2005, s. 44–71.

ník se postavil na vrchol pyramidálního mocenského uskupení, v němž nikoli marginální roli sehrávaly instituce, jako byl Vládní senát nebo Státní rada.

Po celé 18. století zůstávala nejvyšším zákonem carova vůle. Od ní se odvíjelo nejen personální obsazení ruských politických institucí, ale i oficiální dikce ruského politického myšlení. Kdežto Petr I. vytvořil vnitropolitické i zahraničně politické rámce moderního ruského imperiálního státu, Kateřina II. mu dala jasnější vymezení ve smyslu nezpochybnitelnosti pyramidálního mocenského systému. K výše uvedenému bychom měli připojit Kateřinin důraz na dodržování jí stanovených pravidel. Žádný z projektů – Šuvalova, Panina, Fonvizina ani Bezborodka bez zbytku neakceptovala. Vybrala z nich vždy jen tu část, která byla z jejího pohledu vhodná pro posílení nezpochybnitelnosti samodržaví. Takové státní moci, v níž by panovníkova vůle byla rozhodujícím zákonem. V mnohém se ona a všichni uvedení reformátoři inspirovali názory ze západoevropského prostředí. Nejvíce na ně zapůsobilo osvícenství, ale leckdy, v jejich snaze dohnat pokročilejší země, se inspirovali i jinými názory, ideovými směry a proudy. Vždy vše rámovali do ruského obrazu, jehož kontury byly sestaveny v předchozích stoletích. Nelze proto pochybovat o tom, že názory Speranského, které jsou často spojovány s liberalismem, jsou silně determinovány ruským tradicionalismem.

Pohledem na dění v Rusku 18. století lze nepochybně konstatovat, že jak někteří panovníci 18. století, tak někteří političtí činitelé v tomto modelu spatřovali brzdu rozvoje státu, a proto hledali cesty, jak stav zlepšit. Zřetelnou inspirací jim byla osvícenská idea glorifikace zákona jako přesného vymezení úkolů a povinností. Jedním z prvních byl ideolog Petra I. Ivan Posoškov. Jeho názory pak oživil a zkonkretizoval v 50. a 60. letech Petr Šuvalov. Jeho představa však příliš asociovala *Kondici* Anny Ivanovny a její omezení samodržavné moci. Kateřina II. proto jeho projekt nové podoby Vládního senátu nezrealizovala. Místo něho dala průchod tradičnímu modelu rozhodujícího postavení jednotlivých osobností.

Realizace takových myšlenek v praxi byla sice výjimkou, ale i pouhé vize a návrhy jsou zřetelným důkazem různorodosti cest, jimiž se Rusko ve své historické retrospektivě mohlo (mělo) ubírat. Tato studie pouze demonstrovala několik významných projektů týkajících se modernizace ruského politického systému, především jeho konkrétních institucí. Do praxe se z nich mnoho nedostalo. Můžeme je ale sledovat jako alternativy, které v ruské minulosti existovaly, a přiblížit jejich prostřednictvím následné cesty, jimiž se ruská politika ubírala. Cílem studie nebyla polemika o proměnlivosti či konstantnosti ruského politického systému, ale upozornění na skutečnost, že i mezi oficiálními ruskými kruhy se objevovaly názory, že

Rusko potřebuje v politickém systému změnu. A nejenže se takové hlasy objevovaly, některé z nich byly dokonce oficiálními kruhy akceptovány a byl jim dáván průchod ve smyslu přípravy reforem. Nikdy se v tomto směru nejednalo o radikální změny, ale pouze o reformy politických institucí. I to však bylo pro konzervativní a tradicionalistické Rusko důležitým impulzem.

SUMMARY

Over the course of centuries, Russia underwent continuous development not only at the manifest political level, but also in regards to the evolution of its political thought. This was especially obvious in the line of so-called official political thought; that which had belonged to the ruling and governing circles since the 17th century. However, support for attempts to modernize the Russian state, meaning that it would adopt clear rules and guidelines by which the society was to be governed – as had been done in the more successfully developing European countries – were gaining ascendancy in the 18th century. This primarily entailed the declaration of modernization from above, which was naturally accompanied by certain signs of the effects of the West European Enlightenment. Russian traditionalism and the conservatism of the period, of course, opposed the modernization efforts, particularly those that would have comprehensively embraced the ideals of the Enlightenment, more vehemently than such reforms had been resisted in other places. The reason for this was deep-rooted tendency to centralism, according to which change could be admitted only in the case that it was organized by, or at least permitted by the sovereign. Activity from below was not allowed: everything had to be directed and declared from above because the monarch's will was identical with the highest law.

The Russian 18th century had the good fortune to enjoy two significant personalities to rule its empire: the Tsar Emperor Peter the Great and Tsarevna Empress Catherine II. Both were convinced of the omnipotence of changes that would be rationally arranged. Whereas Peter I had charged himself with making clear rules for state politics, Catherine II was also utterly devoted to developing his line of thinking. In both cases, however, tsarist autocracy was understood to be unquestionable. The monarch's will was to be the law itself. Both of them, however, wanted Russia to have clear rules and basic laws that would limit the powers of the state and all of its inhabitants.

Catherine II was an extraordinarily active and creative personality; nevertheless, without collaborators she never could have accomplished all that she did. A great many personalities worked along with her on her reform visions. Analysis of the opinions of Count Pyotr I. Shuvalov, Count Nikita I. Panin, the writer Denis I. Fonvizin, and Prince Alexander A. Bezborodek are, therefore, for the defining of Russian political thought in general, as well as those specific parts that deliberated upon reforms, in the sense of a monarchy that would be truly defined by laws, fundamental. Their opinions demonstrate that a personality from the beginning of the 19th century, Mikhail M. Speransky, represented “merely” a culmination of their concepts and frequently also their unrealized plans. Speransky, however, was working in an entirely different era. He could therefore be more specific

in many details, as well as better developed, more impassioned, and also ultimately more successful. Naturally, though, not to such an extent that he could accomplish everything that he proposed. His fear of defeat in the Napoleonic Wars, and the loss of power and position connected with this were too great for Tsar-Emperor Alexander I to give free rein to these impulses after centuries of Russia having reinforced its centralized identity. This identity then henceforth continued to derive from ideas about a kind of state where stringent and consistently enforced rules must be in force. A wider scope of activity was not to be allowed. Even positive reform visions would therefore have to be prepared in secret and, right up until the moment of their (or, more precisely: their parts') proclamation, they could not appear before the public.

STUDIE

Between the Nation and Socialism in Yugoslavia. The Debate between Dobrica Ćosić and Dušan Pirjevec in the 1960s

AGUSTÍN COSOVSKI

University of San Martin, Argentina and Écoles des Hautes Études en Sciences Sociales, France

Between the Nation and Socialism in Yugoslavia.

The Debate between Dobrica Ćosić and Dušan Pirjevec in the 1960s

From a perspective rooted in conceptual history, the following article studies the transformations of Yugoslav political discourse from the end of World War II until the 1960s, in order to later analyze the famous debate held by the Serbian writer Dobrica Ćosić and the Slovene critic Dušan Pirjevec regarding cultural cooperation between the Yugoslav republics. By examining the transition from a centralist model to a more decentralized model based on the conceptual paradigm of selfmanagement and the consequences of such a transformation on the official approach towards the national question, the text aims at taking a closer look to the development of the new political language of Yugoslav communism and its effects on the political and intellectual debates of the time.

Key words: Yugoslavia, nationalism, Marxism

The 1960s were thriving times in Yugoslavia. The country enjoyed the first transformations of selfmanagement decentralization, strongly backed up by a favorable po-

sition in the context of Cold War, a significant economic growth and a remarkable cultural bloom encouraged by the “struggle of opinions” established after the breakup with Stalin, which created an environment for freedom of thought and critique, an exceptional feat in the communist world. In that context, the granting of the Nobel Prize in Literature to the Bosnian writer Ivo Andrić, whose work expressed the dream of creating a syncretic supranational Yugoslav culture, was taken as a sign of recognition for a country that considered itself to be destined for a great future.

The celebration of Andrić’s work, however, covered a number of discussions and conflicts around the Yugoslav project. Despite the ever more generalized adoption of the language of socialist selfmanagement by Yugoslav political and intellectual elites, the transformations boosted by Edvard Kardelj’s (1910–1979) discourse produced a series of disagreements, disconformities and controversies within the party. Debates were most notorious in the field of culture and economics. On the one hand, in a country divided in republics and regions unequally developed, discussing economic decentralization had inevitable consequences in the approach towards the national question. On the other hand, this atmosphere of debate nurtured further discussions in the field of culture, reviving tensions around the meaning of Yugoslavism.

Among the many debates that took place during those years, one of the most famous was the one that pitted the Serbian writer Dobrica Ćosić (1921–2014) against the Slovene critic Dušan Pirjevec (1921–1977). Both were prominent characters of the Yugoslav intellectual elite, and members of the League of Communists [Savez Komunista Jugoslavije, SKJ]. The Ćosić-Pirjevec polemic has been widely quoted and analyzed, be it as an expression in the field of culture of the internal struggles within the SKJ, or be it from the more specific perspective of intellectual history.¹ However, we hold that it is worth reviewing for a number of reasons.

1 The discussion is mentioned in Dennison RUSSINOW, *The Yugoslav Experiment*, (London: MacMillan, 1977), 134–135; as well as in Jasna DRAGOVIĆ-SOSO, *Saviors of the Nation*, (Ithaca: McGill-Queen’s University Press, 2004), 38. Milojković-Djurić reviews the debate in Jelena MILOJKOVIĆ-DJURIĆ, “Approaches to National Identities: Ćosić’s and Pirjevec’s debate on ideological and literary issues,” in *East European Quarterly* XXX, No.1 (1996): 63–73. A good analysis of the context in which the debate was held can be found in Hilde Katherine HAUG, *Creating a Socialist Yugoslavia. Tito, Communist Leadership and the National Question* (New York: I. B. Tauris, 2012). For an analysis of the debate centered in the Slovenian context, see Aleš GABRIČ, *Socijalistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953–1962*, (Ljubljana: Cankarjeva Založba, 1995). The debate is also briefly reviewed in Nick MILLER, *The*

Firstly, because of the way this polemic clearly reflected the divergent positions of Yugoslav intellectuals around the national question during the process of ideological and discursive renewal that characterized this period in Yugoslav socialism. From this point of view, the debate shows very specific tensions which emerge around Yugoslavism in that threshold of conceptual transformations that goes from the 1950s to the 1960s.

Moreover, we reckon that the debate becomes more important when taking into consideration later events and debates. It has been generally overlooked that many of the arguments deployed by both Ćosić and Pirjevec would reappear in some of the most important discussions that politicians and intellectuals would have during the critical decade of the 1980s, particularly concerning nationalism and national autonomies, as well as the political principles on which the Yugoslav union was based. In this sense, we can consider the debate as a prefigurative moment, a key episode in intellectual history that we must keep in mind to understand the meaning of conflicts that would occupy Yugoslav elites twenty years later.

Finally, the discussion between both intellectuals clearly shows how, despite having a common political vocabulary based on the idea of selfmanagement, the language of Yugoslav communism contained in fact great tensions concerning the national question, but also regarding the very nature of the Yugoslav federation as a historical project. This is something that has been widely disregarded: by analyzing the polemic specifically as a debate around Yugoslavism, most authors have overlooked its implications for the discourse of Yugoslav socialism as a whole.

As Reinhart Koselleck noted, the discipline of conceptual history shows the double nature of concepts, both as indexes of historical reality as well as real factors that operate on it.² Thus, one of the great questions of this discipline concerns precisely the relation between the linguistic and the extra-linguistic, and making progress in the explanation of historical change demands that we elucidate the complex dynamic between them. Throughout this text, therefore, we will try to restore some of these relations in the field of Yugoslav political and intellectual history, to finally examine the Ćosić-Pirjevec polemic in light of the conceptual transformations that the Yugoslav political discourse suffered from the end of World War II to the 1960s. For such a task, we will draw from the theoretical works of Edvard Kardelj and the original articles by Ćosić's and Pirjevec, which have been

Nonconformists (Budapest: CEU Press, 2008) and in Andrew WACHTEL, *Making a Nation, Breaking a Nation* (Stanford: Stanford University Press, 1998).

2 Reinhart KOSELLECK, *Futures past* (New York: Columbia University Press, 2005).

taken from the pages of *Niša sodobnost*, as well as from later compilations of Čosić's work.

1. A founding myth for a new Yugoslavia

From the times of the national liberation struggle, when commanding the partisan movement, the Communist Party of Yugoslavia [Komunistička Partija Jugoslavije, KPJ] had held the slogan of "Brotherhood and Unity". The phrase expressed the traditional internationalism of the communist movement and the aspirations of solving the national problem in Yugoslavia through socialism, viewed as the only guarantee of national equality. According to the communists' discourse, both the Serbian hegemonic oppression in the interwar period and the interethnic violence during the Second World War were ultimately the result of the strategies of the local bourgeoisie. The only way towards equal and peaceful cohabitation between the Yugoslav nations was, therefore, building a socialist and federative union which respected the autonomy of each of them.

Moreover, the notion of "Brotherhood and Unity" had roots in the pan-Slavic tradition of the Illyrian movement, instrumental for the foundation of the Yugoslav idea in the 19th century. Aiming to build bridges between the different cultures of Southeastern Europe, this vision was also initially linked to the idea of an ethnic consanguinity than joined the South Slavs.

Above all, however, the notion of "Brotherhood and Unity" referred to the episode that would become the founding myth for the new Yugoslavia, the national liberation struggle that had set the Yugoslav nations free from the oppressing domination of fascism.³ The grounds and the political program of the struggle had been set down in the founding documents of the country: the *Declaration* and the *Decision to Build Yugoslavia on a Federative Principle*, both sanctioned on November of 1943 by the AVNOJ [Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, Antifascist Council for the National Liberation of Yugoslavia]. In these texts, the Partisans emphasized the multinational and plural character of their struggle. At the same time, they stressed the way in which war against a common enemy had

3 A good analysis of the use of the national struggle epic and the Partisan struggle for the legitimation of the KPJ during the first years of government can be found in H. K. HAUG, *Creating a Socialist Yugoslavia*.

united the Yugoslav nations in diversity, and established the principles on which the new Yugoslavia was founded.

In the language of these documents both elements of unity and elements of plurality coexisted, by noting on the one hand the importance of singular national liberation movements in each republic and the right of every nation to secession, and on the other hand the unity of the country, expressed in the leadership of Marshall Josip Broz Tito.⁴ Moreover, certain indeterminacy in the vocabulary of the documents added up to these tensions, as well as a notorious evanescence in the definitions of the true subjects of political representation. To refer to the Yugoslav nations, the texts used mostly the Slavic voice «narod», holding an ethnic meaning as well as a connotation related to the popular (which allows for it to be translated in English both as “nation” and “people”). Especially uncertain was, however, the relation between the «narodi», the subjects defined by the AVNOJ texts as the ultimate holders of sovereignty (such as the Serbian, Slovenian or Croatian people), and what the 1946 Constitution defined as the «republike», that is the political entities provided with limited sovereignty and specific government functions (such as the Socialist Republic of Serbia, or the Socialist Republic of Croatia). Thus, the *Decision* held that “Yugoslavia is being built and will be built on a federative principle, which will obey the equality of Serbs, Croats, Slovenes, Macedonians and Montenegrins, that is, the nations of Serbia, Croatia, Slovenia, Macedonia, Montenegro and Bosnia and Herzegovina.” However, in practice, the ethnically mixed distribution of the Yugoslav territory made it that nations and republics in fact did not identify.

Taking the formula “narod, odnosno republika” (“the nation, that is the republic”) used in the joint sessions that preceded the dismembering of Yugoslavia in 1991, a manifestation of the uncertain relation that existed between these two concepts, Audrey Budding has made an excellent analysis of the parallel concepts of self-determination that coexisted in the Yugoslav political language from 1943. The author claims: “The Partisans’ basic concept was simple: giving each nation its ‘own’ federal unit would satisfy the claims of self-determination and distance the new Yugoslavia from the old. Realities on the ground, however, were more complex. Much of Yugoslavia’s territory was nationally mixed, and important areas of

⁴ The complete texts of the *Decision* and the *Declaration* can be found in the digital Archive of Yugoslavia: http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/deklaracija_drugog_zasedanja_avnoja.html (August 8, 2015).

Serb settlement (in particular) were noncontiguous. Thus, even if the Partisans had taken a tabula rasa approach to organizing the new Yugoslavia – ignoring all previous political borders and constructing their federal unit on the basis of an ethn-national census– they could not have produced a perfect correspondence between territorial and personal nationality. In the event, they made no such attempt. Although their new federation was justified with the rhetoric of national self-determination, it was constructed on a far more complex basis.”⁵

H. K. Haug notes that, already from the 1930s, Yugoslav communism had approached the national question in Yugoslavia not as a problem that demanded a regulation, but one that could be given a solution.⁶ In this sense, it is worth saying that the vagueness of Yugoslav political vocabulary and the indeterminacy of its conceptual architecture reflected, to a certain extent, the Marxist belief that ultimately the development of productive forces and the equality of material conditions would make these national realities irrelevant, which would allow for the national question in socialist Yugoslavia to be solved by the natural course of things. In practice, moreover, the concentration of power on behalf of the KPJ promised a stability that went beyond the indeterminacy of the texts. However, this indeterminacy would in fact nurture a series of constitutional and political debates during the following decades, eventually having deeply conflictive consequences.

From the beginning, culture was a privileged area in which to discuss the approach towards the national problem. In the sphere of cultural policy, and facing the communist government’s task to provide a solution for the national question, the discourse of “Brotherhood and Unity” translated into the abandonment of all attempts of forced ethnical and cultural assimilation that had characterized the times of the Karađorđević dynasty. The new government would not attempt to affirm the identical nature of the constitutive nations of the federation as before. It would, in exchange, encourage the rise of a docile and soft Yugoslavism, trying to establish dimensions of supranational identification parallel to the preexistent national cultures, ultimately aiming to gradually produce a bigger culture, a “Jugoslovenstvo”.

An example of this new Yugoslavism, which pervaded cultural policy during the first years of the Federal Popular Republic of Yugoslavia [Federativna Narodna

5 Audrey BUDDING, “Nation/People/Republic: Self-Determination in Socialist Yugoslavia”, in *State Collapse in Southeastern Europe*, eds. Lenard COHEN and Jasna DRAGOVIĆ-SOSO (Indiana: Purdue University Press, 2008), 96.

6 H. K. HAUG, *Creating a Socialist Yugoslavia...*, 7.

Republika Jugoslavije, FNRJ], were the efforts concerning the unification of languages. The signing of the Novi Sad agreement in 1954, establishing that the language of Serbs, Croats and Montenegrins was the same, but with dialectal differences between ekavski and ijekavski, is a clear example of this search for common cultural grounds for the nations of Yugoslavia. A similar thing could be said about the importance given to cultural institutions at a federal level, such as the Yugoslav Writer's Association, as well as different pan-Yugoslav publishing houses.

All things considered, however, the official Yugoslavist discourse was a coat under which strong differences around the national problem of Yugoslavia still existed. Deep down, despite the existing consensus that held the soft Yugoslavism put forward by the KPJ, a conflict still persisted between those who looked up to the possibility that a supranational and universalist Yugoslav culture would finally mean the assimilation of national singularities in a greater nation and those who, on the contrary, expected this process to merely allow the emergence of a common cultural ground which could develop in parallel to existing cultural identities, but never suppressing national boundaries. During the first years of socialist Yugoslavia, these two conceptual poles would organize the discussion around the national question. The tension would endure, becoming visible in many political and intellectual debates inside the communist movement. In addition, beginning in the 1950s, the debate would be affected by the development of a new language that would produce a revolution in Yugoslavia's political discourse, as well as its political, social and cultural organization.

2. The rise of selfmanagement

In June, 1948, Tito's government broke up diplomatic relations with the USSR. The relationship between Belgrade and Moscow, already under tension due to the insistence by Yugoslav communists on the exceptional character of their revolution, was not strong enough to deal with a series of differences concerning external policy, such as the approach towards the Greek conflict or Yugoslavia's disagreement with Italy over Trieste, as well as the ever more hegemonic Soviet policy in Eastern Europe, which created negative expectations in the leaders in Belgrade.⁷

For the history of the country, the consequences of this event would be definitive. Yugoslavia would not only begin an external policy that would bring it

7 D. RUSSINOW, *The Yugoslav Experiment*, 32–80.

closer to the West, thus gaining a great international prestige, later consolidated with the founding of the Non-Aligned Movement: from then on, by pursuing a strategic search for a new legitimacy to distance itself from Moscow, the KPJ would enter an era of reforms under the theoretical paradigm of selfmanagement [samoupravljanje], with lasting consequences on the administration of production, the political organization and even the approach of the national question in Yugoslavia.

This novel and decentralizing proposal, developed by intellectual cadres such as Edvard Kardelj and Milovan Đilas (1911–1995), would allow the communist leadership not only to draw a line against Yugoslavia's monarchic past but also to distinguish itself from the Soviet model, now accused by the KPJ of having perverted into bureaucratic centralism. Thus, as of the 1950s, the concept of selfmanagement would take a central role in the official ideology of the party, which would be renamed League of Communists of Yugoslavia [Savez Komunističke Jugoslavije, SKJ] in 1952, seeking to distance itself from further alignment with the Soviet model.

In June 27, 1950, the National Assembly passed the Basic Law on the Management of State Economic Enterprises and Higher Economic Associations by the Work Collectives. The bill would be presented as a symbol of the Yugoslav road to socialism, loyal to the principles of Leninism, which the Soviets had decided to abandon. By transforming most of the so far state-owned enterprises in "social property", the bill made of the workers the formal owners of such companies. Although the real consequences regarding production and investment were certainly much less significant than announced, given that decision making was still in the hands of directors named by state agencies, the reform introduced a schism within the economic orthodoxy of communism.⁸ Moreover, this new legislative wave would not be restricted to the economic sphere: if already in 1949, by passing the Law on People's Committees, the party had strengthened the prerogatives of local communities, the Constitutional Law of 1953, which almost entirely modified the 1946 Constitution, would push forward a general reorganization of political representation based on the principles of decentralization and selfmanagement. It was the beginning of an era of debates and reforms that would bring radical consequences in the organization of the economy, politics and culture. The chief ideologist of these changes would be Kardelj, main intellectual cadre, especially after the fall of Đilas in 1954.

8 Ibidem, 57–58.

The idea of selfmanagement had significant precedents on Yugoslav soil, strongly connected to the traditions of autonomous administration of local communities [samouprava]. As early as in the 19th century, Svetozar Marković (1846–1875), founder of Serbian socialism under the influence of Russian populism, had already given a key role to selfmanagement when thinking about the institutional basis of a popular Serbian state.⁹

However, from a theoretical point of view, it was also a concept deeply rooted in Marxist thought. In this tradition, the notion of the “withering away of the state” was a response to the need to imagine the transition from socialism to communism after the taking of power by the working class, as well as a way to reply to the much more radical ideal of an “abolition of the state” put forward by anarchist thought. Already in his reply to Proudhon and most notably in the *Communist Manifesto*, Marx had anticipated the necessary disappearance of the state as a consequence of the implantation of a socialist regime, given that the state was in fact the product of a bourgeois society, organized violence aimed at the exploitation of one class by another.¹⁰ As expressed by Engels in his famous letter to Bebel, when praising the experience of the Parisian commune in 1871, “as long as the proletariat *needs* the state, it will not need it on the interest of freedom, but in order to subdue its enemies; and as soon as it is possible to speak about freedom, the state as is it will cease to exist. That is why we would propose to always use instead of the word «state», the word «community» (*Gemeinwesen*), a good and old German word which is equivalent to the French word «Commune».”¹¹ The concept of the withering away of the state, recovered later by Lenin in his work *The State and Revolution*, would become the cornerstone of Marxist thought on the state and the transition from the dictatorship of the proletariat to communism. The “community” thus became the announced destination of society, after the gradual erosion of the government of men was replaced

9 Svetozar MARKOVIĆ, *Srbija na istoku* (Belgrade: SANU Editions, 1995). Some of Marković’s ideas had persisted, with transformations that go beyond the reach of this work, in the radical language of the Serbian Narodna Radikalna Stranka and other popular political movements. On this tradition, a recommended reading are the works of Latinka Perović, such as Latinka PEROVIĆ, “Narodna radikalna stranka: utemeljenje ideologije socijalnog, nacionalnog i političkog jedinstva srpskog naroda,” in *Proces Vojislavu Šešelju. Raskrinkavanje projekta Velika Srbija*, ed. Sonja BISERKO (Belgrade: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009).

10 Karl MARX and Friedrich ENGELS, *Communist Manifesto* (London: Penguin Classics, 2002).

11 Friedrich ENGELS, “Letter to Bebel,” in *Critique of the Gotha Programme*, ed. Karl MARX (Moscow: Progress Publishers, 1970).

by “the administration of things and the direction of the processes of production”¹².

In the context of this process of ideological reinvention, the approach of the national question was slowly but decisively transformed in Yugoslavia. Initially, the KPJ had taken up the defense of national autonomies by following the principle of opposing the exploitation of the smaller by the bigger. However, in the new language of Yugoslav communism this approach would take a more historical and philosophical turn, and a recognition of the nation as a space of production still-potentially-progressive for the emancipation of humankind would emerge.

As early as in 1957, in the prologue to the second edition of his work *The Development of the Slovene National Question*, Kardelj claimed: “Stalin, proceeding from the basic premises of Marx, Engels and Lenin on the national question, rightfully observed that the nation is a historical phenomenon, the product of the capitalist epoch [...] he used the old Austro-Marxist definition of the nation, based on culture and language, and supplemented it with the element of economic linkage in a specific territory. Politically, it was certainly a progressive definition, for, deriving directly from it was the necessity of recognizing the right of every nation to self-determination and the indispensability of linking the workers’ movement with national liberation. But theoretically speaking, it merely skimmed the surface, explaining only what binds the nation together but not elucidating the social role of that historical phenomenon. It is clear, namely, that the nation does emerge by chance, and once it is established it must have a social function. It is precisely through that function that it becomes an element of the objective social laws governing the epoch in which it exists.”¹³

In that same text the Slovene theoretician devoted some paragraphs to rethink some of his old conceptions, rooted in Stalin’s work on the national question: “Stalin did not succeed in explaining the effects of ‘economic links’, that is, of the community of ‘economic interests’ in a ‘compact territory’ [...]. In other words, Stalin did not see the organic link between certain socio-economic structures and the phenomenon of the nation; he failed to see that the nation is a component part of certain economic and social relations and not only the manifestation of a specific consciousness growing on the grounds of technological and economic links and community of interest, which are its consequence [...] The struggle for the

12 Idem, “Anti-Dühring,” in *The State and Revolution*, ed. Vladimir I. LENIN (Beijing: Foreign Languages Press, 1976), 10.

13 Edvard KARDELJ, *The Nations and Socialism* (Belgrade: STP, 1981), 128–129.

assertion of the nation in the epoch of capitalism was therefore not simply a struggle for the democratic and cultural rights of man, for the right to one's own language and independent cultural affirmation, for better economic conditions; it was also a struggle for the social and cultural advancement of mankind generally. And *that struggle will not cease as long as the nation objectively discharges the socio-economic function for which it emerged in history, that is, until the progress of productive forces and socialist relations outgrows that function* [Emphasis added].¹⁴ The polemic with Stalin's work, posited as a representative of the traditional Marxist approach towards the national question, was not only a matter of theoretical terms. It implied a rejection of its political consequences as well: "Stalin sees the nation as a *bourgeois* construct and not as a construct of the *socio-economic relations* of the epoch of capitalism, of the degree of development of productive forces characteristic of that epoch. That is why he pits the 'socialist nation' against the 'bourgeois nation' although the former is the pure and simple result of change in the character of government and ownership. Obviously this is an explicitly idealistic theoretical approach to the national question. That such theories do not help the leading socialist forces to deal correctly with the national question in the period of transition from capitalism to socialism is equally obvious."¹⁵

Yugoslav communism was thus putting forward a new approach towards the national question. As Kardelj explains, opposition to unitarism was not only based on the need to resist the subtraction of surplus from small nations by big nations, but also on the recognition that, on account of its historical role, the national community was only to disappear when its historical potential would dry out, as a result of the transformation of social relations. In a nutshell: the only way towards the disappearance of the nation as the historical shape of the community and as a privileged space for production was the development of productive forces through socialism, which according to the theory of selfmanagement would be reached solely by means of empowering workers in their local communities and workplace.

During the following years, the notion of selfmanagement would prove strategic not only outside, but also inside Yugoslavia, in the context of the internal struggles of the SKJ. Many authors have pointed out the fact that, especially from the 1960s on, the new reforms that went along with selfmanagement discourse expressed the victory of the economically and politically more liberalizing fractions

14 Ibidem, 130.

15 Ibidem, 133.

over the more conservative and unitarist sectors of the party.¹⁶ The former were mostly entrenched in the Northern regions of the federation such as Slovenia, Croatia and Vojvodina, and represented by cadres such as the Slovene Boris Kraigher (1914–1967) or the Croat Vladimir Bakarić (1912–1983). For them, the discourse of selfmanagement would prove to be instrumental not only to propel revolutionary changes in the organization of production, by transferring the control of production and investment to workers: above all, this new language would allow them to open deep debates surrounding the distribution of political and economic tasks between the federal state and the republican states. Thus, against the most conservative fractions, mostly represented by more traditional cadres from Serbia proper such as the chief of the secret police, Aleksandar Ranković (1909–1983), the SKJ would launch a series of reforms aimed at giving more autonomy to republican governments in planning, investment and production, as well as in the educational and cultural spheres.¹⁷

Analyzing the discourse of selfmanagement, however, Dejan Jović also reminds us of the need to keep in mind the ideological density of the Yugoslav project, the ideocratic condition of Marxism.¹⁸ According to Jović, the leaders of the SKJ did not act as representatives of the truly existent, but as a vanguard with projection towards the future. With the development of the paradigm of selfmanagement, the withering away of the state would become a real, not an abstract aim, of the Yugoslav project. Thus the SKJ would come to conceive itself as the carrier of a historic task: dissolving the central state to encourage a more rapid transition to communism, by strengthening the socialist republics and their selfmanaged communities.¹⁹

With the drive of selfmanagement, Yugoslav communism was to develop a new founding myth, which would overlap with the original myth of the national liberation struggle. Selfmanagement would come to be a whole new political language: based on the disqualification of centralist etatism, the rejection of bureaucratism and the fight against any form of forced unitarism, it would take a central role in the official ideology of the SKJ and the Yugoslav state. The grammar of self-

16 The denominations of “liberals” and “conservatives” are quite common to refer to the struggle between these two groups. It can be found already in the classical study by Russinow.

17 This description should not be taken as a reflection of the entire spectrum of opinions among Serbian communists. Liberals were also active in the Serbian political scene, becoming especially prominent during the late 1960s.

18 Dejan JOVIĆ, *Jugoslavija, država koja je odumrla* (Zagreb: Prometej, 2003), 484.

19 Ibidem.

management would effectively organize every discussion in the following years: as a shared language for the Yugoslav communism, it would become the common ground for debates, setting the forms and symbolic frontiers of discussions. It also influenced, and at times with a special bitterness, when it came to debating the national problem, a question that would emerge again by the early 1960s.

The language of selfmanagement was an effective weapon in the conflict that pitted the liberals against the conservatives within the SKJ, but it also proved to be tremendously useful to shield those who feared that the new Yugoslavia would encourage a process of assimilation capable of erasing the preexisting boundaries between national cultures. We must here address again the geographical dimension of the problem: even if debates surrounding the national question were not identical to the discussions over political and economic reform, when it came to the cultural and national questions of socialist Yugoslavia the main poles of tension did follow a very similar logic, organized around positions strongly identified with the republics of Slovenia and Serbia. While the former – economically developed, small and ethnically homogeneous – would become the main speaker for cultural autonomy, prominent leaders from the latter – economically heterogeneous, the biggest in size and population in the FNRJ, with territorial borders that did not follow ethnical borders, and holding two highly autonomous regions inside, Vojvodina and Kosovo – would generally identify with a more unitarist and supranational concept of Yugoslavism, thus finding it difficult to deal with some of the most radical consequences of the selfmanagement paradigm.²⁰

During the following years, under the ideological renewal brought by the discourse of selfmanagement, the official approach towards the national question would keep on transforming. From the early 1960s on, along with a political language of radical decentralization, the country would be witness to a progressive weakening of Yugoslavism, or any other vision that would imply some way of assimilation between the national cultures of Yugoslavia. In Haug's words, "[...] in 1958, the promotion of socialist Yugoslavism was conceived as a progressive internationalist concept, but by 1966, it was viewed with considerable suspicion, as a centralist concept promoting unity that denied individual republics the right to play a significant role. In addition, attempts to promote Yugoslav unity of this kind

20 For a detailed analysis of Slovenian cultural policies during this period, including the republic's position regarding cultural unitarism, see A. GABRIČ, *Socijalistična kulturna revolucija*. Moreover, a brief account of the Slovenian stance regarding the national question in Yugoslavia throughout the years can be found in Božo REPE, "Slovenians and the Federal Yugoslavia," in *Balkan Forum* 3, No. 1 (1995): 139–154.

were increasingly labeled with a Serbian connotation. Although the SKJ leaders never announced the abandonment of a strategy to create a unified Yugoslav culture through the promotion of socialist Yugoslavism, this strategy was discarded piecemeal during the first half of the 1960s.²¹

In terms of cultural policy, this would translate into the abandonment of Yugoslavism as an official policy of the Yugoslav state towards the national question. As Wachtel has clearly stated, "Cultural policy changed to meet the new decentralized vision of Yugoslavia as well. Significantly, for the first time in its history as a state, Yugoslavia gave up the goal of creating some form of unified culture for all its citizens, embracing instead what could be called a multinational self-image. Instead of seeing national cultural particularities as something to be overcome by one means or another, Yugoslav leaders decided to embrace cultural difference and use it as a sign of strength."²²

These changes started to manifest also in specific interventions by the leaders of the SKJ. In 1962, facing the passing of the new Constitution, which aimed at establishing selfmanagement as a central concept of Yugoslav order, in a statement that involved a strong disqualification of any centralist attempt, Kardelj came to claim: "The federation of Yugoslav republics is not a framework for creating a new Yugoslav nation, or a framework for pursuing the kind of national integration that was, in its time, the dream of various protagonists of hegemony and denationalization by terror. It is a community of free, equal and independent nations and working people unified by their common interests and the progressive socio-economic, political, cultural and other aspirations and tendencies of the working people in the epoch of socialism."²³ The central notion that followed was that the only acceptable form of Yugoslavism was understanding the union of the nations of Yugoslavia as a "community of common selfmanagement interests". The idea was strongly connected to the Marxist notion of the withering away of the state: if the nation was destined to disappear through the development of productive forces and the coming of communism, it would do so through the emergence of a community of free and equal producers, and not by means of a bigger, binding and unifying nation.

A vision became established signaling the defeat of those who had seen Yugoslavism as a chance to create a unifying culture that would leave national particularisms behind. From then on, Yugoslavism would only persist in name: the Ju-

21 Ibidem, 163.

22 A. WACHTEL, *Making a Nation...*, 174.

23 E. KARDELJ, *The Nations and Socialism*, 137.

goslovenstvo would become an uncertain and ubiquitous reference in the official discourse, associated to the multinational and plural character of Yugoslavia, but voided of any real effect in the policies of the Yugoslav state.

3. Opposing and resisting: the Čosić-Pirjevec polemic

In January, 1961, Dobrica Čosić gave an interview to the Croat daily *Telegram*, where he discussed the cultural relations between Yugoslav republics. To the journalist's question "is it still a present issue that we are too passive in our inter-republican contacts?", Čosić replied: "It will be, as long as republics exist. And as long as we talk about cooperation between them."²⁴ Dušan Pirjevec, a literary critic, decided to use the pages of his own journal, *Naša Sodobnost*, to respond to Čosić's claims. In March that same year here he wrote a brief but sharp commentary entitled "Excuse me, what did you say?" In his own words: "We have to question Čosić's claim that this issue will persist as long as republics exist, which may mean that we will have passive inter-republican relations as long as we have our republics. From this it is not hard to draw the conclusion that the very existence of republics is the cause of the passivity in inter-republican relations. And from this point it is not hard to conceive the twisted idea that everything will be solved, including the passivity in inter-republican treatment, when republics cease to exist. To a certain point, this is true, because if there were no republics there would be no inter-republican relations of any kind, nor active, nor passive."²⁵

Responding to Čosić, Pirjevec went on to reaffirm the sanctity of republics, defining them as national organisms, "inviolable as it is inviolable the national will that created them, as it is inviolable the blood that it was necessary to spill so they could exist."²⁶ Finally, he attacked what he saw as a slanted vision in Čosić's statements: if the Serbian writer had noted that the most important duty for cultural cooperation in Yugoslavia was the fight against the "nationalist vampires" of every republic, the Slovene critic instead emphasized the danger not of particularist nationalisms, but of the unitarism traditionally tied to the ambitions of Serbian hegemonism: "Since we are talking about vampires, we should talk about all, and not

24 The question is quoted in Dobrica ČOSIĆ, "O nesavremenom savremenom nacionalizmu," in *Odgovornosti: Akcija II, Sabrana dela, vol. 8*, ed. Eadem (Belgrade: Prosveta, 1966), 18.

25 Dušan PIRJEVEC, "Oprostite, kako ste rekli?" in *Naša sodobnost*, No. 3 (1961): 287.

26 *Ibidem*, 287.

only some of them. And that is why we should say a few words about the unitarist and integralist vampires [...] that don't know what republics are, nor what nations are [...]. What is not right, what hurts all of us and irritates Ćosić, is not only the consequence of Serbian, Croatian or Slovenian vampires, but it grows in the shadow of the wings of the double-headed vampire that Ćosić doesn't even mention [...] Let there be no mistake: we are in favor of expelling every vampire, not only some of them, but all of them, and for good."²⁷

Pirjevec's objections produced a swift reaction by Ćosić, who decided to respond with an article published in the journal *Delo* from Belgrade, in December, 1961. Under the title "On the Non-Contemporary Contemporary Nationalism", the text began by quoting Pirjevec's reply, expressing shock for how his own sayings had been misinterpreted, and explaining his words. However, Ćosić would go further, using the pages of *Delo* to debate with Pirjevec in theoretical and political terms about the national question and the challenges posed to socialism in Yugoslavia.

The main arguments of this debate have been previously reviewed: through his articles, drawing strongly on Marxist theory, Ćosić would defend a universalist approach towards the national question, putting forward the creation of a Jugoslovenstvo, understood not as a new nation but as the social process of coming together of the Yugoslav nations on the road to socialism; Pirjevec, in turn, would draw on a very singular interpretation of Marxist thought and elements from the discourse of Kardelj to justify cultural autonomy for the Yugoslav nations, holding a strongly positive view about the national dimension, as essential and constitutive to human nature.

From the point of view of these arguments, the exchange manifested itself as paradigmatic of the time, as the expression of two different ways to approach the national problem in Yugoslavia. However, there was more: to the extent that both Ćosić and Pirjevec were thinking about Yugoslavia as a revolutionary project, and that the need to give a solution to the national problem was a key part of such a project, the polemic around the present would end up opening a discussion about the origins, the principles and the ends of the Yugoslav revolution. Thus, the historical dimension would emerge in the debate, interweaving the past, the present and the future, that is the appearance of what Reinhart Koselleck has called "the contemporaneity of the non contemporaneous."²⁸

27 Ibidem, 287–288. The double-headed vampire metaphor refers here to the coat of arms of the Kingdom of Yugoslavia.

28 R. KOSELLECK, *Futures past*.

In his comments, Pirjevec had not only deployed his rejection of Serbian hegemonism, a typical and traditional critique in Yugoslav communism, which Čosić, as a former fighter during the war, an activist and cadre in the SKJ, could only respect and share; what is more, the Slovene critic had introduced arguments which seemed to express a singular interpretation of the struggle for national liberation, the founding myth of socialist Yugoslavia. Čosić would take this chance to express his own interpretation of these principles: "In the analysis of the relations between the national cultures of Yugoslav nations, in the determination of our tasks in this historical process, in the consideration of the perspective of these relations, I reckon we should not lose sight of the fact that Yugoslav national republics are part of a socialist, not a bourgeois-national revolution; they are part of a single Yugoslav worker's movement, and not of separate bourgeois national movements; they are part of the united and common struggle for national liberation of all Yugoslav nations towards a socialist Yugoslavia. Only thus could our national republics arise, as the national political form of the achieved national freedom and equality; because they were thus created so that Yugoslav nations, nationally free and equal, were united in the creation of a socialist society."²⁹

As it was mentioned before, the constitutional texts in socialist Yugoslavia enabled such a polemic, as they harbored deep tensions and indeterminations when it came to defining the ultimate holders of political sovereignty. The uncertain relation between the «republika» and the «narod», both practically identical in the case of Slovenia but not in the case of Serbia, contributed significantly to this controversy. Thus, a space opened up in the breach of the present to debate the very historical dimension of the Yugoslav project, its origins as well as its future. Revolutionary language was articulating all of these dimensions at once.

Pirjevec had replied to Čosić's suggestions that republics could cease to exist by reaffirming the inviolability of the national wills that these republics represented; Čosić would respond, in turn, with a universalist hope in the ultimate union of Yugoslav nations under socialism. In his own words, "The brotherhood of nations and people is one of the greatest communist ideals. Achieving it is as hard and distant as realizing the principle of 'from each according to their capability, to each according to their need'. In fact, only in such a future, in a life with such social conditions, will national problems cease to exist, because objectively there will not be reasons for people with different histories, cultures, languages and geography not

29 D. ČOSIĆ, "O nesavremenom savremenom nacionalizmu," 26–27.

to become brothers.”³⁰ Defining the task of communist intellectuals as the fight against nationalism in their own cultures (“Each one in his home, first”) and the development of national cultures in a way compatible with the aims of Yugoslav socialism, Ćosić stated, “He who nowadays does not see that the historical and social sense of cultural creation lies in the socialist rapprochement of all Yugoslav nations, and then of all nations in the world, is a second-rate traditional nationalist.”³¹

To Ćosić’s reply in *Delo*, Pirjevec responded with a long article in *Naša Sodobnost* with the title “Slovenedom, Yugoslavdom and Socialism”. In the text, the Slovenian critic claimed it wasn’t necessary to bring back the basic Marxist definitions regarding the national phenomenon: the origins of the nation in the epoch of capitalism were a shared premise in this debate. However, he took on the preface of the second edition of *The Development of the Slovene National Question* and Kardelj’s debate with Stalin to defend the national as “a specific manifestation of social life”: “But clearly it is important to underline the following: the nation is indeed a historical category and it arose in a determined epoch of capitalism, so we can declare it is a particular form in the development of bourgeois society. However, the nation is not a capitalist or bourgeois category, and it doesn’t cease to exist in the moment when capitalism and the bourgeoisie are historically liquidated. The nation and the nationality are two categories that live, develop and also arise when there is no more capitalism or bourgeoisie. That doesn’t mean that I believe the nation is an eternal and inviolable category of development. Allow me here to bring back how Kardelj in the introduction to the second edition of *The Development of the Slovene National Question* resists Stalin’s thesis about ‘capitalist’ and ‘socialist’ nations, and how he emphasizes that the nation is a ‘specific manifestation of social life’. The nation and the nationality are thus, in a way, categories that are above class, or at least outside of it. That is why it is not hard to understand that nationality represents a fundamental constituent element of the human person, that it represents in a certain way the base of his existence, the starting point for his communication with the world. Destroying the nation means then to destroy the human person, to endanger his existence.”³²

However, the Slovenian critic would not limit himself to debating with Ćosić in the field of theory. What is more, he would put forward a whole interpre-

30 Ibidem, 33.

31 Ibidem, 44.

32 Dušan PIRJEVEC, “Slovenstvo, Jugoslovanstvo in Socializem,” in *Naša sodobnost*, No.12 (1961): 1117–1118.

tation of the ends of the Yugoslav project by claiming that his defense of the nation did not imply questioning the withering away of the state as an ultimate goal of socialism. In his words, "It is absolutely clear that our final goal is not the state. Our goal is the withering away of the state, our goal is a free society of free people. Having that in mind, I am of the opinion that the correct process of the withering away of the state is that which eliminates at the same time and in the same extent all state forms and institutions, no matter which is their place in the temporary, stable or agreed hierarchies of the state. This process involves simultaneously and with the same force all forms, all structures and all instances, from the lowest to the highest. I hope this goes without saying to all democratic minds and that no more proof or explanation is needed [...] at the same time, I think that with time this process will emphasize the category of the nation. What is more, as socio-legal categories will weaken, those forms of association which are in a way more primary will become in turn more important. It is precisely here that I see one of the strongest evidences for the thesis that only socialism allows for the possibility of a universal development of nation and nationality, and that it creates precisely with this universal, complete and intensive development a firm base for true abolition of national narrowness, for this qualitative leap, once the nations overcome themselves."³³

Pirjevec embraced the fact that socialism, with its universalist program, carried a vision of a united humankind. However, he considered that the notion of integration was not transparent. In particular, he was opposed to what he called "a mathematical-geometrical utopia": the idea that smaller units and organisms should melt into bigger ones, a vision that in Yugoslavia would translate into the hegemony of the Serbo-Croatian over the Slovene or Macedonian environments.³⁴ By contrast, he saw the proper way towards integration as the full affirmation of each of the organisms individually: "The road to integration is the road of maximum development of these individual organisms, a development in which, by their own logic, these organisms come to deny or overcome themselves. That is why the road to integration is also a fight against limitation and violence, a fight for true freedom and complete equality of all units and organisms. That is why we cannot claim that some units will disintegrate more or less, that some organisms will lose their individuality before and to a greater extent, while other will do it later and to a lesser extent. It is precisely like the withering away of the state. The true integration of humankind will affect all existing units at the same time. If we were to talk

33 Ibidem, 1119–1120.

34 Ibidem, 1120.

in utopian terms, we would state that we cannot agree with any integration that does not treat all units and organisms equally. That is why it is unacceptable for us that in the name of future integration something is carried out that, in one way or another, follows a non-reasonable form of geometrical-mathematical combination, rigidly bureaucratic and extremely antidemocratic. In circumstances such as the ones we have now, it is the fight against violence, the fight for equality and at the same time for the most effective and unrestricted development of all units and organisms that proves true faith in future integration of humankind.”³⁵

Pirjevec’s vision was not capricious: on the contrary, it was grounded on many passages from Kardelj’s theoretical and political work. As we have seen, this was a discourse defined to a great extent by its reaffirmation of a stronger economic, political and cultural role for the national space, compared to the traditional Marxist perspective. His approach was also different, however, to the one held by many of the intellectual and political cadres of the Yugoslav communist movement.

Ćosić would respond in a new article in February, 1962, entitled “Nation, integration, socialism”, in which he discussed Pirjevec’s claims about the essential character of the nation. In the text, the Serbian novelist recovered the Marxist idea that the nation is a product of a certain time in the development of productive forces, and insisted on the need to overcome it in the socialist perspective towards the future: “I ask, if we really accept the notion that the nation is a historical phenomenon whose social affirmation is reached in the epoch of capitalism, or in some spaces only in the social system of socialism, how is it possible to claim that ‘nationality represents a fundamental constituent element of the human person’ and that it is ‘the base of his existence’? [...] How do we limit and impoverish our thought! How do we believe traditionally that our European and national history makes the history of mankind; that European culture makes world culture; that the culture of the epoch of capitalism and modernity make European culture; that only national cultures make the whole of European culture; and, strictly and consequently, that culture, therefore, is only national culture.”³⁶

Moreover, in the article Ćosić discussed the terms in which Pirjevec thought the utopia of the withering away of the state, displaying a critique to the “bureaucratic nationalism” which he identified as a major enemy of the Yugoslav project: “I think Pirjevec’s vision that the withering away of the state is a unique and simul-

35 Ibidem.

36 Dobrica ĆOSIĆ, “Nacija, integracija, socijalizam,” in *Odgovornosti: Akcija II, Sabrana dela*, vol. 8, ed. Eadem (Belgrade: Prosveta, 1966), 58–59.

taneous process in all federal and republican structures is correct. Of course, the withering away of the state doesn't only imply the withering away of republics and republican statehood; and, of course, the decentralization of public administration and the development of the system of social selfmanagement does not lead, and should not lead, to the strengthening of republican centralism and national bureaucracies. If Pirjevec thinks that this 'emphasizing of the nation' means also the weakening of republican centralism and the strengthening of true social selfmanagement, then it won't be hard for us to reach an agreement [...] in a developed communal system, in a system of social management and in the conditions of socialist democracy, in conditions of free exposure of economic laws in the areas of production, the market and consumption, in the conditions of direction of economic, cultural and social life in general in Yugoslavia, these primary forms of association, it is understood, will not limit themselves to republican borders, and the content of such associations will not be of 'national' nature; their content will be economic, cultural, technical, that is social in general. Otherwise, *for most republics, republican borders do not represent national borders*. That association is an already active process, and the development and interests of a faster and more progressive movement reach and demand an association not only in a national-territorial line, but in a line of fellowship of economic sectors and interests. Or, like Kardelj would say, 'a vertical line' of Yugoslav reach [Emphasis added].³⁷ The horizon of the Yugoslav revolution necessarily involved, for Ćosić, some kind of greater integration. As Jelena Milojković-Djurić holds, the brotherhood of the Yugoslav nations was not a literary notion for Ćosić, but a real political project.³⁸ Thus, his last response to Pirjevec stated: "Resisting Yugoslav integration – the rapprochement and unification of nations and people according to their socialist interests and their future, and on a egalitarian and coherently democratic basis – is resisting socialism, resisting the birth of a socialist world and man's liberation."³⁹

The exchange held between Ćosić and Pirjevec showed the difficulties of defining an approach towards the national question in socialist Yugoslavia, contrary to the generally accepted idea that nationalism was a ghost from the past. Moreover, the polemic reflected tensions which did not only concern the present of the FNRJ, but also its very sense as a historical project, by interweaving the interpretation of the past with the expectations towards the future.

37 Ibidem, 69–70.

38 J. MILOJKOVIĆ-DJURIĆ, "Approaches to National Identities..." 69.

39 D. ĆOSIĆ, "Nacija, integracija, socijalizam," 84.

At the same time, another phenomenon comes to light in the debate, which concerns both the specific context of discussion that surrounds Ćosić and Pirjevec, as well as their inclusion in a tradition that precedes them and that will transcend them until the last days of existence of the federation: the use of the concept of nationalism as a form of marking and political denunciation. In the language of the SKJ and the whole Yugoslav communist movement, the strong linkage between opposition and nationalism would be very recurring, and the very vagueness of the concept would allow for it to be used to tag counterrevolutionary enemies, be it under the shape of unitarism and centralism, or under the shape of separatism and autonomism. Something of this becomes visible in the use by Ćosić of the word «vampire» to refer to nationalism in Yugoslavia: in the Marxist tradition, the vampire has long symbolized the capital, the class enemy par excellence, and it is worth remembering how Marx used the term in more than one opportunity.⁴⁰ The backside of this phenomenon would be the persistent impossibility to see the nationalism in one's own political project. It was a constant of the Yugoslav political discourse that we must underline, because it would go from the national liberation struggle to the 1990's: in the language of Yugoslav communism, nationalism is always the other.

Finally, it is important to point again at the fact that both speakers were capable of finding arguments in the official discourse of the SKJ to hold their stances. In this sense, the debate signals a historical moment of multiple possibilities in the Yugoslav political discourse, some of which would become stronger with time, while others would weaken. On the one hand, even though time would make it lose in legitimacy, Ćosić's position was then still consistent with a vision shared by many in Yugoslavia. According to some authors and to Ćosić, it was the position of the Serbian communist Jovan Veselinov (1906–1982), and even Tito's.⁴¹ The enraged speech the President gave in Split in May, 1962, expressing a critique to the accelerated pace of decentralization in Yugoslavia, which was interpreted as a sign of support for the centralist faction led by Ranković, favors this theory. Pirjevec's position, on the other hand, represented the vision of liberals such as Boris Kraigher, lined up with the economic reforms of the 1960s.

40 Karl MARX, "The Working Day," in *Capital*, vol. 1, Chapter VIII (London: Penguin Books, 1976), 342.

Marx resorts to the image of the vampire many times, and starts by defining capital as "dead labor, that, vampire-like, only lives by sucking living labor, and lives the more, the more labor it sucks."

41 A. WACHTEL, *Making a Nation...* and N. MILLER, *The Nonconformists*.

Boosted by the economic success of the time, this faction would eventually prevail in the SKJ, at least until the early 1970s. A detailed study of their rise goes beyond the purpose of this article, and the ideological, economic and political dimensions of such a process have been analyzed elsewhere.⁴² However, the fall of Aleksandar Ranković in 1966, accused of great Serbian nationalism as a result of his opposition to follow the new line of the party, signaled a decisive victory for Kardelj and a clear indication of the new path taken. The expulsion of Čosić from the Central Committee in 1968, due to his strong criticism of bureaucratic nationalisms and his questioning of the party's approach towards Kosovo, would be another clear symptom of this new time.

⁴² A good analysis of this process, emphasizing the economic dimension, can be found in John LAMPE, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

SUMMARY

From a perspective rooted in conceptual history, the article aims at examining the conceptual transformations of Yugoslav political discourse from the end of World War II until the 1960s, in order to later analyze the famous debate held by the Serbian writer Dobrica Ćosić and the Slovene critic Dušan Pirjevec regarding cultural cooperation between the Yugoslav republics.

Firstly, the text draws from the founding documents of socialist Yugoslavia to analyze the centralist political paradigm embodied in the slogan of “Brotherhood and Unity”, as well as the ever conflicting relations between the concepts of «republika» and «narod». Moreover, the progressive development of the discourse of socialist selfmanagement and the contributions of Edvard Kardelj are examined, in light of political events such as the breakup with the USSR, but also in relation to their insertion in the Marxist tradition of political thought. The text emphasizes the effects of these theoretical and political developments on the official approach towards the national question in Yugoslavia. Thus, the process of gradual abandonment of Yugoslavism and the strengthening of national autonomies are interpreted as a structural dimension of this new conceptual and political language of Yugoslav communism.

Finally, the article analyzes the debate held by Ćosić and Pirjevec in the early 1960s concerning nationalisms and cultural cooperation, strongly emphasizing how this disagreement regarding the official approach towards the national question involved a greater controversy on the very nature of the Yugoslav federation as a historical project.

RESUMÉ

Mezi národem a socialismem v Jugoslávii. Debata mezi Dobricou Ćosićem a Dušanem Pirjevcem v šedesátých letech

Cílem studie je posoudit koncepční změny v rámci jugoslávského politického diskursu v období od konce druhé světové války do 60. let z pohledu dějin pojmů za účelem analýzy tehdejší známé debaty mezi srbským spisovatelem Dobricou Ćosićem a slovinským kritikem Dušanem Pirjevcem o kulturní spolupráci mezi jugoslávskými republikami.

Text nejprve zkoumá základní státoprávní dokumenty socialistické Jugoslávie, aby bylo možné analyzovat sjednocující politické paradigma vyjádřené sloganem „bratrství a jednota“, stejně jako nepřetržitý rozpor mezi pojmy „republika“ a „národ“. Kromě toho je zkoumán také další vývoj názorů a vyjadřování tehdejšího socialistického vedení a zejména podílu Edvarda Kardelje, a to nejen ve světle politických událostí, jako byla roztržka se SSSR, ale také ve vztahu k jeho implementaci do marxistické tradice politického myšlení. Článek zdůrazňuje vlivy tohoto teoretického a politického vývoje na oficiální postoj k národnostním otázkám v Jugoslávii. V důsledku toho byl proces postupného opouštění ideje jugoslávství a posilování prvků národnostní autonomie tehdy interpretován jako strukturální dimenze nového koncepčního a politického jazyka jugoslávského komunismu.

Závěrem je ve studii analyzována debata mezi Ćosićem a Pirjevcem, kterou vedli na počátku 60. let, týkající se jugoslávských nacionalismů a kulturní spolupráce. Přitom zdůrazňuje, že nesouhlas s oficiálním přístupem k národnostní otázce způsoboval značné kontroverze týkající se samotné podstaty jugoslávské federace jako historického projektu.

STUDIE

Studium dějin Ruska a SSSR
v Československé akademii věd 1950–1969.
Československo-sovětský institut
a Ústav dějin evropských socialistických zemí¹

LENKA VLČKOVÁ KRYČEROVÁ

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně

Study of the History of Russia and the USSR in the Czechoslovak Academy of Sciences 1950–1969. The Czechoslovak-Soviet Institute and the Institute of History of the European Socialist Countries

This analytical study reflects upon the development and partial findings from Russian studies centers in the years 1950–1969, which were part of the Czechoslovak Academy of Sciences that had been founded in 1953. The interpretation intends to elucidate the significance and topical focus of these centers as well as discuss their findings in the area of research into the history of Russia and the USSR. There is particular emphasis on the institutional and thematic transformations they weathered, and it provides an account of the shaping of non-university-based Russian studies in Czechoslovakia. The study is based upon sources held by the Masaryk Institute and Archives of the AS CR.

Key words: Russian studies, USSR, Czechoslovak Academy of Sciences, Czechoslovak-Soviet Institute, Institute of History of the European Socialist Countries of the Czechoslovak Academy of Sciences, 20th century

1 Stať vznikla s finanční podporou Grantového fondu děkana Filozofické fakulty MU.

1. Úvod

Ve studii je sledována geneze rusistických pracovišť Československé akademie věd a jejich historických oddělení, které se věnovaly v prvé řadě studiu dějin Ruska a SSSR a zároveň československo-sovětských a česko-ruských vztahů v intencích tehdejší marxisticko-leninské metodologie.² Je zřejmé, že tyto ústavy vznikly za politickým účelem, aby podpořily svými výstupy, jež se měly opírat o výsledky sovětské vědy, prosovětskou orientaci komunistického Československa. Jedná se o pramennou studii vycházející z materiálů Masarykova ústavu a Archivu AV ČR. Konkrétně byly využity fondy „Československo-sovětský institut 1950–1955“, „Československo-sovětský institut I. (1955–1963)“ a fond „Ústav dějin evropských socialistických zemí“. Dosud byl vývoj těchto ústavů podrobněji zpracován jen v dílčích studiích uveřejněných ve *Slovanském přehledu* roku 1976, v nichž byla tato pracoviště pouze obecněji charakterizována.³ Následující stať se zaměřuje nejen na přehled zpracovávaných rusistických témat, ale i na shrnutí konkrétních výsledků. Nejprve věnujeme pozornost charakteristice vnitropolitické a zahraničně politické situace v Československu ve sledovaném období.

2. Československo v letech 1948–1968 – historické souvislosti

Animozita mezi Západem a Východem se odrážela ve všech státech, jež se po druhé světové válce dostaly do sféry vlivu Sovětského svazu. Ten usiloval zejména o transformování všech podrobených států podle svých měřítek. Komunistická strana Československa (KSČ) po získání moci v únoru roku 1948 postupně likvidovala a přetvářela všechna občanská práva, včetně dělnických (např. fakticky zaniklo právo na stávkou, trestným činem se stala nepovolená shromáždění, byla narušena svobodná činnost ostatních politických stran).

2 Dílčí rusistická témata byla zpracovávána také např. ve *Slovanském ústavu ČSAV*. Stať je však zaměřena pouze na ústavy, jež představovaly centrální rusistická pracoviště (nebo oddělení) zabývající se v prvé řadě dějinami SSSR, Ruska a vztahem mezi touto velmocí a Československem. Aby nebyly informace vytrženy z kontextu, je ve studii charakterizováno každé pracoviště také jako celek.

3 Srov. Jaroslav VÁVRA, *Československo-sovětský institut v letech 1950–1954*, *Slovanský přehled* 62, 1976, č. 2 s. 81–90; Karel HERMAN, *Československo-sovětský institut ČSAV v letech 1954–1964*, *Ibidem*, s. 91–98; Čestmír AMORT, *Československo-sovětský institut ČSAV v letech 1964–1976*, *Ibidem*, s. 99–103.

Celá československá společnost byla průřezově ovlivněna čistkami a také soudními procesy s režimu nevyhovujícími osobami. Soustavně byly sledovány „podezřelé živly“ a kartotéky Státní bezpečnosti se rychle plnily informacemi o těchto nepohodlných lidech. Spolu s nimi byli postiženi i jejich rodinní příslušníci. Čistky se nevyhnuly ani vysokoškolskému prostředí. Perzekvováni byli učitelé i desetitisíce studentů. Mnozí významní vědci a nadaní studenti neprošli prověrkami. Jedním z nich byl i významný historik ruských a sovětských dějin Jan Slavík.⁴

Východní blok byl výrazně centralizován rovněž ekonomicky v souvislosti se vznikem Rady vzájemné hospodářské pomoci v lednu roku 1949. Československá ekonomika byla překotně přestavěna podle moskevských požadavků. Soukromé živnosti byly likvidovány a venkov podobně jako v SSSR ve 30. letech kolektivizován. Došlo tak k úplné likvidaci střední třídy. Celoplošně velkou ránu pro obyvatelstvo představovala měnová reforma v roce 1953, která je připravila o veškeré úspory.

Velkým problémem byla skutečnost, že do státního a hospodářského aparátu vstoupila celá řada nekompetentních a nedostatečně vzdělaných osob z velké většiny neznalá právních norem a především neochotná jakékoli právní normy dodržovat. Navíc působili v zemi sovětsští poradci se značnými kompetencemi zasahující do všech proměn v politice, hospodářství, bezpečnosti a armádě.

V letech 1948–1955 v Československu proběhla vlna politických procesů s cílem plošně rozvinout ve společnosti atmosféru soustavného strachu a obezřetnosti vůči sobě navzájem, neboť „třídní nepřítel“ mohl být prakticky kdokoli a bylo třeba ho rychle zlikvidovat. Až do roku 1953 probíhaly veřejně četné politické procesy, přičemž byly konstruovány inscenované monstrprocesy graduující přelíčením s Rudolfem Slánským, Vladimírem Clementisem a dalšími vysoce postavenými komunistickými činiteli. Moskva jim přikládala mimořádnou pozornost.⁵ Dominovala jim protisionistická, resp. antisemitská linie.⁶ KSČ se tímto způsobem vypořádávala mj. i s významnými ekonomy (zmiňme proces s J. Goldmanem) za sabotáž přestavby hospodářství na těžký průmysl, s církevními představiteli aj. „Komunistickému režimu dodávala perzekuce vlastních občanů dynamiku a nezbytnou živo-

4 Srov. Josef HANZAL, *Cesty české historiografie 1945–1989*, Praha 1999, s. 77–162.

5 „Protože šlo o procesy s představiteli a budovateli režimu a někteří z nich se podíleli na výrobě předcházejících procesů, nezůstaly bez vlivu na režim a v komunistické straně způsobily krizi důvěry v její vedení.“ Karel KAPLAN – Pavel PALEČEK, *Komunistický režim a politické procesy v Československu*, Brno 2008, s. 135.

6 Podobnou režii měl mít i proces s tzv. slovenskými buržoazními nacionalisty (Gustáv Husák a spol.), k němuž nakonec nedošlo. Procesy pokračovaly nevěřejně v dalších letech.

tadárnou sílu. V jeho zakladatelském období můžeme funkci nezákonných procesů a perzekuce přirovnat ke krevnímu oběhu. Jen s jejich pomocí bylo možné položit základy, v tak krátké době vybudovat celou konstrukci komunistického režimu a udržovat ho při životě.“⁷

Moskva v rámci studené války usilovala o co největší izolaci všech států východního bloku od západního vlivu. Proto se snažila všemi prostředky maximálně omezit styk těchto zemí se Západem, a to např. omezováním dovozu novin a literatury, zákazem styku s obyvateli západního bloku a v neposlední řadě perzekucí všech osob, jež na ně měly nebo mohly mít jakékoli vazby. Západní diplomaté působící v Československu byli označováni za špiony a vyzvědače, pročež proti nim bylo v letech 1948–1949 zahájeno rozsáhlé tažení.

Výše uvedené kroky vedly k vybudování a upevnění totalitního režimu a k uspokojení požadavků hlavního arbitra, tedy Moskvy. Důležitým prvkem k vybudování tzv. socialismu bylo důsledné dodržování sovětského vzoru a vybudování ideologické základny soustavně ovlivňující vědomí a názory všech složek společnosti.⁸

Důležitý milník představoval rok 1956. V rámci XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu pronesl Chruščov projev „O kultu osobnosti a jeho důsledcích“, jenž otřásl celým východním blokem.⁹ Boj proti kultu osobnosti mohl být přenesen i na nejvyšší funkcionáře v ostatních zemích komunistického bloku. Nebyl však nakonec namířen proti Gottwaldovi. Československé komunistické vedení totiž odmítalo jakékoli srovnání „budovatele“ komunismu u nás se Stalinem. Další závažnou událostí roku 1956 byla protirežimní revolta v Polsku, která se přenesla do Maďarska, kde byla krvavě potlačena sovětskou armádou. Komunisté v Československu měli vážný důvod obávat se přenesení těchto revolučních snah na území vlastního státu, ale dokázali svoji moc pevně udržet ve svých rukou, čehož pak využili v rámci aplikace dalších represí vůči nepoddajným občanům jakoukoli formou odporujícím komunistickému režimu. Revolta vzbudila mezi veřejností naději na reformu komunismu v Československu. Když se tak nestalo, vrátila se nejen do širší společnosti, ale i do stranických řad značná pasivita.

Sedesátá léta 20. století v Československu se nesla ve znamení četných politických a hospodářských změn. Především nejen společností, ale i samotnou komu-

7 K. KAPLAN – P. PALEČEK, *Komunistický režim a politické procesy v Československu*, s. 18.

8 Srov. Karel KAPLAN, *Kronika komunistického Československa. Doba tání*, Brno 2005.

9 Srov. Vladislav MOULIS, *Neobyčejný život Nikity Sergejeviče. N. S. Chruščov a jeho doba*, Praha 2006, s. 114–120.

nistickou stranou prostupovala krize ideologie. Mocenský monopol KSČ byl v důsledku toho významně rozrušován. Radikální přestavba celé společnosti v 50. letech zasahující výrazně do ekonomiky spojená s četnými politickými procesy a perzekucemi způsobila narůstající nedůvěru v KSČ i komunistické ideály, jež strana hlásala a jež byly ve zjevném rozporu s jejím konáním. Dokonce i ve stranických řadách rostla touha po reformách režimu.¹⁰

V roce 1960 schválilo Národní shromáždění novou ústavu hlásající vítězství socialismu. Československo se stalo socialistickou republikou, právně byl ukotven mocenský monopol KSČ a především byly slovenské národní orgány degradovány na bezmocné instituce.¹¹ Téhož roku došlo ke změně správně administrativní organizace státu. Sloučením krajů a okresů vznikaly velké správní celky. Samosprávné principy se v nich ale nepodařilo důsledně uplatnit. Komunistické vedení se obávalo decentralizace a ohrožení centrálního řízení země. Privilegování těžkého průmyslu spojené s vysokými finančními injekcemi, nucená kolektivizace prodlužující stagnaci výroby, likvidace živnostníků prohlubující sociální nejistotu a v neposlední řadě také postupná generační obměna byly zárodkem změn v myšlení a konání všech vrstev společnosti; její v průběhu 60. let prohlubující se názorové diferenciaci a touze po korekci režimu. Hospodářské problémy nakonec vyvolaly nutnost přistoupení k ekonomické reformě v roce 1965. Následně se zintenzivnily snahy o reformu celospolečenskou. Komunistické vedení snižovalo svoji důvěryhodnost v důsledku vyhlašování nespelnitelných slibů, změn hospodářských plánů či reorganizací státního a hospodářského aparátu. Neumělo najít příčiny krize a její cestu k nápravě. Ideologické postuláty ztrácely na důvěryhodnosti. Výše uvedené skutečnosti samozřejmě zneklidňovaly také moskevské vedení.

V 60. letech rostlo také napětí mezi vládou a komunistickým vedením. Vzájemně se častovali kritikou. Rostla nespokojenost slovenských komunistických funkcionářů. Příznivci reformy se objevovali ve všech stranických orgánech i v samotné Státní bezpečnosti. Rozrušila se automatická poslušnost všech straníků a zejména ve druhé polovině 60. let vzrůstala v orgánech zájmových organizací snaha vymanit se z podřízenosti stranických institucí.

Ukončení období monstrprocesů a následná rehabilitace v roce 1963 ještě více snížily důvěryhodnost KSČ a silně otráslly také Státní bezpečností. Ta prožíva-

10 Srov. Karel KAPLAN, *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*, Brno 2008.

11 Srov. *Ústavní zákon ze dne 11. července 1960. Ústava Československé socialistické republiky*. Dostupné na: Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna: http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1960.html, 8. 8. 2015.

la krizové období a už její nekontrolovatelná všemocnost začala mizet. Od konce 50. let se v rámci různých forem perzekuce setkáváme s všestranně využitelným pojmem „revizionismus“. Za revizionistické byly označovány všechny názory požadující úpravu stranické politiky a komunistického režimu vůbec, přičemž byly v rozporu s kroky vedoucích politických orgánů. Snahy o jakoukoli reformu režimu či chodu KSČ byly vyhodnoceny jako útok na třídní charakter společnosti, překrucování ideologického základu (tedy marxismu-leninismu) či podléhání nepřátelské buržoazní ideologii. Připomeňme, že standartním úkazem byl boj režimu proti dalším rozličným „-ismům“ (liberalismu, sociáldemokratismu, antikomunismu či reformismu).

K problému revizionismu se připojila ještě tzv. ideologická diverze; tedy pronikání nekorektních a antikomunistických názorů. Docházelo k tomu v důsledku stále intenzivnějších styků československých občanů se západními vlivy prostřednictvím sdělovacích prostředků, literatury či vlastní zkušenosti z cest do západního bloku. Ideologická diverze byla jednou z příčin prohlubování krize ideologie.

V Československu se v 60. letech vytvářely podmínky, za nichž nebylo možné bezostyšně zlikvidovat reformní úsilí ani politickými ani administrativními opatřeními. Situace se celospolečensky pohnula kupředu v lednu roku 1968, kdy se proměnila politická garnitura na čelních postech v KSČ a tajemníkem se stal Alexander Dubček. Snaha o četné reformní kroky: uvolnění cenzury, vznik celé řady nových organizací mimo kontrolu KSČ (např. bývalých politických vězňů či sociálních demokratů aj.), o vymanění se z totálního podřízení moskevskému vedení, o samostatnější zahraniční politiku, nová ústava měla zajistit vyšší míru občanských práv, zavést volební systém umožňující výběr mezi kandidáty, provést federalizaci státu aj. Změny tohoto charakteru vyvolávaly mezi ostatními členy varšavského paktu a v Moskvě samotné čím dál silnější obavy z vymanění Československa ze sovětského bloku. Snaha postrašit československou společnost vojenským cvičením vojsk Varšavské smlouvy na území ČSR měla účinek zcela opačný. Veškeré reformní úsilí bylo násilně utnuto v srpnu 1968 po obsazení Československa vojsky Varšavské smlouvy. Reformisté byli postupně nahrazeni Moskvě zcela podřízenými, komunisty-normalizátory.¹²

12 Srov. např. Karel DURMAN, *Útěk od praporů. Kremel a krize impéria 1964–1991*, Praha 1998, s. 73–120.; Michal REIMAN, *Rusko jako téma a realita doma a v exilu*, Praha 2008, s. 17–119.

3. Nástin československo-sovětských vztahů v letech 1948–1968

Základním pilířem zahraniční politiky Československa bylo spojení se Sovětským svazem garantované československo-sovětskou smlouvou o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci z roku 1943. Ta byla vyjednána prezidentem Edvardem Benešem a primárně byla nasměrována proti německé agresi. Měla podpořit spolupráci se SSSR, nanejvýš rozšířit hospodářské styky. Sovětský svaz jejím prostřednictvím demonstroval svoji zahraniční politiku vůči malým evropským státům. Pro Beneše představovala důležitý článek v systému kolektivní bezpečnosti. Smlouva navazovala na předchozí ujednání z roku 1935.

Sovětský svaz se snažil prostřednictvím upevňující se pozice KSČ posilovat záhy po druhé světové válce svůj vliv v Československu, čemuž napomáhal i vývoj mezinárodní situace, tedy prohlubování rozporů mezi někdejšími Spojenci a s tím spojená vzrůstající bipolarizace Evropy i mimoevropského prostoru. SSSR založil v září 1947 Informační byro komunistických a dělnických stran za účelem kontroly a koordinace politiky komunistických stran v Evropě. Svým razantním zásahem znemožnil přijetí tzv. Marshallova plánu Československem, který měl pomoci oživit ekonomiku a odstranit poválečnou hospodářskou krizi.¹³ Sovětský svaz také např. v létě 1947 vetoval snahy o uzavření československo-francouzské smlouvy. Ochromil v ČSR postupně jakékoli pokusy o samostatnou zahraniční politiku. Po komunistickém převratu v ČSR v roce 1948 a v důsledku sovětsko-jugoslávské krize v témže roce byla v ČSR prováděna intenzivní sovětizace. Ta se projevovala ve všech oblastech společenského života i ekonomiky, mj. založením Svazu československých spisovatelů či Československo-sovětského institutu. Stalin usiloval o co nejtěsnější stmelení sovětského bloku. Po roce 1956, kdy byla vyhlášena Nikitou Sergejevičem Chruščovem politika tzv. Nového kurzu, došlo k určitému uvolnění v doposud zcela pasivní podřízenosti Československa vůči SSSR. Postupně bylo vyvoláno zdání skutečné spolupráce. Snížil se sovětský nátlak, např. ústupkem od značných zbrojních a jiných hospodářských nároků. Československo však nadále zůstávalo podřízeno všem sovětským požadavkům a plánům. Sověti i nadále zasahovali do personální politiky československých komunistů (např. prosazením Antonína Novotného do funkce prezidenta republiky).¹⁴

13 Srov. např. Jaques RUPNIK, *Dějiny komunistické strany Československa. Od počátků do převzetí moci*, Praha 2002, s. 191–262.

14 Srov. *Akademická encyklopedie českých dějin*, sv. III, č. 2, Jaroslav Pánek (ed.), Praha 2012, s. 170–186 (hesla: československo-sovětská smlouva, československo-sovětské vztahy).

V roce 1947 byl uzavřen celý komplex československo-sovětských obchodních smluv. Se vznikem Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) v roce 1949 byly dosavadní bilaterální vazby přeneseny na platformu celého východního bloku. Sovětský svaz prostřednictvím RVHP koordinoval ekonomiky svých satelitů. V rámci rozsáhlé transformace československé ekonomiky sehrála důležitou roli československo-sovětská obchodní dohoda podepsaná roku 1950 s platností na příštích pět let. Dohoda zaručovala výměnu výrobků těžkého strojírenství z ČSR za suroviny, potraviny aj. ze SSSR. Aby mohla být dohoda realizována, došlo v ČSR ke značnému přesunu investic a pracovních sil. Sovětský svaz měl přemrštěné požadavky na dodávky a nebyl schopen je recipročně dostatečně pokrýt. ČSR musela proto značné množství investic přesunout do energetické a surovinové základny. Například dodávky uranové rudy do SSSR byly natolik vysoké, že prakticky vyčerpaly zásoby této suroviny v ČSR. To byly těžké zásahy do československé ekonomiky. Chruščovova politika tzv. Nového kurzu kladla důraz na zvýšení životní úrovně obyvatelstva a v důsledku toho byl kladen větší důraz na lehký průmysl. Tuto politickou koncepci Leonid Iljič Brežněv opustil.¹⁵

Další pojitko směrem k Moskvě představovala Varšavská smlouva podepsaná roku 1955 a představující protiváhu NATO. Členům varšavského paktu zajišťovala vzájemné poskytnutí „okamžité pomoci v případě ozbrojeného útoku proti kterémukoliv z nich v Evropě, a to všemi prostředky, které považují za nutné, včetně použití ozbrojené síly.“¹⁶ V roce 1963 byla bilaterální spojenecká smlouva se SSSR doplněna prodlužovacím protokolem, v němž bylo odkazováno na Varšavskou smlouvu, Chartu OSN a existenci Německé demokratické republiky „jako důležitého činitele zajištění bezpečnosti v Evropě“.¹⁷ Nová smlouva byla podepsána v roce 1970 v rámci návštěvy nejvyšších sovětských představitelů L. I. Brežněva a Alexeje Nikolajeviče Kosygina v Praze. Jejich přítomnost demonstrovala obrat v politice po srpnu 1968 – nástup nového kurzu, který měl „ozdravit“ československou společnost, tedy normalizaci. Samotná smlouva se nesla v duchu Brežněvovy doktríny: Všechny socialistické země měly povinnost bránit a upevňovat „socialistické vymoženosti“ a účinně bojovat proti revanšismu, imperialismu a militarismu. Úzká spolupráce se Sovětským svazem byla absolutní prioritou.¹⁸

15 Ibidem, s. 181–182.

16 Srov. Jan NĚMEČEK a kol., *Československo-sovětská smlouva 1943*, Praha 2014, s. 160.

17 Ibidem, s. 162–163.

18 Srov. Ibidem, s. 9–48, 159–174.

4. Československo-sovětský institut 1950–1955

Jak jsme již uvedli, 50. léta v Československu se nesla v duchu důsledné sovětizace. I československá marxistická historiografie se všemožně snažila napodobit sovětský vzor. Jedním ze způsobů bylo zmapování sovětských revolučních zkušeností, prostřednictvím kterých mělo být obhájeno aktuální dění v Československu. Především ve společenských vědách měla sovětské zkušenosti studovat i aplikovat pracoviště, v jejichž názorech se tato zkušenost reflektovala. Nejvíce je tato skutečnost patrná v případě Československo-sovětského institutu (posléze Ústavu dějin evropských socialistických zemí Československé akademie věd).

Ve své podstatě existovaly tři Československo-sovětské instituty (ČSI). Ten první byl založen 7. listopadu 1950 z iniciativy ministra školství Zdeňka Nejedlého a byl součástí Ministerstva školství, věd a umění. Měl být hlavním článkem při přenášení zkušeností a výsledků sovětské vědy, včetně věd přírodních a technických. Druhý ČSI vznikl přejmenováním Ústavu ruského jazyka, literatury a dějin SSSR v roce 1955. Třetí ČSI nahradil roku 1969 zrušený Ústav dějin východní Evropy.

První Československo-sovětský institut zpočátku vyvíjel spíše informativní a překladatelskou činnost nejen ve společenských vědách, ale i v přírodních vědách. Poznatky z oblasti sovětské vědy byly přenášeny do československého prostředí prostřednictvím konferencí, diskusí, přednášek a pomocí časopisu *Sovětská věda* (ten se dále členil podle oborů, např. historie, zemědělství, strojírenství, lékařství, jazykověda atp.), *Praha-Moskva* a *Nové sovětské knihy*. Od roku 1952 fungovalo Nakladatelství ČSI, jež mělo sloužit k vydávání zásadních prací sovětských vědců a československých autorů o sovětské vědě. Institut měl svoji pobočku v Bratislavě.¹⁹ Byl členěn do několika sekcí: Společenské vědy, Přírodní vědy, Technické vědy, Zemědělské vědy a Vědy a umění. Jednotlivé sekce měly několik oddělení. V případě Společenské sekce, která je pro další výklad určující, se jednalo o oddělení filozofie, historie²⁰, jazykovědy, pedagogiky, psychologie, politické ekonomie a státu a práva. V jednot-

19 Masarykův ústav a Archiv AV ČR (MÚA AV ČR), Československo-sovětský institut (ČSI) 1950–1955, sign. 002 – organizace ČSI, inv. č. 17–18, Informace o činnosti a úkolech Československo-sovětského institutu, 1952.

20 Výbor oddělení historie sestával z těchto členů: Václav Husa (předseda), Drahoš Bárta, Jaroslav Böhm, Zdeněk Eis, Milo Gosiorovský, Jaroslav Charvát, Marie Pravdová, Vladimír Soják, Jaroslav Vávra (tajemník oddělení historie ČSI); MÚA AV ČR, ČSI 1950–1955, sign. 203 – odd. historie, inv. č. 86–89. Mezi členy historického oddělení patřili k roku 1951 např. Čestmír Amort, Čestmír Císař, Václav Čejchan, Koloman Gajan, František Graus, Jaroslav Charvát, Vlasta Kladi-
vová, Josef Kočí, Josef Macek, Josef Polišenský, Jaroslav Purš, Pavel Reiman, Oldřich Říha či Bohumila Zástěrová.

livých odděleních vznikaly pracovní skupiny, jejichž rozvržení určoval výbor daného oddělení. Pracovní skupinu vedl předseda a jejími členy byli pracovníci vědeckých ústavů, vysokých škol i ministerstev.²¹

Československo-sovětský institut měl za úkol organizovat všestranné studium SSSR, „propagovat sovětskou vědu a seznamovat československou vědeckou veřejnost s jejími výsledky“, jako i „vyvíjet a podporovat samostatnou vědeckou práci o SSSR“. Ve výsledku se tedy měla československá věda rozvíjet na „základech vybudovaných vědou sovětskou, nejpokročilejší a nejpokrokovější vědou na světě“.²² Aby mohly být v našem prostředí využívány tyto „vrcholné“ poznatky, bylo třeba shromažďovat a zpřístupňovat co nejbohatší materiál o SSSR, informovat o nejnovějších sovětských publikacích, překládat je a navazovat co nejužší kontakty se sovětskými vědci a sovětskými badatelskými institucemi. Taktéž byl podporován vznik vědeckých prací o SSSR v domácím prostředí, jež mělo také informovat sovětskou vědeckou veřejnost o vědě československé. V čele institutu stálo předsednictvo, jehož členy byli předseda, jmenovaný ministrem školství, věd a umění, generální tajemník a předsedové jednotlivých sekcí.²³

Oddělení historie

Jak vyplývá z archivních materiálů, v roce 1951, v prvním roce skutečného působení ČSI, mělo oddělení historie plnit úkoly vyplývající z usnesení Ústředního výboru KSČ (ÚV KSČ). Mezi ústřední témata proto patřilo „odhalování buržoazní reakčnosti“ a „překrucování dějin“,²⁴ „boj proti buržoaznímu nacionalismu a kosmopolitismu v historické vědě“ a vedení vědeckých pracovníků k tomu, aby „pochopili vlastenecké poslání své činnosti“. Především však měla práce oddělení vést k důkladnému poznání dějin SSSR a Komunistické strany SSSR VKS(b), k důslednému poznání oficiálního sovětského výkladu sovětských dějin a na něm stavět všechny československé „vědecké“ práce o historii SSSR a VKS(b).²⁵

21 Ibidem. Doplňme, že v případě technických oborů také zkušeni pracovníci z výroby.

22 *Statut Československo-sovětského institutu*, Svět sovětů 1950, s. 3.

23 Ibidem, s. 4–6.

24 „[...] agresivním cílům sloužící ‚vědy‘ západní, zvláště její falsifikátorské pokusy o výklad dějin; odhalovat vinu imperialistů na Mnichově, již se nyní snaží zastřít; [...]“; MÚA AV ČR, ČSI 1950–1955, sign. 203 – odd. historie, inv. č. 86–89, Návrh plánu práce na 2. čtvrtletí r. 1951.

25 „[...] jako podstatného příspěvku hist. vědy k dalšímu prohloubení společenství a přátelství s velkým Sovětským svazem, jako vyjádření citů věrnosti velikému Stalinovi.“ Ibidem.

Vedle studia, činnosti přednáškové, diskusní a propagační, se oddělení historie zabývalo také ediční činností, a to nejen v souvislosti s vydáváním periodika *Sovětská věda – historie*,²⁶ ale i přípravou nejrůznějších tematických sborníků. Přípravu sborníků proti pokrovštině²⁷ měl v dikci Václav Husa, o periodizaci dějin SSSR zase Jaroslav Vávra a sborníky s materiály k dějinám VKS(b) připravoval Zdeněk Eis. Rozvíjena byla i rozsáhlá překladatelská činnost sovětské literatury. V neposlední řadě bylo třeba sestavovat a publikovat bibliografie sovětských publikací a časopisů. Ve spolupráci s odbornými československými knihovnami měl být také sestaven ústřední katalog sovětské literatury v ČSR.²⁸

Činnost ČSI měla ovlivňovat také vysokoškolskou výuku. Oddělení historie ČSI mělo totiž za úkol sledovat plány vysokoškolských kateder a vědeckých ústavů a zabezpečit tak jejich orientaci na sovětskou historickou vědu.²⁹

Pro realizaci uvedených záměrů byla v roce 1952 založena při oddělení historie pracovní skupina pro studium dějin SSSR, v jejímž čele stanul krátce Jaroslav Procházka (své pozice se vzdal v lednu 1953).³⁰ Byli v ní soustředěni historici z různých pracovišť, např. Vlasta Kladivová, František Hejl či Antonij Florovskij.

Co se týká dalších významných osobností československé historiografie, Jaroslav Vávra a Karel Herman zastávali v rámci skupiny pro dějiny SSSR přední funkce. J. Vávra byl tajemníkem 1. skupiny, v jeho dikci byl výzkum rozkladu feudalismu a počátků kapitalismu. K. Herman byl tajemníkem oddělení historie a zároveň tajemníkem 2. skupiny, koordinoval výzkum kapitalismu (imperialismu). (Neměl být opomenut ani výzkum epochy nových a novějších dějin.)³¹

Jaroslav Vávra byl zároveň tajemníkem celé společenské sekce. Kromě toho, že koordinoval práci v sekci, byl členem pracovní skupiny pro historickou termino-

26 Srov. Bohumil JIROUŠEK, *Časopis „Sovětská věda – Historie“ jako „vzor“ historikovy práce a nástroj ideologizace vědy*, *Soudobé dějiny* 20, č. 3, 2013, s. 379–398.

27 Michail Nikolajevič Pokrovskij (1868–1932) byl vlivným ruským marxistickým historikem, jenž byl po své smrti kritizován pro své údajně antimarxistické, antileninské a antipatriotické postoje a očeřování ruské historie.

28 MÚA AV ČR, ČSI 1950–1955, sign. 203 – odd. historie, inv. č. 86–89, Návrh plánu práce na 2. čtvrtletí r. 1951.

29 *Ibidem*.

30 Jaroslav Procházka působil jako vedoucí katedry Dějiny VKS(b) na Vysoké škole politických a hospodářských věd. Srov. Markéta, DEVÁTÁ – Doubravka, OLŠÁKOVÁ: *Vysoká škola politických a hospodářských věd (1949–1953). Počátky marxistického vysokého školství*, in: Markéta, Devátá – Doubravka, Olšáková – Vítězslav, Sommer – Peter, Dinu, *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*, Praha 2010, s. 159–212.

31 MÚA AV ČR, ČSI 1950–1955, sign. 203 – odd. historie, inv. č. 86–89, Návrh rámcového plánu oddělení historie ČSI na rok 1953.

logii. Zastával zároveň post vedoucího redaktora periodika *Sovětská věda – historie*. O jeho pracovním vytížení svědčí i skutečnost, že pracoval také na katedře československých a sovětských dějin filozoficko-historické fakulty Karlovy univerzity v Praze.³²

V rámci navazování kontaktů se sovětskými historiky se uskutečnila např. beseda se Sergejem A. Stěgarem,³³ jemuž tajemník ČSI Otakar Nahodil zajistil i přednáškovou činnost na vysokých školách a stranických ústavech. Tematicky byly jeho přednášky zaměřeny na kritiku „agresivního“ amerického imperialismu. Z pramenů však vyplývá, že přetrvával nedostatek vědeckých kontaktů přímo se samotným sovětským Ruskem, vybavení knihovny ČSI bylo neuspokojivé a institucionální časopisy postrádaly solidní překladatele a jazykové korektory. Za vážný nedostatek byla považována okolnost, že se nepodařilo získat zkušené historiky pro soustavnou práci v ČSI. Jejich účast byla příležitostná, neboť byli vázáni řadou pracovních povinností na svých stálých pracovištích. Také navazování spolupráce se středními školami a vědeckými ústavu nebylo dostatečné, stejně jako expedice časopisů a jejich propagace. Chyběly administrativní síly. Mnoho práce pak padalo na jednotlivce, např. tajemník oddělení historie byl zatížen redakčními, bibliografickými a administrativními pracemi.³⁴

Časopis *Sovětská věda – historie* měl pomáhat vědeckým ústavu a školám v boji proti přežitkům buržoazní ideologie, proti buržoazní falzifikaci dějin a „za odhalování expanzionistické politiky imperialistů“. Periodikum mělo usnadnit učitelům „osvojit si sovětské zkušenosti“ při výuce dějepisu. Jak již bylo připomenuto, *Sovětská věda – historie* též přinášela informace o sovětských historických ústavech a přehledy sovětských historických publikací a odborných studií.³⁵

Ve skutečnosti však většina z výše uvedených cílů zůstala nenaplněným torzem. Ze zprávy o situaci v ČSI z 10. prosince 1953 vyplývá, že předsednictvo institutu se scházelo jen sporadicky, neboť jeho členové byli velmi pracovní vytížení. Institut postrádal dva roky vedoucího tajemníka a ředitele. Situace se téhož roku zlepšila, když byl ČSI formálně vřazen do nově vzniknuvší Československé akademii věd (ČSAV). (V téže zprávě se nachází také návrh na usnesení, kde se uvádí, že

32 Ibidem, sign. 031, 1951.

33 Srov. Sergej A. STĚGAR, *Stručný nástin dějin USA (1918–1950)*, Praha 1951. Jedná se o knižní vydání Stěgarových přednášek, v nichž se autor kriticky vymezuje vůči „největšímu“ imperialistické velmoci na světě.

34 MÚA AV ČR, ČSI 1950–1955, sign. 203 – odd. historie, inv. č. 86–89, Zpráva o plnění plánu za 1. čtvrtletí 1951.

35 Ibidem, Návrh rámcového plánu oddělení historie ČSI na rok 1953.

ČSI „se stává zařízením Československé akademie věd a podléhá v otázkách, vymezených statutem ČSI presidiu ČSAV.“) V této době se ale řada úkolů ČSI začala křížit s prací jiných, nově vzniklých ústavů, a to nejen v rámci ČSAV, ale i s Československou akademií zemědělských věd, Společností pro šíření politických a vědeckých znalostí i jednotlivými ministerstvy. Z pramenů plyne, že mnozí pracovníci ČSI proto žádali o propuštění a hledali si jistější zaměstnání.³⁶ Prameny také hovoří o tom, že sekce společenských věd přestala během roku 1953 prakticky existovat! Institut vyžadoval operativní vedení a zlepšení práce v odděleních a pracovních skupinách, dobře fungující knihovnu vybavenou aktuální sovětskou vědeckou literaturou a časopisy, studovnu a čítárnu.³⁷

Se vznikem ČSAV a s ohledem na nově vzniklý Ústav ruského jazyka, literatury a dějin SSSR (ÚRJLD) ČSAV mělo oddělení historie ČSI organizovat svoji práci tak, aby se postupně mohlo stát součástí ÚRJLD. Tematický plán byl výrazně rozšířen. Oddělení historie ČSI se mělo zaměřit na kritiku české buržoazní literatury o dějinách SSSR, přípravu prací o boji sovětské historické vědy proti kosmopolitismu, objektivismu a buržoazního nacionalismu ve výkladu dějin a využití Stalínových knih *O marxismu v jazykovědě* a *Ekonomické problémy v SSSR* pro sovětskou historickou vědu. Oddělení se mělo dále zabývat tím, jakým způsobem sovětská historická věda interpretovala rozklad feudalismu a kapitalismu. Měla se zkoumat dílčí témata, jež byla svázána s aktuálními problémy, např. nová ekonomická politika, úloha SSSR ve vývoji a výstavbě socialistické společnosti, rozvoj a upevnění SSSR jakožto mnohonárodnostního celku, úloha sovětu v dějinách SSSR, vznik a historická úloha sovětské inteligence, zahraniční politika v době mnichovské krize, Stalínův výklad o vzniku, charakteru a vývoji druhé světové války a příčinách vítězství a v neposlední řadě o působení Marxova a Engelseva učení v Rusku.³⁸

Z návrhu plánu práce pro oddělení historie ČSI na rok 1953 vyplývá, že od 1. ledna měla být v oddělení historie zahájena badatelská činnost v oblasti dějin SSSR, tedy v oblasti nových a nejnovějších dějin. Základem všech těchto prací bylo studium klasiků marxismu-leninismu. V oddělení měly být zpracovávány československo-sovětské vztahy, neboť problematika souvisela se studiem dějin SSSR, pro něž mělo být vyčleněno zvláštní oddělení. Naopak od studia VKS(b) (od roku 1952 KSSS) mělo

36 Bylo rozpuštěno oddělení biologie.

37 MÚA AV ČR, ČSI 1950–1955, sign. 002 – organizace ČSI, inv. č. 17–18, Zpráva o situaci Československo-sovětského institutu a návrhy na opatření ke zlepšení jeho práce, 10. prosince 1953.

38 Ibidem, sign. 203 – odd. historie, inv. č. 86–89, Návrh rámcového plánu oddělení historie ČSI na rok 1953.

být upuštěno.³⁹ Vedle toho existovala i skupina pro historickou terminologii. Ta byla společná pro ČSI i Slovanský ústav a zpracovávala odborné slovníky.⁴⁰

5. Československo-sovětský institut I. (1953–1963)

Dílčích zkušeností a výsledků někdejšího ČSI bylo roku 1952 využito při zřizování Československé akademie věd (ČSAV), do níž byl ČSI včleněn jako jedno ze společných pracovišť. Podoba ČSI však nebyla konečná. V roce 1954 byla z ČSI vyčleněna sekce ruského jazyka, literatury a dějin SSSR nesoucí název Ústav ruského jazyka, literatury a dějin SSSR (ÚRJLD) a začleněn jako ústav sekce jazyka a literatury ČSAV. Následujícího roku byla činnost ostatních sekcí prvního ČSI převedena na jiné instituce nebo do ústavů ČSAV. Název „ČSI“ byl přenesen na Ústav ruského jazyka, literatury a dějin SSSR.⁴¹

Československá akademie věd představovala vrcholnou vědeckou instituci v Československu. Ke koordinaci plnění úkolů zřizovalo její prezidium pro jednotlivé vědní obory, výzkumné ústavy a vědecká pracoviště poradní orgány. Tyto komise měly podle oficiální dikce za úkol přispívat k zajištění „základního výzkumu a vědeckých úkolů stěžejního hospodářského významu“. Zvláštním pracovištěm byl Sekretariát státního plánu výzkumu. V jeho dikci bylo zajištění prací „spojených s činností Akademie při celostátním plánování stěžejních prací, při vypracovávání návrhů dlouhodobého programu československé vědy a rozvoje vědecko-výzkumné základny[...]“ Tento sekretariát podléhal prezidiu ČSAV.⁴²

Vědní koncepci si ústav neurčoval samostatně, ale vycházela ze zásadních stranických dokumentů, které byly postupně konkretizovány nižšími stranickými orgány a jednotlivými složkami ČSAV. V zákoně 54/1963 Sb. o Československé

39 Ibidem, Návrh plánu práce pro oddělení historie na r. 1953.

40 Ibidem, Návrh rámcového plánu oddělení historie ČSI na rok 1953.

41 MÚA AV ČR, Československo-sovětský institut I. (ČSI I.) (1953–1963), k. 1, sign. 015, inv. č. 18, 1960–1961, Tematické zaměření ČSI ČSAV pro léta 1961–1965, Zpráva o zaměření, organizaci a činnosti ČSI ČSAV.

Zpráva o stavu a perspektivách pracoviště nás v souvislosti se vznikem nového ČSI informuje o tom, že byla v roce 1954 z původního ČSI vydělena tři oddělení jako již zmíněný Ústav ruského jazyka, literatury a dějin SSSR, s úkoly pouze badatelskými. K 1. dubnu byl někdejší ČSI zrušen a jeho jméno přeneseno na tento ústav. Datem vzniku ČSI zaměřujícím se jen na jazyk, literaturu a dějiny SSSR byl tedy 1. leden 1954. MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 013, inv. č. 15, Zpráva o stavu a perspektivách pracoviště, 1957.

42 *Československá akademie věd. Informační příručka*, Praha 1959.

akademii věd (hlava první, § 2) bylo již explicitně uvedeno: „Při plánování vědeckého výzkumu a veškeré své činnosti vychází Akademie z cílů hospodářského, kulturního i politického rozvoje naší společnosti, stanovených Komunistickou stranou Československa; zaměřuje vědecký výzkum tak, aby stálým rozvojem vědy napomáhal Komunistické straně Československa, státním a hospodářským orgánům, [...]“⁴³

Ústav ruského jazyka, literatury a dějin SSSR

Archivní materiál z let 1954–1955 vysvětluje postupnou genezi Ústavu ruského jazyka, literatury a dějin SSSR takto: „V r. 1947 vznikla při filozofické fakultě KU, „Kancelář ruských slovníků“, vedená univ. prof. dr. B. Havránkem a univ. prof. dr. L. Kopeckým. V r. 1951 přešla tato kancelář do Slovanského ústavu a odtud v r. 1952 do odd. jazykovědy v sekci společenských věd Československo-sovětského institutu. Druhá dvě oddělení ústavu, historické a literární, byla zřízena při ČSI v r. 1950–1951. Téhož roku vzniká při ČSI oddělení jazykovědné, rozšířené o úsek lexikografický /tj. zmíněnou kancelář ruských slovníků, převedenou do ČSI ze Slovanského ústavu/. Když v r. 1953 se stal ČSI součástí ČSAV, byla oddělení jazyka, literatury a dějin SSSR vyčleněna ze sekce společenských věd ČSI a ustavena jako samostatná badatelská sekce ‚B‘ v ČSI.“⁴⁴

Při ÚRJLD bylo v letech 1953–1954 organizováno sedm odborných komisí, jejichž prostřednictvím bylo v institutu vytvářeno celostátní koordináční středisko rusistických studií. Vznikla i Komise pro studium dějin SSSR a československo-sovětských vztahů. Jejím koordinátorem byl Václav Husa. Mezi členy komise patřili: J. Procházka, A. Florovskij, V. Kladivová, V. Kúrka (všichni i FF UK), J. Macůrek a F. Hejl (z FF v Brně), D. Krandžalov (Vysoká škola politická v Olomouci), J. Hrozičák a J. Kudláček (z Bratislavy), J. Hánl (VŠP Praha) a pracovníci oddělení historie z ÚRJLD.⁴⁵ Komise se scházela čtvrtletně, aby projednávala chystané práce o dějinách SSSR a československo-sovětských vztahů (předně v dikci Amorta a Florovského). Jejím úkolem bylo organizovat výzkum. Z této její iniciativy byl zahájen s pomocí Ústředního státního archivu archivní výzkum, který prováděli pracovníci ústavu. Vedle toho vznikla také Historická terminologická komise ve složení

43 Miroslav ŠMIDÁK, *Institucionální vývoj Československé akademie věd v letech 1960–1969 očima jednoho z přímých aktérů*, Praha 2011, s. 239–240.

44 MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 012, inv. č. 15, Ústav ruského jazyka, literatury a dějin SSSR – materiály k prověrce pracoviště, 1954–1955.

45 Ibidem.

V. Čejchan a Bidlas (ÚRJLD), Pitterová a Zástěrová (Slovanský ústav ČSAV), Florovskij a Kladivová (FF UK), Krandžalov (VŠP Olomouc), Vaněček (ministerstvo spravedlnosti), Fundová (SNPL). Tato komise představovala poradní pracovní orgán autorů výkladového terminologického slovníku k dějinám Ruska do doby vlády Petra I. (spadalo především pod Zástěrovou a Bidlase), jako i vědeckých redaktorů pro překlady sovětských historických prací (např. předního sovětského medievisty B. P. Grekova). Historické oddělení však muselo pro nedostatek odborných pracovníků práci na uvedeném slovníku přerušit. Její činnost byla ve druhé polovině roku 1954 zastavena a už nebyla obnovena.⁴⁶ České rusistice proto dodnes tento typ slovníku chybí.

Oddělení literatury a dějin SSSR spolupracovalo na vytváření učebnic, vědecko-populárních brožur (např. Amort a Vávra), přispívalo články do denního tisku (např. Amort) a populárně vědeckých časopisů (např. Amort, Hermanová, Šrom, Švankmajer, Hostička...). Členové oddělení také vypracovávali posudky k připravovaným vědeckým pracím pro jednotlivá nakladatelství a Společnost pro šíření vědeckých a politických znalostí. Někteří též vyučovali na vysokých školách v Praze.⁴⁷

Doplňme, že v archivním materiálu z roku 1954 se prozatímní vedoucí Ústavu ruského jazyka, literatury a dějin SSSR Jaroslav Vávra pozastavoval nad tím, že ČSI nebylo jako jedinému ústavu ČSAV povoleno rozšířit stav pracovníků (stávající byl 39). Konstatoval ale, že bude docházet k postupnému nahrazování nekvalifikovaných zaměstnanců kvalifikovanějšími.⁴⁸

Československo-sovětský institut

Druhý Československo-sovětský institut (ČSI) byl ústavem pro základní výzkum v oblasti ruského, ukrajinského a běloruského jazyka, literatury a dějin SSSR.⁴⁹ Úkolem jeho historického oddělení bylo především zpracování kolektivního díla na téma „SSSR v osvobozeneckých bojích českého a slovenského lidu od konce 18. století do současnosti“, jež bylo součástí úkolu navrženého do státního výzkum-

46 Ibidem.

47 Ibidem.

48 MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 3, sign. 042, inv. č. 30, systematizace pracoviště, 1954–1963.

49 Ibidem, k. 1, sign. 015, inv. č. 18, 1960–1961, Tematické zaměření ČSI ČSAV pro léta 1961–1965, Zpráva o zaměření, organizaci a činnosti ČSI ČSAV.

ného plánu nesoucího název *Dějiny vzájemných vztahů mezi národy socialistických zemí*. Hlavním cílem bylo shromáždění, utřídění a zpracování materiálů k československo-sovětským vztahům, včetně vyhodnocení a doložení významu a role Ruska a SSSR v rámci národně a později třídně osvobozenického boje československého lidu. Výsledná syntetická práce měla být zaměřena proti údajným revanšistickým pokusům tehdejší západoněmecké historiografie, jež měla zařazovat historický vývoj ČSR výlučně do oblasti dějin západní Evropy. První díl měl zahrnovat období do října 1917, druhý období do roku 1945 a třetí periodu nejnovější. Čeští historici měli na úkol spolupracovat se sovětskými kolegy z Institutu slavjanověděníja Akademie nauk SSSR.⁵⁰

Z prozatímního statutu ČSI ČSAV z roku 1955 vyplývá, že návrh plánu práce institutu měl vypracovat vedoucí ústavu na základě směrnic vydaných prezidiem ČSAV. ČSI měl tři oddělení: jazykovědné, literárně-vědné a historické. Institut měl v prvé řadě za úkol usměrňovat a koordinovat veškerou rusistickou práci v Československu. V badatelské práci se měl opírat o zásady dialektického a historického materialismu, marxismu-leninismu a využívat zkušenosti sovětské vědy.⁵¹

Jednalo se tedy o centrální pracoviště v oblasti rusistiky (spolu s ČSI SAV), byť i na jiných ústavech ČSAV, stranických pracovištích a vysokých školách byla dílčí rusistická témata rovněž zpracovávána.

K dějinám československo-sovětských vztahů přispívali jednotlivými pracemi členové katedry obecných dějin na Filozofické fakultě Karlovy univerzity. Svoji tematikou se ČSI překrýval také částečně s Ústavem dějin KSČ, s Vysokou školou stranickou, Ústavem pro mezinárodní politiku a ekonomii i s muzeem V. I. Lenina. Ústředním vědeckým pracovištěm se však stal ČSI v oboru dějin SSSR. V Historickém ústavu ČSAV a ani ve Slovanském ústavu ČSAV totiž nebyly studovány jako samostatná disciplína. Katedry dějin SSSR a KSSS sledovaly v tomto případě spíše otázky výuky a „výchovy“.⁵²

Československo-sovětský institut úzce spolupracoval s tematicky podobně zaměřeným ústavem Slovenské akademie věd v Bratislavě, jenž nesl stejný název. Oba instituty pracovaly na celostátním úkolu státního plánu výzkumu „Přehled československo-sovětských vztahů“. Spolupráce se projevovala v pořádání konferencí, porad oddělení či společném publikování studií.⁵³

50 Ibidem.

51 MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 011, inv. č. 14, Prozatímní statut ČSI ČSAV, 1955.

52 Ibidem, sign. 015, inv. č. 18, 1960–1961, Tematické zaměření ČSI ČSAV pro léta 1961–1965, Zpráva o zaměření, organizaci a činnosti ČSI ČSAV.

53 Ibidem.

Intenzivní spolupráce byla navazována přirozeně s vědeckými institucemi v SSSR, především s Institutem slavjanovědního, s Historickým institutem v Moskvě a Kyjevě. Pracovníci Institutu marxismu-leninismu při ÚV KSSS pomáhali ČSI v práci na sborníku dokumentů o pomoci SSSR československému lidu v letech 1938–1945.⁵⁴

Československý-sovětský institut udržoval také pracovní styky s vědeckými ústavy v Německé demokratické republice, s níž na konci 50. a počátku 60. let spolupracoval na studiu revanšismu a boji proti němu. Pracovníkům ČSI bylo umožněno prostudování materiálu o společném boji německého a československého proletariátu za SSSR. Konkrétní spolupráce byla v tomto smyslu navázána s Institut für Slavistik a Institut für deutsche Geschichte. ČSI spolupracoval také s ústavami bulharskými (s Ústavem historie, Ústavem dějin Bulharské komunistické strany) a rumunskými (např. Ústavem dějin Rumunské dělnické strany, Rumunsko-sovětským institutem). V těžké době však podle archivních zpráv ustala spolupráce s ústavami polskými. Jednotliví pracovníci byli prý požádáni i o spolupráci s institucemi v kapitalistických zemích, tedy především o podíl na dílčích publikacích (např. Instituto Gramso v Římě požádal o studie o Garibaldim a jeho vztahu k Rusku, o risorgimentu či o společném boji proti fašismu).⁵⁵

Oddělení historie ČSI se mělo soustředit na systematický výklad dějin Ruska a SSSR z československého hlediska. Výzkum měl být zaměřen především na dějiny nejnovější, na sovětské období, jehož výklad byl pokládán za nejpodstatnější. Ve studiu dějin česko-ruských vztahů se měl institut zaměřit na celé novověké dějiny, tj. od národního obrození do roku 1945. V tomto ohledu se mohli pracovníci opřít o tradice české rusistiky reprezentované Jaroslavem Bidlem, Josefem Macůrkem a podle tvrzení pramenů i Zdeňkem Nejedlým.⁵⁶

V rámci zpracovávání dějin SSSR se institut zaměřoval především na sovětské období, a to na vývoj sovětského zemědělství, svazku dělníků a rolníků, zahraniční politiku SSSR, ohlas první ruské revoluce v českých zemích či poměr československé dělnické třídy k sovětskému Rusku na počátku 20. let. Byla připravována rozsáhlá *Chrestomatie k dějinám SSSR* od nejstarších dob po současnost, jež měla

54 *Na pomoc československému lidu*, Čestmír Amort (ed.), Praha 1960. Podobně Institut marxismu-leninismu v Kyjevě pomáhal při přípravě monografie o pomoci SSSR československému partyzánskému hnutí. MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 015, inv. č. 18, 1960–1961, Tematické zaměření ČSI ČSAV pro léta 1961–1965, Zpráva o zaměření, organizaci a činnosti ČSI ČSAV.

55 *Ibidem*.

56 MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 3, sign. 044, inv. č. 32, seznamy zaměstnanců, 1958.

být určena pro potřeby vzdělávání žáků ve školách. K témuž účelu byl připravován i *Nástin dějin SSSR*. Ten vyšel až v roce 1964. Politické nasměrování ČSR si žádalo více syntetických prací o epoše socialismu a rozvinutí výstavby komunismu v SSSR.⁵⁷

Institut rovněž vydal sborník prací a materiálů k dějinám československo-ukrajinských styků a československo-ruských styků. Poněkud pomaleji byly rozpracovávány dějiny sovětské společnosti, poněvadž badatelé naráželi na obtíže při získávání materiálů, což souviselo s omezenou možností studia v ruských archívech. Mnohé proto zůstalo jen u studií, byť často tematicky zajímavých, např. k problému likvidace statkářského vlastnictví půdy, znárodnění průmyslu v Rusku 1917–1918, pracovalo se na dějinách vzájemných vztahů mezi českým /československým a ruským osvobozeneckým revolučním hnutím (druhá polovina 18. století – 20. století), na dějinách česko-ruské vědecké a technické spolupráce i na vývoji kolektivizace zemědělství SSSR ve 30. letech. Stranou pozornosti nelze ponechat ani to, že institut pořádal vědecké konference, např. ke 40. výročí říjnové revoluce.⁵⁸ K tomu institut vypracoval expertizy o ohlasu ruské revoluce u nás pro politbyro ÚV KSČ a o vývoji československo-sovětských politických a kulturních vztahů pro předsednictvo vlády k jednání o kulturní dohodě pro rok 1957 a k návštěvě československé vládní delegace v SSSR.⁵⁹ ČSI také zorganizoval výstavu „V jednotě a přátelství“ (dokumenty o československo-sovětském přátelství) v Praze, Brně a Bratislavě, k níž vypracoval libreto a scénáře. Zpracoval materiál o západoněmeckém revanšismu a o boji proti němu.⁶⁰

Historici v ČSI se podíleli na vypracovávání pomůcek pro učitele dějin KSSS a KSČ a ve spolupráci s literárním oddělením připravovali sylaby pro Společnost československo-sovětského přátelství a Společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí. Pro obě společnosti chystali též odborné přednášky. Přípravovali také články popularizačního charakteru pro denní tisk (např. pro *Rudé právo*), stejně jako pro populární vědné časopisy *Dějiny a současnost* a *Slovanský přehled*, v jejichž redakcích někteří působili. Spolupracovali též s redakcemi periodik *Nová mysl*, *Tvorba*, *Ruský jazyk* či *Dějepis a zeměpis ve škole*.⁶¹

57 Ibidem, k. 1, sign. 015, inv. č. 18, 1960–1961, Tematické zaměření ČSI ČSAV pro léta 1961–1965, Zpráva o zaměření, organizaci a činnosti ČSI ČSAV.

58 Ibidem, k. 1, sign. 013, inv. č. 15, Zpráva o stavu a perspektivách pracoviště, 1957.

59 Ibidem.

60 MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 015, inv. č. 18, 1960–1961, Tematické zaměření ČSI ČSAV pro léta 1961–1965, Zpráva o zaměření, organizaci a činnosti ČSI ČSAV.

61 Ibidem.

Jak vyplývá z pramenů z roku 1957, ČSI se měl po přípravných a dílčích pracích, které převládaly, přesunout k tvorbě syntetických prací. V oblasti historie se jednalo o dějiny československo-sovětských / československo-ruských vztahů od obrození do roku 1945, o přípravu edic k této vztahové problematice, a dějiny SSSR. Reflektovány měly být také tradice československé rusistiky. Výhledově mělo dojít k rozvinutí bádání v oblasti ukrajinistiky, bělorusistiky a baltoslavistiky. Institutu ovšem v té době chyběla oddělení, jež by se mohla těmto odvětvím věnovat.⁶²

Stále četnější byly výzkumné cesty vědeckých pracovníků do SSSR a naopak. Přesto nebyla spolupráce se sovětskými vědeckými ústavy a archivy plně rozvinuta, což zpomalovalo práci na dílčích úkolech.⁶³ Z pramenů vyplývá, že minimální možnost studijních cest do SSSR bránila náležitému zpracování vytyčených témat.⁶⁴ Dalším problémem bylo, že institut též neměl dostatek možností k publikování.⁶⁵

Roku 1957 ČSI tedy navrhoval jistá opatření vedoucí ke zkvalitnění jeho činnosti. Především usiloval o zvýšení vědecké kvalifikace mladých pracovníků, právo pro vědeckou radu institutu, aby bylo možné provádět obhajoby kandidátských prací a udělovat hodnost kandidáta věd, zřízení literárně-vědného semináře společného pro vědecká rusistická pracoviště v Praze, finanční zajištění oddělení ukrajinistiky, bělorusistiky a baltoslavistiky a jejich obsazení kvalifikovanými pracovníky, rozšíření počtu i délky studijních cest rusistů do SSSR a povolení zavedení nové nepravidelně vydávané publikace „Studie ČSI“.⁶⁶

Požadavky směřované Prezidiu ČSAV však zůstávaly nevyslyšeny. Časopisy *Sovětská jazykověda*, *Sovětská literatura* a *Sovětská historie* splynuly v roce 1956 ve čtvrtletník *Československá rusistika*. Z pramenů vyplývá, že vedení ČSI mělo problém prosadit vznik dalšího ústavního periodika, v němž by byly uveřejňovány především studie z oblasti historie. *Československá rusistika* byla jediným ústavním časopisem, který nahradil v roce 1956 periodikum *Sovětská historie* (někdejší *Sovětská věda – historie*).⁶⁷ Bohužel se jednalo předně o časopis filologický. Náhradou

62 MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 013, inv. č. 15, Zpráva o stavu a perspektivách pracoviště, 1957.

63 Ibidem.

64 MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 015, inv. č. 18, 1960–1961, Tematické zaměření ČSI ČSAV pro léta 1961–1965, Zpráva o zaměření, organizaci a činnosti ČSI ČSAV.

65 MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 013, inv. č. 15, Zpráva o stavu a perspektivách pracoviště, 1957.

66 Ibidem.

67 Došlo ke sloučení periodik *Sovětská věda – historie*, *Sovětská věda – jazykověda* a *Sovětská literatura*.

pro historiky měl být periodický sborník *Kapitoly z dějin vzájemných vztahů národů ČSSR a SSSR*. Vyšly však pouze dva svazky.⁶⁸

V rámci ČSAV byly ovšem problémy týkající se studia ruské minulosti mnohem hlubší. Nebyla totiž vůbec vyřešena otázka studia tematické náplně obecných dějin na některých pracovištích. Taktéž nebyla tato otázka dořešena mezi ČSAV a vysokoškolskými pracovišti. Na ČSI byly kladeny stále větší nároky, ale požadavky na zvýšení počtu pracovníků byly zamítány. Institut potřeboval vybudovat mj. úsek bibliograficko-dokumentační se třemi dalšími zaměstnanci. V oblasti ukrajinistiky měl jen jednoho pracovníka, a to Vladimíra Hostičku.⁶⁹

K roku 1958 měl ČSI následující složení. Ředitelem institutu a předsedou vědecké rady institutu byl Jaroslav Vávra⁷⁰, vědeckým tajemníkem⁷¹, zástupcem ředitele a vedoucím oddělení historie byl Karel Herman⁷². Oddělení historie mělo devět členů a dva aspiranty: Václav Čejchan⁷³, Jaroslav Vávra, Karel Herman, Čestmír Amort⁷⁴, Milan Švankmajer, Václav Kotyk⁷⁵, František Šrom, Miroslav Bidlas, Ladislav Dvořák; aspiranti Zdeněk Sládek a Vladimír Hostička⁷⁶. Historický úsek vědecké rady sestával z Václava Husy, Oldřicha Říhy, Josefa Macúrka, Václava Čejchana a Karla Hermana.⁷⁷

68 MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 015, inv. č. 18, 1960–1961, Tematické zaměření ČSI ČSAV pro léta 1961–1965, Zpráva o zaměření, organizaci a činnosti ČSI ČSAV.

69 Ibidem.

70 Jaroslav Vávra pracoval v letech 1935–1939 v knihovně Historického klubu a jako pomocná vědecká síla ve Státním historickém ústavu, v letech 1950–1952 byl tajemníkem oddělení historie a sekce společenských věd Československo-sovětského institutu, v roce 1954 byl prozatímním vedoucím Ústavu ruského jazyka, literatury a dějin SSSR a v roce 1955 nově vzniklého ČSI. Srov. MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 3, sign. 042, inv. č. 30, systematizace pracoviště, 1954–1963. V letech 1950–1955 přednášel o dějinách slovanských národů a dějinách SSSR na FF KU. Od roku 1955 školil aspiranty v rámci obecných dějin, najmě dějin SSSR. Srov. MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 015, inv. č. 18, 1960–1961, Tematické zaměření ČSI ČSAV pro léta 1961–1965, Zpráva o zaměření, organizaci a činnosti ČSI ČSAV.

71 Oficiálně od roku 1955.

72 Karel Herman byl vedoucím oddělení historie na Ústavu ruského jazyka, literatury a dějin SSSR. V předchozím ČSI zastával funkci tajemníka oddělení historie (1952–1953). Srov. MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 3, sign. 042, inv. č. 30, systematizace pracoviště, 1954–1963.

73 Václav Čejchan nastoupil v roce 1954 do Ústavu ruského jazyka, literatury a dějin SSSR. Předtím byl ředitelem Univerzitní knihovny v Praze. Srov. Ibidem.

74 Čestmír Amort byl v letech 1951–1953 odborným asistentem marxismu-leninismu na UK, posléze odborným pracovníkem Ústavu ruského jazyka, literatury a dějin SSSR. Srov. Ibidem.

75 K roku 1959 již Václav Kotyk není mezi zaměstnanci uveden. Srov. Ibidem.

76 Oba od roku 1959 již vědeckými aspiranty. Srov. Ibidem.

77 MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 014, inv. č. 17, ČSI – organizační schéma, 1958.

Co se týče zaměření jednotlivých pracovníků: Jaroslav Vávra sledoval česko-ruské styky v době národního obrození; Čestmír Amort zahraniční politiku ruského carismu na počátku 19. století a mezinárodně politické vztahy Ruska, zejména k Rakousku v době průchodu Suvorovových a Kutuzovových vojsk českými zeměmi; Milan Švankmajer studoval rusko-české vztahy v letech 1815–1825, především ohlas ruských revolučních kroužků 20. let v české veřejnosti; Václav Čejchan se zabýval carským Ruskem v představách a názorech české společnosti 30.–60. let 19. století; Vladimír Hostička ukrajinsko-českou vzájemností v letech 1848–1849; Miroslav Bidlas ohlasem evropské revoluce v Rusku koncem 50. let 19. století a reformami roku 1861; Ladislav Dvořák ohlasy narodnictví v české společnosti 70.–80. let 19. století; Karel Herman se soustředil na rusko-české vztahy v období předválečného imperialismu 1890–1914; Václav Kotyk se zaměřil na Československo v sovětské zahraniční politice v letech 1941–1945; František Šrom na studium svazku dělníků a rolníků v letech 1921–1924 v SSSR a Zdeněk Sládek na kolektivizaci zemědělství v SSSR v letech 1932–1934.⁷⁸

Ke konkrétním výsledkům vědecké práce v oblasti historie patřil sborník statí k 300. výročí sjednocení Ukrajiny s Ruskem nesoucí název *Věčná družba* (vyšel roku 1955, nicméně je spíše výsledkem práce Ústavu ruského jazyka, literatury a dějin SSSR), dále pak sborník *Velká Říjnová socialistická revoluce v dějinách a kultuře Československa* z roku 1958 ke 40. výročí říjnové revoluce, *Kapitoly z dějin vzájemných vztahů národů ČSR a SSSR* (dva svazky z let 1958 a 1960) či sborník dokumentů *Na pomoc československému lidu* z roku 1960 dokumentující „nezištnou“ pomoc SSSR v osvobozeneckém boji ČSR proti fašistické okupaci, jenž opatřil úvodním slovem a komentáři Čestmír Amort. Mezi další významné práce patřil sborník *Z bojů za svobodu a socialismus: Úloha SSSR v osvobozeneckých bojích a budovatelském úsilí českého a slovenského lidu* z roku 1961, v roce 1962 vyšla také kandidátská práce Zdeňka Sládka *Sovětské zemědělství ve třicátých letech*.⁷⁹ Mezi práce popularizační patřili např. publikace Čestmíra Amorta *Přítel nejvěrnější (pomoc SSSR československému lidu 1938–1945)* z roku 1959 a *Bojová družba: z válečných vzpomínek sovětských bojovníků na společné boje s Čechoslováky* vydaná roku 1960 či kniha Milana Švankmajera *Bitva u Přestanova a Chlumce 1813* publikovaná roku 1955.⁸⁰

78 Ibidem, k. 3, sign. 044, inv. č. 32, seznamy zaměstnanců, 1958.

79 Ibidem, k. 1, sign. 015, inv. č. 18, 1960–1961, Tematické zaměření ČSI ČSAV pro léta 1961–1965, Zpráva o zaměření, organizaci a činnosti ČSI ČSAV.

80 Ibidem.

Reorganizace Československo-sovětského institutu ČSAV

Druhý ČSI zaniknul v důsledku reorganizace několika ústavů ČSAV k 31. prosinci 1963. Stal se společně s historickým úsekem Slovanského ústavu ČSAV součástí nově vzniklého Ústavu dějin evropských socialistických zemí ČSAV (ÚDESZ).⁸¹ Během jednání o reorganizaci se však uvažovalo o tom, že ČSI již nebude obnoven a vznikne jen Ústav slavistiky či Ústav pro dějiny SSSR a lidových demokracií ČSAV.

Kořeny reorganizace sahají k roku 1961, kdy se o ní již mohutně diskutovalo. Usnesením politického byra ÚV KSČ z 10. října 1961 o zásadách nové organizace ČSAV bylo stanoveno, že ČSAV se má soustředit na základní výzkum v oblasti přírodních, technických a společenských věd. Předsedovi ČSAV Zdeňku Nejedlému bylo uloženo, aby byla posouzena stávající struktura a zaměření činnosti jednotlivých vědeckých pracovišť. Pokud se některá nezabývala v prvé řadě základním výzkumem, mělo dojít k jejich vyčlenění z ČSAV a převedení během roku 1962 pod jednotlivá ministerstva nebo vysoké školy. Předtím, než se přikročilo k reorganizaci, konaly se prověrky sloužící k vyjasnění cílů a stanovení profílace pracovišť v souladu se zaměřením celé ČSAV. Prováděla je vědecká kolegia ČSAV.⁸²

Na základě rozhodnutí IV. zasedání vědeckého kolegia historie ze dne 19. dubna 1962 byla ustanovena prověřková komise. Předsedou komise se stal člen korespondent František Graus, dalšími členy byli Josef Hrozičák, Milan Hübl a Václav Kotyk. Komise měla za úkol prozkoumat dosavadní strukturu a zaměření Československo-sovětského institutu ČSAV a Slovanského ústavu ČSAV, především jejich historických oddělení. Závěry, k nimž dospěla, projednala s řediteli i se zástupci výborů ZO KSČ i ZV ROH těchto pracovišť. Komise vycházela z doporučení pracovní skupiny pro dějiny světové socialistické soustavy v čele s Milanem Hüblem, jež byla ustanovena v první fázi prověrek.

81 Nově vzniknul k 1. 1. 1964 Ústav jazyků a literatur ČSAV, kam přešla část pracovníků ze zrušeného Slovanského ústavu a také pod něj byla převedena Katedra jazyků ČSAV. Spolu se Slovanským ústavem byl zrušen také Kabinet pro moderní filologii ČSAV. Srov. MÚA AV ČR, Ústav dějin evropských socialistických zemí ČSAV (ÚDESZ ČSAV), k. 2, sign. 011, inv. č. 11, 1963, Reorganizace – Historické pracoviště, Návrh usnesení – Presidium, Příloha I.; MÚA AV ČR, ÚDESZ ČSAV, k. 2, sign. 011, inv. č. 9, 1961–1962, Základní obecná ustanovení pracoviště – reorganizace.

82 Ibidem, k. 2, sign. 011, inv. č. 9, 1961–1962, Základní obecná ustanovení pracoviště – reorganizace, Pokyny pro zajištění prověrky struktury a zaměření vědeckých pracovišť ČSAV podle usnesení PB ÚV KSČ ze dne 10. října 1961 (dokument ze IV. zasedání presidia ČSAV dne 21. února 1962).

Komise dospěla k závěru o nezbytnosti zachování vědeckého pracoviště, jež by v rámci ČSAV zajišťovalo základní vědecký výzkum dějin a kultury zemí světové socialistické soustavy, a to především evropských socialistických zemí. Kompletně byla tato problematika na obou pracovištích málo rozvinuta. Podle komise bylo ponejvíce rozvinuto studium vztahů českého a slovenského národa s národy SSSR, Polska a do jisté míry i Bulharska, přičemž úkoly „SSSR v osvobozenecích bojích českého a slovenského lidu od konce 18. století do současnosti“ a „Čechové a Poláci v minulosti“ byly zařazeny do státního výzkumného plánu (označeného jako XVI–3–4). Z dějin SSSR bylo v ČSI zpracováno hlavně období 19. století a meziválečná problematika. Ve Slovanském ústavu se pracovalo především na problematice starších dějin – slovanské starožitnosti, byzantologie a polské dějiny do roku 1848 a okrajově meziválečné období. V rámci problematiky evropských socialistických zemí bylo personálně nejlépe obsazeno Polsko. Žádný vědecký pracovník se však nezabýval dějinami Maďarska, Rumunska a Albánie od roku 1918 do přítomnosti. Komise ve své zprávě proto konstatovala, že bádání o nejnovějších dějinách evropské a světové socialistické soustavy byla málo rozvinuta. Z výše uvedených skutečností vyvodila závěr o nutnosti sloučení obou pracovišť do jednoho celku pod názvem Ústav slavistiky nebo Ústav pro dějiny a kulturu evropských socialistických zemí ČSAV. Kladla požadavek, aby došlo k posílení historického zaměření nového pracoviště. Komise však nedoporučovala odtržení jazykovědného a literárněvědného oddělení. Akceptovala také návrh ředitele Slovanského ústavu na zřízení samostatného oddělení byzantologie. Ke změně mělo ovšem podle komise dojít v rámci výzkumu tzv. slovanských starožitností. Na nově vzniklém pracovišti mělo být zajištěno pouze historické studium nejstarších slovanských dějin, zatímco archeologický výzkum měl postupně převzít Archeologický ústav ČSAV. Nový ústav měl vsutku přesunout těžiště své práce především k základnímu výzkumu otázek vzniku a vývoje světové socialistické soustavy, v oblasti historické a kulturní zkoumání vztahů českého a slovenského národa s národy evropských socialistických zemí, k systematickému sledování historické produkce jednotlivých socialistických zemí jako základu syntetických prací, a také k výzkumu v oblasti tradiční slavistiky.⁸³

Vedení ČSI ČSAV dne 18. září 1962 rozeslalo na příslušná kolegia a další pověřená místa svoje stanovisko k návrhům prověřkových komisí, zejména na reor-

83 Ibidem, k. 2, sign. 011, inv. č. 9, 1961–1962, Základní obecná ustanovení pracoviště – reorganizace, Závěrečná zpráva komise vědeckého kolegia historie pro prověrku struktury a zaměření Československo-sovětského institutu a Slovanského ústavu ČSAV.

ganizaci institutu v podobě sloučení se Slovanským ústavem. V něm se pravilo, že kolegium historie dospělo k závěru, aby sloučením obou ústavů vzniknul Ústav slavistiky jako hlavní koordináční pracoviště pro studium dějin a kultury evropských socialistických zemí, přičemž se předpokládalo zajištění studia celé světové socialistické soustavy. Uměnovědné kolegium, které stanovisko ČSI rovněž obdrželo, naopak sloučení pracovišť nedoporučovalo s ohledem na skutečnost, že by literárně vědná rusistika měla být začleněna do ústavu světové literatury. Jazykovědné kolegium pak navrhovalo pracoviště sloučit a cca o tři roky později vyčlenit z nového Ústavu slavistiky jazykovědná oddělení do společného jazykovědného ústavu.⁸⁴

Československo-sovětský institut pokládal návrh kolegia historie za sporný. Studium socialistické soustavy nebyl podle institutu schopen zajistit komplexní slavistický ústav, ale jen různá, avšak vzájemně zkoordinovaná, pracoviště. Stežejním argumentem bylo tvrzení, že i země neslovanské jsou součástí socialistické soustavy. Studium této soustavy podle ČSI vyžadovalo také participaci ekonomů, filozofů a právníků. Proti výše uvedeným úvahám byly kladeny i četné důvody ideově-politické. ČSI argumentoval faktem, že by bylo složité vysvětlit zrušení ČSI sovětské straně a tamním vědeckým institucím, s nimiž ČSI dlouhodobě spolupracuje. Československo-sovětskou spolupráci by to mohlo výrazně oslabit. Navíc by byl tento krok zneužit západní propagandou. A ještě ke všemu by zrušení ČSI nekorespondovalo se základními stranickými a státními dokumenty (stanovy KSČ, československo-sovětská smlouva o přátelství a vzájemné spolupráci, ústava aj.).⁸⁵

Výše zmíněné připomínky byly zohledněny v návrhu na vybudování Ústavu slavistiky. Ten byl předložen Slovanským ústavem ČSAV, ČSI ČSAV a ČSI SAV po projednání se všemi pracovníky těchto pracovišť, která tímto reagovala na usnesení prezidia ČSAV ze zasedání 18. září 1962, kde bylo přijato rozhodnutí o vybudování pracoviště slavistiky spojením Slovanského ústavu a ČSI v Praze. Podle tohoto návrhu se měl Ústav slavistiky v prvé řadě soustředit na studium dějin, jazyků a literatur evropských zemí socialistické soustavy a zvláštností socialistické výstavby. Takové komplexní pracoviště předpokládalo snadnější plnění úkolů, jež vycházely z mezinárodních slavistických sjezdů a stálého komitétu slavistů. V návrhu se uvádělo, že na Československo bylo na mezinárodním poli pohlíženo jako na kolébkou slavistiky, jejíž výsledky byly hodnoceny velmi vysoko. V oblasti historie a kultur-

84 MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 016, inv. č. 19, 1962–1963, ČSI – reorganizace ústavu, Stanovisko ČSI ČSAV k návrhům na sloučení se SÚ a na vytvoření Ústavu slavistiky ČSAV.

85 Ibidem.

ních dějin měla být zkoumána především tato témata: dějiny dělnického a rolnického revolučního hnutí, národně osvobozenického hnutí, pokrokového společenského myšlení slovanských národů a jejich komunistických stran; dějiny mezislovanských styků, zejména revolučních; dějiny slovansko-německých styků a vztahů; zrod kapitalismu u jihoslovanských a západoslovanských národů; otázky slovanské etnogeneze a vytváření slovanských států; vznik feudalismu u slovanských národů; úloha a význam kultury slovanských národů ve vývoji světové kultury. Historici-slavisté se měli též vymezovat vůči ideologii západoněmeckého revanšismu, odhalovat protislovanskou politiku ze strany tzv. imperialistických zemí a Vatikánu. V rámci historie měla vzniknout dvě oddělení: nejnovějších dějin socialismu (od r. 1917) a dějin kapitalismu. Další výzkum by byl prováděn v oblasti dějin slovanských literatur a folkloru a také slovanské jazykovědy.⁸⁶

Vedle toho vzniknul návrh na vytvoření Ústavu pro dějiny SSSR a lidových demokracií,⁸⁷ který měl být ustanoven nikoli sloučením, nýbrž likvidací ČSI ČSAV a Slovanského ústavu. Základní úkol měl být stejný jako v případě Ústavu slavistiky, tedy zaměření na problematiku evropské socialistické soustavy, jež by byla rozvíjena v samostatném oddělení, kde měli být soustředěni odborníci z oblasti historie, ekonomie, filozofie a teorie státu a práva. Ti by byli získáni i z jiných odborných pracovišť. V ústavu mělo vzniknout i oddělení dějin SSSR a oddělení dějin evropských lidových demokracií, které by se zaměřilo také na dějiny neslovanských evropských socialistických zemí (Maďarsko, Albánie, Rumunsko i NDR). Zajímavé je, že úkoly zlikvidovaných pracovišť měly být převzaty novým ústavem jen zcela výjimečně, přičemž měly být ve zredukované podobě dokončeny co nejrychleji. V ústavu by však byla soustředěna skupina pracovníků věnující se pouze slavistice (práci na staroslověnském a etymologickém slovníku, dějinách slavistiky, slovanských starožitnostech, mezislovanských historických vztazích v 18. a 19. století, srovnávací historii slovanských literatur). V návrhu bylo, že v ústavu bude ponecháno i oddělení byzantologie. Časopisy vydávané oběma zlikvidovanými ústavu však měly být zrušeny (kromě periodik *Slavica* a *Byzantinoslavica*) a nahradilo by je zcela nové peri-

86 MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 016, inv. č. 19, 1962–1963, ČSI – reorganizace ústavu, Návrh na realizaci usnesení Presidia ČSAV o vybudování komplexního Ústavu slavistiky; MÚA AV ČR, ÚDESZ ČSAV, k. 2, sign. 011, inv. č. 10, 1961–1962, Základní obecná ustanovení pracoviště – reorganizace, Návrh na realizaci usnesení Presidia ČSAV o vybudování komplexního Ústavu slavistiky.

87 MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 016, inv. č. 19, 1962–1963, ČSI – reorganizace ústavu, Rámcový návrh Ústavu pro dějiny SSSR a lidových demokracií.

odikum.⁸⁸ Dodejme, že s obdobnou reorganizací se počítalo i v případě ČSI SAV v Bratislavě.

6. Ústav dějin evropských socialistických zemí (ÚDESZ)

Výsledkem výše uvedených komplikovaných diskusí a reorganizace bylo nakonec založení Ústavu dějin evropských socialistických zemí (ÚDESZ). V této části studie se zaměříme na jeho konkrétní úkoly a vědecké výstupy.

Ředitel nově vzniklého ústavu měl na základě nařízení a připomínek prezidia ČSAV za úkol ve spolupráci s kolegiem historie vypracovat návrh a pracovní náplň ústavu, tj. navrhnout opatření k převzetí a dokončení rozpracovaných úkolů a převést plánované vědeckovýzkumné úkoly. Měl také povinnost předložit plán rozvoje pracoviště do roku 1970.⁸⁹

Návrhy k výslednému zaměření ÚDESZ se projednávaly během celého roku 1963, a to s ohledem na to, že měly být ČSI a Slovanský ústav k 31. prosinci 1963 zrušeny. Původní návrhy předkládající úvahy o vzniku pracoviště, v němž by bylo zachováno bádání také v oblasti literární a jazykovědné, byly postupně opuštěny.⁹⁰

88 V případě, že by byl tento návrh realizován, byl by zlikvidován i *Slovanský přehled*, jenž byl od roku 1961 vydáván Slovanským ústavem.

89 MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 016, inv. č. 19, 1962–1963, ČSI – reorganizace ústavu (výpis z usnesení prezidia ČSAV ze dne 3. května 1963).

90 Materiál, který byl předložen na zasedání vědeckého kolegia historie ČSAV dne 24. ledna 1963, hovoří o tom, že X. zasedání vědeckého kolegia historie pověřilo prověrkou další zvláštní komisi ve složení Milan Hübl, Václav Král, Václav Kotyk, Růžena Havránková, Zdeněk Sládek, Jaroslav Valenta, Jiří Kořalka, s přizvanými J. Auerhánem a Karlem Hermanem. Tato komise dospěla sice ještě k závěru, že by mělo vzniknout slavistické pracoviště, nicméně jeho základem se měl stát úsek historie zaměřený zejména na nové a nejnovější dějiny. Bádání v oblasti literatury a filologie však měla být také dostatečně zajištěna. Komise však „nevyloučila“ vyčlenění samostatného historického pracoviště pro dějiny evropských socialistických zemí. Komplexní pracoviště zahrnující více oborů však stále považovala za lepší řešení. Srov. MÚA AV ČR, ÚDESZ ČSAV, k. 2, sign. 011, inv. č. 11, 1963, Historické pracoviště, Závěry komise vědeckého kolegia historie pro přípravu nového slavistického pracoviště ČSAV.

Místopředseda ČSAV Ladislav Štoll v rámci IX. zasedání prezidia Československé akademie věd 3. května 1963 uvedl, že nová organizace historického, jazykovědného a literárněvědného bádání nepovede k likvidaci slavistiky, ale naopak k jejímu rozvoji. K tomu podle něj bylo třeba zabezpečit efektivní a koordinovanou spolupráci mezi ústavu ČSAV, jako i s vysokými školami a ostatními socialistickými zeměmi. Podle Štolla měl koordinaci zabezpečit Československý komitét slavistů. Srov. MÚA AV ČR, ÚDESZ ČSAV, k. 2, sign. 011, inv. č. 11, 1963, Historické pracoviště, Návrh nové organizace historického, jazykovědného a literárněvědného bádání v oblasti evropských socialistických zemí a západní filologie ČSAV, Stanovisko místopředsedy ČSAV.

V „Návrhu koncepce Ústavu pro dějiny socialistických zemí“ je jasně uvedeno, že se bude jednat o ústav zabývající se především historií se zvláštním důrazem na studium nejnovějších dějin.⁹¹

Ústav dějin evropských socialistických zemí se měl podle navrhované koncepce soustředit na komplexní studium dějin a kultury evropských socialistických zemí, tj. především na studium obecných dějin střední, východní a jihovýchodní Evropy, jednotlivých zemí a národů v této oblasti a na jejich vzájemné vztahy. Hlavní pozornost byla věnována vzniku a rozvoji socialistického společenství v Evropě a výstavbě socialismu. V souvislosti s tím měla být sledována také ekonomická problematika, ale vždy v kontextu politiky a historie. Pozornost měla být věnována také tradici bádání v oblasti dějin a teorie slavistiky. Význačným nástrojem mezinárodních styků se měl stát v tomto směru Komitét československých slavistů. I jeho prostřednictvím měl ústav bojovat proti zcela „nesprávným“ a „nevědeckým“ výkladům dějin, jež šířila „západoněmecká Ostforschung“.⁹²

Mezi základní úkoly ÚDESZ patřilo také studium kulturních styků mezi národy výše zmíněného regionu v minulosti i současnosti, jako i kulturní revoluce socialistických zemí, byzantsko-slovanských otázek feudalismu a lidových hnutí v Byzanci a u jižních Slovanů.

A jaká byla realita? ÚDESZ byl řízen Václavem Králem. Zpočátku se členil na oddělení nejnovějších dějin (po roce 1917) v čele s rusistou Zdeňkem Sládkem, oddělení starších dějin (do roku 1917), jež vedl taktéž rusista Milan Švankmajer, k němuž spadala i byzantologie, a dokumentační oddělení v čele s polonistou Jaroslavem Valentou. Ten se stal roku 1965 vědeckým tajemníkem ústavu. Téhož roku vzniklo oddělení dějin světové socialistické soustavy pod vedením Marcela Zachovala. Oddělení dokumentace a bibliografie, jehož hlavním úkolem byla příprava edice dokumentů o československo-sovětských vztazích 1917–1970, vedl od roku 1966 Čestmír Amort. V tomto oddělení byla ustavena skupina pro výzkum mate-

V „Návrhu nové organizace historického, jazykovědného a literárněvědného bádání v oblasti evropských socialistických zemí a západní filologie ČSAV“ IX. zasedání presidia Československé akademie věd dne 3. května 1963 se v „Důvodové zprávě k nové organizaci historického, jazykovědného a literárněvědného bádání v ČSAV“ hovoří o zřízení dvou nových pracovišť, a to Ústavu pro dějiny a kulturu evropských socialistických zemí a Ústavu jazyků a literatur. V „Návrhu koncepce Ústavu pro dějiny a kulturu evropských socialistických zemí“ byly rozvíjeny úkoly nového (pouze) historického pracoviště. Srov. MÚA AV ČR, ÚDESZ ČSAV, k. 2, sign. 011, inv. č. 11, 1963, Historické pracoviště.

91 MÚA AV ČR, ÚDESZ ČSAV, k. 2, sign. 011, inv. č. 13, Reorganizace, XXI. zasedání presidia ČSAV dne 27. listopadu 1963, Návrh koncepce Ústavu pro dějiny socialistických zemí.

92 Ibidem.

matických metod ve společenských vědách pod vedením M. Švankmajera. Ústav k 31. prosinci 1963 převzal 50 systemizovaných pracovních míst, z toho 23 míst náleželo vědeckým pracovníkům. Jejich počet v následujících letech narůstal. Záhy bylo 15 vědeckých sil v oddělení starších dějin a 11 v oddělení nejnovějších dějin.⁹³

Politické události druhé poloviny 60. let 20. století silně poznamenaly chod ústavů ČSAV. Jako jejich odraz byl v roce 1968 ÚDESZ přejmenován na Ústav dějin východní Evropy a jeho ředitelem se stal Josef Macůrek. Václav Král byl jmenován jeho zástupcem. Macůrek navrhnul nové rozčlenění ústavu: oddělení feudalismu, kapitalismu, imperialismu a socialismu.⁹⁴ Již samotný název Ústav dějin východní Evropy avizoval příklon k bádání typu „ostforschung“, jehož kritikou se ústav dříve zabýval. Uvolnění politických poměrů totiž umožnilo rozsáhlejší komunikaci s kolegy za železnou oponou a jejich tematické a metodologické podněty.

Ústav dějin evropských socialistických zemí převzal již roku 1964 z bývalého Slovanského ústavu vydávání časopisu *Slovanský přehled*, jenž se tak stal odborným historickým periodikem. Vedoucím redakční rady byl do roku 1968 V. Král, poté jej vystřídal J. Macůrek, výkonným redaktorem byl Karel Herman.⁹⁵ Vedle toho vycházel v ústavu také *Bulletin zahraničních časopiseckých statí z oboru historie*, který nepřinášel jen stručný přehled článků, ale obsírnější záznam o každé stati. Vycházel od června 1967 a jednalo se o časopiseckou historiografii střední, východní a jihovýchodní Evropy od počátků feudalismu do současnosti.

Podle státního plánu badatelského výzkumu na rok 1965 měl ÚDESZ rozpracovávat především dva úkoly: X-0-1 „Počátky státního života Slovanů“ a X-0-2 „Vznik a vývoj světové socialistické soustavy“. Druhý úkol v sobě zahrnoval mnoho témat: dějiny československo-sovětských vztahů, hospodářských styků mezi Československem a SSSR v letech 1918–1965, historii evropských socialistických zemí v meziválečném období, vznik lidově demokratických režimů v zemích střední a jihovýchodní Evropy, přehled dějin světové socialistické soustavy, dějiny česko-

93 MÚA AV ČR, ÚDESZ ČSAV, k. 2, sign. 012, inv. č. 17, 1964, Základní obecná ustanovení pracoviště, Zpráva o výsledcích dosavadní reorganizace na úseku výzkumu dějin evropských socialistických zemí; Ibidem, s. d. /1964/, Základní obecná ustanovení pracoviště, Návrh systematizace (přehled obsazení oborů podle oddělení).

94 Ibidem, k. 2, sign. 012, inv. č. 16, Základní obecná ustanovení pracoviště, Organizační struktura pracoviště a změny v r. 1965, 1966 a 1968.

95 Doplňme, že od roku 1955 byly vydávány, především přičiněním brněnského historika prof. Josefa Macůrka, *Slovanské historické studie*. Jednalo se o ročenku zaměřenou na historickou, resp. historicky slavistickou tematiku uveřejňující rozsáhlé odborné studie. (Vydávání *Slovanských historických studií* přerušil až rok 2010, kdy z formálních důvodů splynuly se *Slovanským přehledem*.)

slovensko-jugoslávských vztahů, Malé dohody, strukturální změny společnosti a sociálně ekonomický vývoj socialistických zemí v Evropě 1945–1960, demografický vývoj v těchto zemích v letech 1920–1960, sociálně ekonomický vývoj Jugoslávie po druhé světové válce, lidově demokratické revoluce, dějiny SSSR, vznik a vývoj Německé demokratické republiky, Únorová revoluce 1917 a studium národů střední a jihovýchodní Evropy.⁹⁶

Mezi zásadní kolektivní rusistické práce, jež vzešly z činnosti ÚDESZ, patřily *Dějiny Svazu sovětských socialistických republik I. a II. díl, Dějiny Sovětského svazu a československo-sovětských vztahů v dokumentech II. a III. díl, Dějiny česko-ruských vztahů 1770–1917, I. díl, Studie z dějin československo-sovětských vztahů 1917–1938*. Spolu s Institutem slavjanověděním Akademie nauk SSSR ústav připravoval rozsáhlou edici materiálů k dějinám československo-sovětských vztahů.

Z dalších prací svázaných s rusistikou a sovětologií jmenujme např. publikace Zdeňka Sládka *Ruský zázrak očima světa* a *Jak V. I. Lenin řídil socialistický stát*, Z. Sládka a V. Moulise *50 let sovětské zahraniční politiky* či knihu K. Hermana a J. Mušky *Rusko v letech Velké říjnové socialistické revoluce*, bibliografickou příručku Václava Čejchana *Česká rosika a sovětika 1945–1965* mapující českou knižní a časopiseckou produkci z oblasti historie a příbuzných vědních oborů věnovanou politickým, kulturním a hospodářským dějinám Ruska a SSSR, jako i česko-ruským a československo-sovětským vztahům či bibliografický soupis *Slovanského přehledu* za léta 1898–1967.⁹⁷ Pracovní plány slibovaly vznik četných kolektivních děl i prací jednotlivců. Vzhledem ke krátké době fungování ústavu a událostem roku 1968 zůstaly ovšem tyto představy nenaplněny.

Některé z uvedených prací byly vysoce ceněny. Například kolektiv autorů pod vedením Václava Čejchana (M. Bidlas, L. Dvořák, K. Herman, V. Hostička, M. Švankmajer a J. Vávra) obdržel čestné uznání od vědeckého kolegia historie ČSAV za práci *Dějiny česko-ruských vztahů I*. Autoři práce *Dějiny Svazu sovětských socialistických republik I. Dějiny Ruska*,⁹⁸ *II. Dějiny Sovětského svazu*⁹⁹ M. Švank-

96 MÚA AV ČR, ÚDESZ ČSAV, k. 4, sign. 011, inv. č. 63, 1965–1966, Plány a zprávy.

97 *Česká rosika a sovětika 1945–1965, I.–II. část*, Václav Čejchan (ed.), Praha 1967; *Slovanský přehled 1898–1967. Bibliografický soupis, Díl. I–IV*, Karel Herman et al. (eds.), Praha 1968–1971. (Poslední díly bibliografické příručky ke *Slovanskému přehledu* byly vydány již za existence normalizovaného pracoviště.)

98 Milan ŠVANKMAJER – Karel, HERMAN – Vladimír HOSTIČKA – Bohumila ZÁSTĚROVÁ, *Dějiny Svazu sovětských socialistických republik: Přehled politického vývoje společnosti, Díl 1, Dějiny Ruska*, Praha 1967.

99 Zdeněk, SLÁDEK – Vladislav MOULIS – Jiří MUŠKA, *Dějiny Svazu sovětských socialistických republik: Přehled politického vývoje společnosti, Díl 2, Dějiny Sovětského svazu*, Praha 1967.

majer, V. Hostička, B. Zástěrová, K. Herman, Z. Sládek, V. Moulis a V. Muška obdrželi totéž ocenění o rok později.¹⁰⁰ Paradoxem odrážejícím rozporu doby ovšem je, že v *Analýze činnosti ČSI ČSAV za léta 1966–1971* byla jména některých autorů těchto prací doslova „vláčena v blátě“ a zvláště oba díly *Dějiny Svazu sovětských socialistických republik* byly podrobeny z ideových důvodů vysloveně zdrcující kritice.¹⁰¹

Ústav měl za povinnost pečovat o vědecké kádry. Mohl proto, stejně jako předtím Československo-sovětský institut, školit vědecké aspiranty a udělovat vědecké hodnosti.

Jak už jsme zmínili, ÚDESZ změnil z iniciativy ředitele Josefa Macůrka na jaře 1968 název na Ústav dějin východní Evropy. Kromě dějin východní Evropy ve 20. století, se měl hlouběji zaměřit na bádání v oblasti slavistiky a na východoevropské dějiny nejstarších dob do 19. století (včetně dějin Byzance a jejího vlivu na východ Evropy). Zvýšená pozornost měla být věnována komparistice, porovnávání dějin východní Evropy s jinými velkými etnickými a historickými celky. Zkoumána by byla i obecná a kulturní východoevropská historie, jako i demografie této oblasti. Macůrek upozornil, že východní Evropa je předmětem bádání také na západě Evropy, v Kanadě i USA. S výše nastíněnou platformou a novým názvem ústavu by pak podle něj mohl ústav úspěšněji vystupovat v diskusích o východoevropské problematice.¹⁰² Ústav by se mohl lépe inkorporovat nejen do celoevropského, ale i světového vědeckého kontextu. Je zřejmé, že Macůrek chtěl z někdejšího ÚDESZ vybudovat excelentní pracoviště, jež by bylo konkurenceschopné vůči pracovištím nezatíženým ideologickým komunistickým nánosem. Ústředním periodikem ústavu zůstával nadále *Slovanský přehled*.

„Díky“ srpnové invazi, jež byla ČSAV jako celkem odmítnuta,¹⁰³ se situace vyvíjela zcela jinak, než jak si Macůrek a další historici, kteří byli nuceni se zavedením tzv. normalizace odejít z vědeckého života či byli postupně vyhozeni, předsta-

100 MÚA AV ČR, ÚDESZ ČSAV, k. 4, sign. 047, inv. č. 54, 1964–1969, Personální agenda, Návrhy na udělení odměn a čestných uznání vědeckého kolegia historie ČSAV za publikace pracovníků ústavu a udělené ceny.

101 MÚA AV ČR, ČSI II., k. 18, sign. 1, 1969–1977, Zprávy o činnosti ČSI, Analýza činnosti ČSI ČSAV za léta 1966–1971.

102 MÚA AV ČR, ÚDESZ ČSAV, k. 2, sign. 012, inv. č. 19, 1968, Základní obecná ustanovení pracoviště.

103 Ibidem, k. 2, sign. 001, inv. č. 5, Základní obecná ustanovení pracoviště ČSAV, 1968, Dokument 2: Jak reagovat na současnou situaci na pracovištích ČSAV, Provolání Československé akademie věd k vědcům celého světa, Dopis hlavního vědeckého sekretáře ČSAV J. Pluhaře všem pracovištím Československé akademie věd.

vovali. Ke 30. září Ústav dějin východní Evropy svoji činnost ukončil. Od 1. listopadu 1969 zahájil svoji činnost v pořadí již třetí vědecký ústav s názvem Československo-sovětský institut ČSAV, v jehož čele stanul opět Václav Král. Pln zášti a vzteku se vypořádal se svými odpůrci, když sepsal pro Moskvu hodnocení jednotlivých historických pracovišť a jejich zaměstnanců.¹⁰⁴

V podobném duchu se nesla i již zmíněná *Analýza činnosti ČSI ČSAV za léta 1966–1971*.¹⁰⁵ V ní se dozvídáme, že celý ÚDESZ pomalu počaly tížit problémy ideově politického rázu. Stále čtenější byly tzv. revizionistické názory, které se projevovaly v představě, že sovětský model socialismu je specifickou ruskou deformací původního marxismu a objevily se myšlenky na vlastní cestu k socialismu, jež by odpovídala národním podmínkám a odlišovala se tím pádem od sovětského modelu. A právě na základě těchto revizionistických teorií byla formulována i úloha dějin socialistických zemí a světové socialistické soustavy. Měla být dokazována omezená platnost leninských principů, jejich specificky ruská deformace, byrokratický charakter stávajícího modelu socialismu a jeho možnosti nápravy vlastní národní cestou k socialismu v jednotlivých socialistických zemích. V materiálu byli označeni za hlavní hlasatele těchto revizionistických myšlenek v ÚDESZ Jaroslav Opat¹⁰⁶ a Milan Hübl¹⁰⁷. Právě oni udržovali spojení s „revizionistickými centry“ mimo ústav a přenášeli všechny „nakažlivé“ podněty z těchto center do ÚDESZ, přičemž získávali na svoji stranu další pracovníky ústavu. „Podlehli“ zejména Milan Švankmajer, Toman Brod¹⁰⁸ a Vladimír Hostička. V *Analýze* se uvádí: „Od r. 1966 hledali tito lidé způsoby, jak se zmocnit zejména stranického výboru KSC a vytvo-

104 Jitka VONDROVÁ, „Je třeba vyrovnat se s řáděním pravicových žvlů“. *Úvahy Václava Krále nad stavem československé historiografie z léta 1969*, Soudobé dějiny 14, č. 1, 2007, s. 190–226.

105 MÚA AV ČR, ČSI II., k. 18, sign. 1, 1969–1977, Zprávy o činnosti ČSI, Analýza činnosti ČSI ČSAV za léta 1966–1971.

106 O působení v ÚDESZ podává svědectví J. Opat ve svých vzpomínkách. Srov. Jaroslav OPAT, *Z času válek a chaosu v Evropě. Vzpomínky a úvahy*, Praha 2014, s. 135–249.

107 Velmi kriticky se k Milanu Hüblvi vyjadřovali V. Král a Č. Amort v rozhovoru se sovětským diplomatem P. Ivašutinem proběhnulším 28. listopadu 1969. Představitelé znovuoobnověného ČSI informovali jeho prostřednictvím Moskvu o vzniku tzv. druhého centra, o stále nedostatečném boji proti pravicovým žvlům, o nepovolených kontaktech se Západem a jiných „nešvarech“ přetrvávajících po roce 1968 v Československu. Sám Hübl byl označen za sjednotitele všech „pravičáckých“ uskupení v zemi a koordinátora přípravy odstranění A. Novotného z politického života. Srov. *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969*, Jitka Vondrová (ed.), Praha – Brno 2011, s. 501–504.

108 Jaká byla skutečná atmosféra v ústavu a okolnosti následného propuštění Tomana Broda z pracoviště se můžeme dozvědět v jeho vzpomínkách. Srov. Toman BROD, *Ještěže člověk neví, co ho čeká: život a běh mezi roky 1929–1989*, Praha 2007, s. 259–300.

řit tak protiváhu k vedení ústavu, tj. ředitelství a ústavní radě. Jejich pokusy nebyly však zcela úspěšné až do jara r. 1968.¹⁰⁹ Když pak v roce 1968 dostali příležitost revizionistické síly, projevíly se snahy těchto „záškodníků“ naplno a dosáhli odstranění ředitele, tj. Václava Krále. Milan Hübl odešel z ústavu k 1. dubnu 1968. Byl jmenován rektorem Vysoké školy politické při ÚV KSČ. „Duchovními vůdci pravicově oportunistického křídla v ústavu byli od tohoto okamžiku Jaroslav Opat, Toman Brod, Milan Švankmajer, Vladimír Hostička.“¹¹⁰ Ředitel ústavu Josef Macůrek¹¹¹ ovšem podle *Analýzy* nebyl schopen revizionistům čelit a pasivně se situaci přizpůsoboval. Údajně očekával, že jeho celoživotní vědecká práce bude v ČSAV oceněna v tzv. rehabilitačních volbách, jež se měly konat na konci roku 1968. V materiálu se uvádí, že věděl o rozhodujícím vlivu „pravice“ na výběr a volbu nových členů ČSAV a svoje kroky této skutečnosti přizpůsoboval. Po srpnové invazi pak „podlehl“ vlně antisovětsismu. Vzhledem k tomu, že do Prahy jen zajížděl z Brna, nezasahoval prý výrazně do řízení ústavu, čím se „vyvinul systém neřízení“. Po srpnu 1968 se přestalo v ústavu intenzivně pracovat na úkolech státního plánu. V *Analýze* se dále dozvíme, že pracoviště politicky usměrňoval stranický výbor Závodní organizace (ZO) KSČ právě pod vedením T. Broda a V. Hostičky. A aby toho nebylo málo, J. Opat se stal v listopadu 1968 členem Koordinačního výboru tvůrčích svazů. Z *Analýzy* vyplývá, že se výbor stal řídicím centrem antisovětských a antisocialistických sil v Československu. Skrze Opata se „neblahý vliv“ plynoucí z výboru přenášel i do ÚDESZ. Samozřejmě se objevovaly i vlivy z jiných směrů. Výše jmenovaní projevovali své „pravicové oportunistické stanovisko“ i v denním tisku a v periodiku *Dějiny a současnost*. Milan Švankmajer a Vladimír Hostička publikovali stati ze starších ruských dějin protknuté však duchem antisovětsismu a antirusismu.¹¹² Macůrek tyto kroky toleroval a souhlasil s nimi. Došlo dokonce k obratu v zahraničně politické orientaci ústavu, když si pracovníci počali vyjednávat studijní stipendia Humboldtovi nadace v NSR! Na dlouhodobých pobytech v NSR byli např. Z. Sládek či J. Valenta. V *Analýze* je kritizován bojkot styků se zeměmi Varšavského paktu po srpnu 1968. Macůrek prosadil změnu názvu ústavu i zahraničně politickou orientaci směrem na západ. Tyto kroky byly podle *Analýzy* v rozporu se zahraniční politikou státu, tedy komunistické strany. Dokonce Václava Krále

109 MÚA AV ČR, ČSI II., k. 18, sign. 1, 1969–1977, Zprávy o činnosti ČSL, Analýza činnosti ČSI ČSAV za léta 1966–1971, s. 6.

110 Ibidem, s. 7.

111 Toto řešení bylo podle *Analýzy* lepším řešením, než dosazení Kolomana Gajana na tuto pozici, který by prý proměnil ústav v „militantní nástroj pravicového oportunistismu“.

112 Srov. Milan ŠVANKMAJER, *Četník Evropy*, *Dějiny a současnost* 11, 1969, č. 4 s. 6–11.

a Čestmíra Amorta zbavil možnosti zasahovat do činnosti ústavu prostřednictvím ústavní rady.

„Naštěstí“ byla v ústavu skupina „uvědomělých“ pracovníků, kteří se snažili situaci „zachránit“ a proti pravicovému oportunismu bojovali. Jednalo se zejména o Václava Krále, Čestmíra Amorta, Veselina Starčeviče a Světlanu Kalašnikovou. Platformou pro jejich činnost se stal Svaz československo-sovětského přátelství a jeho časopis *Svět socialismu*.

Dne 11. září 1969 byl zvolen nový výbor ZO KSČ, v němž zasedli také Václav Král, Čestmír Amort, Veselin Starčevič, Karel Herman a Miroslav Tejchman. Tento výbor podle *Analýzy* „přijal za své stranickou linii boje proti pravicovému oportunismu a revizionismu“. Macůrek den poté požádal předsedu ČSAV o uvolnění z funkce ředitele ústavu. Posléze bylo 19. září přijato předsednictvem KSČ rozhodnutí o zrušení Ústavu dějin východní Evropy a obnovení Československo-sovětského institutu ČSAV. Ředitelem byl od 1. listopadu 1969 jmenován Václav Král.¹¹³ Hlavní hlasatelé „revizionistických myšlenek“ nebyli do ČSI přijati. Bylo však nutné zjistit, do jaké míry jim podlehli ostatní pracovníci, kteří byli přijati z někdejšího Ústavu dějin východní Evropy do ČSI, zejména nestraníci. V *Analýze* se uvádí, že se v roce 1968 stali „objektem pravicové manipulace“ a následné normalizaci politické situace se pasivně přizpůsobovali.

Tímto způsobem byl tedy vyložen boj proti tzv. pravicovému oportunismu, který se rozhořel během let 1968–1969 v ÚDESZ. Nevybíravým způsobem bylo osočeno několik historiků, kteří museli z aktivního vědeckého života odejít a na jejich místo nastoupili normalizátoři. Ti navrátili způsob zpracování ruských a sovětských dějin do intencí 50. let. Výsledky vědeckého výzkumu světové socialistické soustavy a problematiky vzájemných vztahů socialistických zemí měly být přece „logicky“ spjaty s názory komunistické strany, s její politickou linií.

Zkritizovány byly v *Analýze* také některé publikace, jež vzešly z činnosti ústavu. Z rusistických děl se jednalo zejména o *Dějiny Svazu sovětských socialistických republik* a to především o první díl. Jediná kladná hodnota tohoto přehledu ruských a sovětských dějin byla spatřována v jeho stručnosti, čtivosti a dobré stylistice. Autoři (jsou jimi míněni dva „revizionisté“, Milan Švankmajer a Vladimír Hostička) se ve snaze o co největší atraktivnost díla shlédli v západních přehledech dějin této země.

113 M. ŠMIDÁK, *Institucionální vývoj Československé akademie věd v letech 1960–1969 očima jednoho z přímých aktérů*, s. 190; Alena MÍŠKOVÁ – Hana BARVÍKOVÁ – Miroslav ŠMIDÁK, *Československá akademie věd 1969–1972. Restaurace komunistické moci ve vědě*, Praha 1998, s. 35–38.

Projevila se „nedostatečná“ znalost sovětské historiografie předrevolučních dějin Ruska. Bylo konstatováno, že „část autorů“ (byl jím míněn především Karel Herman) se pokusila pracovat podle marxistické metodologie a usilovala o využití sovětských prací, ale dva autoři, již zmíněný M. Švankmajer a V. Hostička, svoji koncepci založili do velké míry na předrevolučních ruských historících (především na Ključevském a Solovjevovi), resp. „na závěrech, které z těchto autorů s použitím nové terminologie přebírali západní buržoazní historikové“, a nedbali tedy výsledků sovětské historiografie. Jasným ústupkem revizionismu bylo pojetí přehledu jako politických dějin a pojetí dějin SSSR jako dějin Ruska. I tímto krokem se autoři vymezili proti dosavadní koncepci sovětské historiografie.¹¹⁴ Druhý díl zabývají se dějinami SSSR tak příkře hodnocen nebyl, ba právě naopak, v mnoha ohledech byl hodnocen kladně. Zásadní pochybení bylo však viděno v interpretaci předělu po Stalinově smrti. Rok 1953 nelze podle *Analýzy* považovat za velký obrat v dějinách SSSR. Následovalo pak „období obrody“, jak je v knize „chybně“ uvedeno. Zkráceně řečeno, nesměla být vyzdihována Chruščovova éra.¹¹⁵ Z těchto důvodů se začalo v ČSI připravovat nové zpracování dějin SSSR.¹¹⁶

Také při zpracování *Dějin česko-ruských vztahů 1770–1917* se začaly projevovat některé ideové rozdíly mezi autory, leč „nejrozpornější věci“ se podařilo na konec odstranit.¹¹⁷ V obnoveném ČSI musela být přepracována část *Přehledu dějin československo-sovětských vztahů*, jež zaujímal období let 1939–1945, neboť byla napsána s protisovětským zaměřením, zpochybňovala československo-sovětské přátelství a objevil se sympatie k politice Edvarda Beneše.¹¹⁸

Tímto způsobem se zavřela pomyslná vrátka za snahou nezaujatě a postupně s co nejmenším nánosem dogmatické ideologie vylíčit dějiny Ruska a SSSR.

114 MÚA AV ČR, ČSI II., k. 18, sign. 1, 1969–1977, Zprávy o činnosti ČSI, Analýza činnosti ČSI ČSAV za léta 1966–1971, s. 34–35, 89.

115 Ibidem, s. 81–82.

116 Jednalo se o *Dějiny SSSR od nejstarších dob do Velké říjnové revoluce* vydané roku 1977.

117 MÚA AV ČR, ČSI II., k. 18, sign. 1, 1969–1977, Zprávy o činnosti ČSI, Analýza činnosti ČSI ČSAV za léta 1966–1971, s. 34–35.

118 Ibidem, s. 48–48/c, 62.

7. Závěr

V rámci geneze vývoje pracovišť zabývajících se dějinami Ruska a SSSR v 50. a 60. letech 20. století jsme ukázali, jakým způsobem se ke zpracování dějin tohoto prostoru přistupovalo, čím bylo ovlivněno a jak se tematicky vyhraňovalo. Je patrné, že se česká rusistika a sovětologie stejně jako jiné obory pokusila zvláště ve druhé polovině 60. let vymanit z vlivu oficiálního politického diktátu. Tento náběh byl násilně přetrhán vstupem vojsk Varšavské smlouvy do ČSR. Následovalo období normalizace, jež bylo započato důsledným protříděním vědců. Nehledě na skutečné schopnosti, byli často na svých místech ponecháni nebo dokonce povýšeni jedinci, kteří si to zdaleka nezasloužili, avšak byli věrni nastolenému politickému kurzu a byli ochotni pracovat v intencích, jež jim byly diktovány ze strany KSČ. Někteří badatelé projevovali s nově nastolenými podmínkami tichý nesouhlas, ale kvůli ponechání pracovního místa byly ochotni na pracovišti zůstat. Často však byli jen trpěni.

V pořadí třetí Československo-sovětský institut ČSAV se soustředil téměř výhradně na studium vzniku a vývoje světové socialistické soustavy. Institut se uplatňoval především ve třech velkých tematických okruzích, a to v problematice výstavby a rozvoje socialistické společnosti, světového revolučního procesu, boje proti buržoazním ideologiím, proti antikomunismu a antisovětismu.

V proměňujících se rusistických neuniverzitních pracovištích působila celá řada vynikajících badatelů, jejichž postoj k vědecké práci se zvláště v 60. letech výrazně proměňoval, když se odkláněli od sovětské doktríny a usilovali o objektivní a ideologií nezátížený přístup k vědě. Jmenujme např. Milana Švankmajera, Zdeňka Sládka či Vladislava Moulise. Oni, i mnoho dalších vědců, např. Vladimír Hostička, Jaroslav Opat či Toman Brod, byli donuceni pracoviště postupně opustit, lépe řečeno byli postupně, jak bylo naznačeno výše, nepřiměřeně zkritizováni a vyhozeni. Nástin proměn v jejich přístupu k bádání a analýza jejich děl patří k dalším zajímavým a velmi rozsáhlým tématům, jež by měla být rozvíjena. Inspirativní může být po zásluze již věnovaná pozornost významným rusistům první poloviny 20. století jako byli Jan Slavík, Jaroslav Bidlo či samotný Josef Macůrek.¹¹⁹

119 Srov. např. Jaroslav BOUČEK, *Jan Slavík: příběh zakázaného historika*, Jinočany 2002; *Josepho Macůrek viginti lustra complenti oblatum: Josef Macůrek a jeho přínos k dějepiscetvi o střední a východní Evropě*, Vladimír Goněc (ed.), Brno 2001; Radomír VLČEK, *Jaroslav Bidlo – k formování českého dějepisného diskursu o minulosti Ruska*, in: Jan Němeček – Emil Voráček (eds.), *Česko-ruské vztahy v 19. a 20. století: Česko-rossijskije otnošenija v 19-20 vekach*, Praha 2011, s. 313–330; Idem, *Josef Macůrek a jeho Dějepisectvi evropského východu*, in: Pavel Marek a kol., *Historik a jeho dílo: kniha věnovaná 80. výročí narození prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc., Olo-*

SUMMARY

This study reflects upon the development and reorganizational changes in Russian studies centers working within the Czechoslovak Academy of Sciences (CAS) in the years 1950–1969. It chronologically clarifies the transformations in non-university research centers and summarizes their topical orientations and the results of their research. First, it examines the first Czechoslovak-Soviet Institute, which had not yet become a part of the CAS, and which specialized in all scholarly fields and findings that Soviet scholarship yielded. The second Czechoslovak-Soviet institute arose in 1953, and was already incorporated into the CAS: this one dealt with Russian and Soviet history, literature, and Russian language. Finally, the Institute of History of the European Socialist Countries of the CAS was established within the context of sweeping reorganizational changes within the CAS by merging the Czechoslovak-Soviet Institute of the CAS with the history department of the abolished Institute of Slavonic Studies of the CAS. Its mission was primarily to engage with the history of the entire European socialist bloc. In this study the transformations within the Russian studies centers of the CAS associated with the beginning of normalization in Czechoslovakia are reintroduced to today's scholars.

mouc 2015, s. 167–181; Idem, *Josef Macůrek*, Praha 2015 (vyšlo v rámci edice Věda kolem nás. Osobnosti; sv. 20).

STUDIE

Současná řecká krajní pravice v historické perspektivě

NIKOLA KARASOVÁ

Institut mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Karlovy univerzity

Contemporary Greek Far Right Political Parties in Historical Perspective

This study attempts to contextualize the issue of contemporary Greek far-right political movements within a broader historical background and identify the basic differences in the ideological orientation, political goals, and methods of “traditional” and contemporary forms of the extreme right in Greece. Since approximately the year 2000 it has been possible to trace an unprecedented rise to power of far right groups (considered within the context of recent Greek conditions) on the Greek political scene. On the basis of analysis of primary sources in the form of materials published by the political parties investigated, and with the help of a great amount of secondary literature, the study should illuminate the ways in which the issues that the present-day far right parties reflect in their platforms have changed in comparison with the past. At the same time, the author of this article aims to answer the question of why, since the year 2000, there has been such a significant revival of far right politics in Greece, how the new extreme right wing parties arose, and from what they derive their legitimacy.

Key words: Greece, far right, political extremism and radicalism, economic crisis, 20th century, 21st century

Úvod

Politické směřování novodobého řeckého státu bylo historicky poměrně výrazným způsobem ovlivňováno nacionalistickým myšlením a činností krajně pravicových subjektů. Kontinuita vnitropolitického vývoje země, který byl po většinu 20. století charakterizován vyhoceným konfliktem mezi politickou pravíci a levicí, byla opakovaně přerušena řadou státních převratů a diktatur stavicích na odlišných ideologických předpokladech. Až v období demokratické konsolidace (metapolitefsi), následujícím po pádu tzv. plukovnické junty (1967–1974), došlo v Řecku k zavedení politického pluralismu, k ustavení stabilního bipartijního stranického systému tvořeného dvěma mainstreamovými politickými stranami a tím i k marginalizaci extremistických subjektů.

Teprve po roce 2000 bylo možné na řecké politické scéně, podobně jako v mnoha dalších evropských zemích, sledovat návrat krajně pravicových uskupení, jež se následně stala nedílnou součástí řecké politiky. Schopnost těchto stran využít dlouhotrvající krize řeckého státu a reagovat mnohdy kontroverzním způsobem na témata, která dosud rozdělují řeckou společnost, jim zajistila přízeň voličů a možnost ovlivňovat politiku státu nejen z parlamentních, ale dokonce i vládních pozic. Rychlý a pro mnohé nečekáný politický vzestup stran Lidová ortodoxní výzva (Laikos orthodoxos synagermos; LAOS), Nezávislí Řekové (Anexartiti Ellines; ANEL) a Lidový svaz – Zlatý úsvit (Laikos syndesmos – Chrysi avgi; XA) vyvolal řadu otázek pátrajících po jejich původu a po příčinách jejich volebních úspěchů.

Cílem následujícího textu je zasadit problematiku současné řecké krajní pravice do širšího historického kontextu a identifikovat základní rozdíly v ideologických východiscích, politických cílech a metodách „tradiční“ a dnešní podoby krajní pravice v Řecku. Jakým způsobem se oproti minulosti proměnila témata, která nynější krajně pravicové strany reflektují ve svých programech? Proč došlo po roce 2000 k oživení krajně pravicové politiky v Řecku, jak vznikaly nové krajně pravicové strany a z čeho odvozují svoji legitimitu? Při hledání odpovědí na tyto otázky budu vycházet z programatiky zkoumaných stran, jejich volebních výsledků a potenciálu vytvářet volební koalice či jinak spolupracovat s podobně programově orientovanými subjekty.

Téma je zpracováno chronologicky, přičemž je pro větší přehlednost rozděleno do tří časových úseků. Po stručné úvodní části věnované užívaným pojmům se zaměřím na historické a myšlenkové základy řecké krajní pravice a její vývoj do pádu plukovnické junty v roce 1974, která je jeho určitým vyvrcholením. V následu-

jícím období trvajícím přibližně do roku 2000 byla řecká krajně pravicová scéna roztržštěná na řadu méně významných uskupení s minimálním politickým vlivem. Teprve po přelomu tisíciletí zaznamenala krajní pravice v zemi oživení v podobě nově vzniklých politických stran LAOS a ANEL, a výrazného volebního vzestupu dosud marginálního XA, který se od dříve zmíněných uskupení odlišuje jak svou historií, tak svým programem. Z tohoto důvodu bude této straně věnována zvláštní pozornost.

Ve své práci vycházím z primárních zdrojů, především vlastních materiálů politických stran, a převážně zahraničních sekundárních zdrojů, monografií a časopiseckých studií analyzujících tuto problematiku. Dějinami a současností řecké krajní pravice se z pochopitelných důvodů zabývají zejména řečtí badatelé. Politolog Giannis Kolovos je autorem publikace shrnující vývoj pravicového extremismu a radikalismu v zemi v období po pádu junty a zároveň se pokouší o klasifikaci jednotlivých uskupení na krajní pravici.¹ Zajímavou analýzu jak pravicové, tak levicové extremistické scény v Řecku představuje německy psaná studie Lazarose Miliopoulose.² Práce kyperského politologa Antonise Ellinase a řecké politoložky Vassiliki Georgiadou pak podrobněji přibližují politickou činnost a ideologická východiska hlavních řeckých krajně pravicových stran.³

Vymezení užívaných pojmů

S ohledem na nejednoznačnost pojmů extremismus, radikalismus, krajní pravice a populismus je třeba věnovat určitý prostor jejich definici. Většina teoretiků zabývajících se studiem extremismu se jej pokusila vymezit v protikladu k termínu demokracie. Například němečtí politologové Eckhard Jesse a Tom Thieme považují extremismus za ideologický protipól demokratického právního státu, jehož existenci extremisté z principu odmítají a usilují o jeho omezení, modifikaci či odstra-

1 Giannis I. KOLOVOS, *Akra dexia ke rizospastiki dexia stin Ellada ke Dytiki Evropi (1974–2004)*, Athina 2005.

2 Lazaros MILIOPOULOS, *Extremismus in Griechenland*, in: Jesse Eckhard – Tom Thieme (eds.), *Extremismus in den EU-Staaten*, Wiesbaden 2011.

3 Antonis A. ELLINAS, *LAOS and the Greek Extreme Right since 1974*, in: Andrea Mammone – Emmanuel Godin – Brian Jenkins (eds.), *Mapping the Extreme Right in Contemporary Europe: From Local to Transnational*, London – New York 2012; Vassiliki GEORGIADOU, *Populismus und Extremismus am rechten Rand – Der rasante Aufstieg der Goldenen Morgenröte im Krisenland Griechenland*, in: Ralf Melzer – Sebastian Serafin (eds.), *Rechtsextremismus in Europa: Länderanalysen, Gegenstrategien und arbeitsmarktorientierte Ausstiegsarbeit*, Berlin 2013.

nění. Extremismus lze podle nich proto interpretovat jako odmítnutí demokratických hodnot, principů, práv, nebo institucí.⁴ Podobnou definici extremismu lze nalézt také u českého politologa Petra Fialy, který tento pojem používá ve smyslu „ideologie nebo aktivity směřující proti demokratickému zřízení“.⁵

Tento přístup do značné míry vysvětluje, proč je extremismus často mylně používán jako synonymum k pojmu antisystémovost.⁶ Podle proslulého italského politologa Giovanniho Sartoriho lze totiž politickou stranu označit za antisystémovou tehdy, když „podkopává legitimitu režimu, k němuž stojí v opozici“.⁷ Mnozí autoři, k nejcitovanějším patří Cas Mudde a Daniele Albertazzi, ovšem před tímto termínem dávají přednost rozlišování mezi dvěma odlišnými polohami, a totiž extremismem a radikalismem.⁸ Pojmy „extrém“ či „extrémní“ (z lat. *extremus*), které se významově blíží slovům „nejkrajnější“ nebo „nejzazší“, lze chápat jako takovou pozici na pravolevé ose, která „je nejvíce vzdálená od politického středu“ (odtud pojem krajní pravice a krajní levice).⁹ Podle českých badatelů Stanislava Balíka a Michaela Kubáta je extremismus „souborem názorů, idejí, požadavků nebo chování, které jsou ‚krajní‘ vůči aktuálnímu rozložení sil nebo převládajícímu názoru“.¹⁰ Na druhé straně radikalismus je odvozen od slova „kořen“ (lat. *radix*) a je možné ho interpretovat jako jednání nebo řešení, které „jde ke kořenu“.¹¹ Významově je radikalismus často spojován s politickými názory, jejichž realizace by podle některých politologů na rozdíl od extremismu nevedla k likvidaci demokratického ústavního systému, patrně by ale způsobila zásadní společenské změny.¹² Z tohoto

4 Eckhard JESSE – Tom THIEME, *Extremismus in den EU-Staaten. Theoretische und konzeptionelle Grundlagen*, in: Eckhard Jesse – Tom Thieme (eds.), *Extremismus in den EU-Staaten*, Wiesbaden 2011, s. 15.

5 Petr FIALA, *Český politický extremismus a radikalismus z hlediska politologie*, in: Petr Fiala (ed.), *Politický extremismus a radikalismus v České republice*, Brno 1998, s. 11.

6 Maxmilián STRMISKA, *Demokracie, extremismus, antisystémová orientace*, in: *Ibidem*, s. 31.

7 Giovanni SARTORI, *Strany a stranické systémy: Schéma pro analýzu*, Brno 2005, s. 136–137.

8 Srov. Cas MUDDE, *The Ideology of the Extreme Right*, Manchester 2002, s. 5–16; Daniele ALBERTAZZI – Duncan McDONELL, *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*, Basingstoke 2008, s. 3–4.

9 Jan CHARVÁT, *Současný politický extremismus a radikalismus*, Praha 2007, s. 9; srov. Miroslav MAREŠ, *Právicový extremismus a radikalismus v ČR*, Brno 2003, s. 20.

10 Stanislav BALÍK – Michal KUBÁT, *Teorie a praxe nedemokratických režimů*, Praha 2012, s. 15–16. Srov. Manfred FUNKE, *Extremismus und offene Gesellschaft: Anmerkungen zur Gefährdung und Selbstgefährdung des demokratischen Rechtsstaates*, in: Manfred Funke (ed.), *Extremismus im demokratischen Rechtsstaat*, Bonn 1978, s. 21.

11 J. CHARVÁT, *Současný politický extremismus*, s. 10.

12 P. FIALA, *Český politický extremismus*, s. 11; srov. G. I. KOLOVOS, *Akra dexia ke rizospastiki dexia*, s. 49–57; srov. J. CHARVÁT, *Současný politický extremismus*, s. 13.

důvodu může být radikalismus pojímán dokonce jako určitý mezistupeň mezi demokracií a extremismem.¹³

Následující text staví právě na Muddeho a Albertazziho přístupu, když termínem extremismus označuje krajní a mnohdy antisystémové politické postoje, zatímco pojem radikalismus aplikuje výhradně na krajní postoje, které nicméně nesměřují k ústavnímu převratu.¹⁴ Z prací těchto autorů vycházím též v případě termínu populismus, o kterém konkrétně Mudde hovoří jako o „zředěné ideologii“ (thin-centered ideology).¹⁵ Poukazuje tím na skutečnost, že populistické subjekty v zásadě nevytvářejí ucelenou ideologii, naopak se zaměřují na vybraná politická a společenská témata, na jejichž základě pak mobilizují voliče.¹⁶ Populismus je zde definován jako ideologie, která proti sobě staví dvě protikladné skupiny, na jedné straně lid a na druhé straně „zkorumpované“ elity podrývající suverenitu lidu.¹⁷ Zároveň je ovšem třeba si uvědomit, že hranice mezi teoretickým vymezením uvedených termínů je poměrně tenká. V praxi pak program a rétorika jednotlivých politických subjektů procházejí vnitřním vývojem, což stěžuje jejich přesné zařazení.

Kořeny krajně pravicové politiky v Řecku

Ideologie krajně pravicových politických sil v novodobém řeckém státě má svůj základ v řeckém nacionalismu 19. a počátku 20. století. Ten byl úzce spjat se snahou o realizaci Velké myšlenky (Megali idea), tj. vytvoření velkého Řecka v jeho maximálních etnických hranicích, a o dosažení sjednocení všech Řeků v jednom státě (enosis).¹⁸ Historie utváření moderní řecké společnosti je plná politické nestability

13 Srov. M. MAREŠ, *Pravicový extremismus a radikalismus*, s. 33.

14 Srov. C. MUDDE, *The Ideology of the Extreme Right*, s. 5–16; D. ALBERTAZZI – Duncan McDONELL, *Twenty-First Century Populism*, s. 3–4.

15 Cas MUDDE, *The Populist Zeitgeist*, *Government and Opposition* 39, 2004, č. 4, s. 544.

16 Srov. Hans Georg BETZ, *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*, New York 1994, s. 107.

17 Srov. C. MUDDE, *The Populist Zeitgeist*; D. ALBERTAZZI – D. McDONELL, *Twenty-First Century Populism*.

18 Podobu řeckého nacionalismu výrazným způsobem ovlivnila debata o identitě řeckého národa a jeho vztahu k vlastní minulosti, zejména k antice a Byzanci. Argumentem na podporu Velké myšlenky se stal pojem „ellinismos“, označující řectví nebo všechny Řeky. Pavel HRADEČNÝ et al., *Dějiny Řecka*, Praha 2009, s. 309–310, 320, 351; srov. Richard CLOGG, *A Concise History of Greece*, Cambridge 1992, s. 47–100.

a konfliktů, přičemž politické strany, stejně jako politické instituce dlouhodobě trpěly nedostatkem legitimity.¹⁹ V období následujícím po Národním rozkolu (Ethnikos dichasmos) roku 1915 začala do politického dění velmi aktivně vstupovat řecká armáda, jejíž příslušníci se mnohokrát stali iniciátory státních převratů a později i krajně pravicových diktatur.²⁰ Roli armády v řecké politice se podrobně věnoval řecký historik Thanos Veremis, podle něhož měly intervence armády do politického dění až do vojenského puče v roce 1967 spíše usměrňující charakter. Armáda po určité době sama od sebe předala moc civilní vládě.²¹

Slabá legitimita politických stran a institucí nahrávala mnohem více mocenskému vzestupu armády, než činnosti politických subjektů na krajní pravici. V meziválečném období sice vzniklo několik krajně pravicových uskupení inspirovaných nacionálním socialismem a antisemitismem, ta se ale nedokázala společensky etablovat a jejich politický vliv zůstal minimální.²² Z nich lze jmenovat kupříkladu Řeckou národně socialistickou stranu (Elliniko ethniko sosialistiko komma; EEK), Národní svaz Řecko (Ethniki enosis Ellados; EEE) nebo paramilitární organizaci Železný mír (Sidira irini).²³ Volebního úspěchu se nedočkala ani Strana svobodomyšlných (Komma ton eleftherofronon) generála Ioannise Metaxase a řeckého diktátora z let 1936–1941 (tzv. diktatura „čtvrtého srpna“), kterou se Metaxas po svém nástupu k moci dokonce rozhodl spolu s ostatními politickými stranami rozpustit, protože pro něj nepředstavovala žádnou mocenskou oporu.²⁴

Z dnešního pohledu patří generál Metaxas bezpochyby k nejvýraznějším osobnostem politických dějin novodobého Řecka. V meziválečném období, jež bylo na řecké politické scéně charakterizováno stupňujícím se antagonismem mezi

19 Vassilis KAPETANYANNIS, *Neo-fascism in Modern Greece*, in: Luciano Cheles – Ronnie Fergusson – Michalina Vaughan (eds.), *Neo-fascism in Europe*, London 1991, s. 191–193.

20 Národní rozkol, v obecném smyslu konflikt mezi rojalisty a republikány, byl způsoben roztržkou mezi liberálním a prohodovým ministerským předsedou Eleftheriem Venizelem a proněmecky orientovaným králem Konstantinem ohledně účasti Řecka v první světové válce. P. HRADEČNÝ et al., *Dějiny Řecka*, s. 376–382.

21 Thanos VEREMIS, *The Military in Greek Politics: From Independence to Democracy*, London 1997, s. 7.

22 Stathis TSIRAS, *Ethnos ke L.A.O.S.: Nea akra dexia ke laikismos*, Thessaloniki 2012, s. 81–82; V. KAPETANYANNIS, *Neo-fascism in Modern Greece*, s. 193.

23 Kateřina KRÁLOVÁ, *Nesplacená minulost. Řecko-německé vztahy ve stínu nacismu*, Praha 2012, s. 40–41.

24 Victor S. PAPACOSMA, *Ioannis Metaxas and the 'Fourth of August' Dictatorship in Greece*, in: Bernd Jürgen Fischer (ed.), *Balkan Strongmen: Dictators and Authoritarian Rulers of Southeast Europe*, West Lafayette 2007, s. 181.

tábory rojalistů a republikánů, patřil k loajálním stoupcům panovníka.²⁵ Po parlamentních volbách roku 1936, které skončily politickým patem, byl Metaxas z pověření krále Jiřího II. a zcela bez konzultace s představiteli politických stran jmenován ministerským předsedou. Pod záminkou hrozby komunistického státního převratu posléze Metaxas přistoupil dne 4. srpna 1936 k vyhlášení osobní diktatury.²⁶ Dvěma mimořádnými dekrety, signovanými Jiřím II., byl rozpuštěn parlament, aniž by byl stanoven termín konání příštích voleb, bylo vyhlášeno stanné právo a pozastavena platnost ústavních článků z let 1864 a 1911 garantujících občanská práva a svobody. Nařízení bylo doprovázeno celostátní razíí proti Metaxasovým politickým odpůrcům, při níž byla zatčena zejména většina vůdců levice.²⁷

Diktatura „čtvrtého srpna“ sdílela řadu společných znaků s autoritativními režimy meziválečné Evropy. Mezi tyto charakteristiky patřily antikomunistický a antiparlamentní charakter vlády, pronásledování svých politických odpůrců a snaha o totální kontrolu obyvatelstva prostřednictvím početné a všemocné policie, přísné cenzury či propagandy v mediích.²⁸ Fašistická Itálie, a především nacistické Německo se pro Metaxase staly vzorem při přeměně řecké státní správy na principech korporativismu a centralizace moci s cílem zefektivnit řecký systém vládnutí.²⁹ V touze vnést do řecké společnosti pořádek a disciplínu Metaxas inicioval v roce 1937, do značné míry po vzoru německé Hitlerjugend, vznik Národní

25 Na nadcházející úlohu státníka připravila Metaxase jeho pestrá vojenská a politická kariéra, již se podrobněji věnuje publikace Panagiotise G. VATIKIOTISE, *Mia politiki viografia tou Ioanni Metaxa: Filolaiki apolytarchia stin Ellada, 1936–1941*, Athina 2005.

26 Na základě volebních výsledků z roku 1936 nedokázala ani jedna ze dvou hlavních politických stran, liberálů a „lidovců“, sestavit vládu bez podpory řeckých komunistů. Zvěsti o povolebním vyjednávání lídra liberálů Themistokla Sofoulise s komunisty vyvolaly znepokojení u části politické reprezentace, ale především u představitelů armády. Od jmenování Metaxase do čela řecké vlády král bezesporu očekával stabilizaci politické situace a odvrácení případné intervence ze strany ozbrojených sil. *The Metaxas Dictatorship, Aspects of Greece 1936–1940*, Robin Highham – Thanos Veremis (eds.), Athens 1993, s. 9.; V. S. PAPACOSMA, *Ioannis Metaxas*, s. 176–177.

27 P. HRADEČNÝ et al., *Dějiny Řecka*, s. 416.

28 V souvislosti s Metaxasovým režimem se můžeme setkat též s pojmem „královská úřednická diktatura“. Ve svém opovržení řeckými politiky se Metaxas totiž obklopoval úředníky, které oceňoval pro jejich nepolitický charakter. Do vysokých vládních funkcí namísto politiků dosazoval bankéře a bývalé vojenské důstojníky. V. S. PAPACOSMA, *Ioannis Metaxas*, s. 181. Na problematiku propagandy za Metaxasova režimu se soustředila historička Marina PETRAKIS, *The Metaxas Myth: The Dictatorship and Propaganda in Greece*, London 2010.

29 Constantine SARANDIS, *The Ideology and Character of the Metaxas Regime*, in: Robin Highham – Thanos Veremis (eds.), *The Metaxas Dictatorship, Aspects of Greece 1936–1940*, Athens 1993, s. 161–167.

organizace mládeže (Ethniki organosi neoleas; EON).³⁰ Inspirace Hitlerovou Třetí říší nebo Mussoliniho vizemi byla patrná i v úsilí diktatury „čtvrtého srpna“ vybudovat ideologickou koncepci tzv. Nového státu (Neon kratos) nebo tzv. třetí řecké civilizace.³¹

Na druhou stranu se diktatura „čtvrtého srpna“ vyznačovala některými specifiky, především již zmíněnou absencí všemocné „státostrany“, důrazem na příslušnost řeckého národa k pravoslavné církvi a chyběly též sklony k antisemitismu.³² Na rozdíl od jiných balkánských států Metaxasův režim postrádal iredentistický program, a z toho důvodu nevyhledával spojení s mocnostmi Osy s úmyslem uspokojit své územní nároky.³³ Důležitým aspektem režimu byla jeho lidovost vyplývající z Metaxasových snah předcházet nespokojenosti chudého obyvatelstva prováděním sociálních reforem, jež svou formou připomínala spíše levicový program.³⁴

30 Na vrcholu EON, která byla budována na základě vůdcovského principu, stál generál Metaxas, jenž byl členy organizace oslavován coby „první rolník“ (Protos agrotis) a „první dělník“ (Protos ergatis). Účast v této organizaci, která měla vychovávat řeckou mládež v souladu s ideologií režimu, se postupně stala povinnou. Militaristický ráz EON byl podpořen úderným heslem „Jeden národ – jeden král – jeden vůdce – jedna mládež“, fašistickým pozdravem, nošením uniform a vojenskou průpravou členů. Snaha o organizaci dospělých Řeků v tzv. praporech práce (tagmata ergasias) se u obyvatelstva nesetkala s dostatečným ohlasem. Kostas LOULOS, *Genese und Charakter der Metaxas-Diktatur in Griechenland 1936–1941*, in: Erwin Oberländer (ed.), *Autoritäre Regime in Ostmitteleuropa 1919–1944*, Mainz 1995, s. 225. Srov. Hannibal VELLIADIS, *Metaxas – Hitler: Griechisch-deutsche Beziehungen während der Metaxas – Diktatur 1936–1941*, Berlin 2006, s. 30–31.

31 „Nový stát“ měl navázat na dvě velkolepá historická období, a to řecký starověk (s důrazem na Spartu a vládu Perikla) a středověkou Byzanc, v nichž Řekové údajně žili pod autoritativní vládou. Koncepce se odkazovala na principy kolektivistického nacionalismu a disciplinované svobody obyvatelstva. Řečtí občané měli své osobní zájmy a zájmy svých rodin dobrovolně podřizovat potřebám celého národa, který byl navíc v Metaxasově pojetí ztotožňován se státem a režimem. V. S. PAPACOSMA, *Ioannis Metaxas*, s. 184; srov. C. SARANDIS, *The Ideology and Character*, s. 149–161; srov. P. HRADEČNÝ et al., *Dějiny Řecka*, s. 418–419.

32 Srov. C. SARANDIS, *The Ideology and Character*, s. 161–167. Ačkoli byla Metaxasova politika vůči řeckým národnostním menšinám obecně v jistých ohledech diskriminační, podle Flemingové přivítali řečtí Židé Metaxasovu vládu s velkými nadějemi. Režim „čtvrtého srpna“ byl navzdory Metaxasovým sympatiím k Hitlerově Třetí říši mnohem méně antisemitský než předchozí liberálně-demokratický režim premiéra Eleftheria Venizela. Jisté prvky Metaxasovy „rasové teorie“ lze najít v koncepci třetí řecké civilizace; jejím cílem ale nebyla ani tak proklamovaná čistota rasy, jako spíše snaha posílit národní hrdost a identitu. Katherine E. FLEMING, *Greece: A Jewish History*, Princeton 2008, s. 100–102.

33 Stephen J. LEE, *European Dictatorships 1918–1945*, London 2001, s. 292.

34 Z Metaxasovy iniciativy kupříkladu vznikla vůbec první instituce sociálního pojištění v zemi IKA (Idryma kinonikon asfaliseon), byla zavedena osmihodinová pracovní doba a zejména došlo k pozastavení dluhů rolníků na dobu 12 let. Alena VITÁKOVÁ, *Metaxasova diktatura v Řecku*

K určité „historické rehabilitaci“ Metaxase nicméně přispěl především jeho postup v řecko-italské válce (1940–1941), kdy se svým slavným Ne (Ochi) postavil italské agresi. Ani úspěchy řecké armády ale nedokázaly zabránit nadcházejícímu vojenskému útoku na Řecko ze strany nacistického Německa a podřízení země okupačnímu režimu.³⁵

V době okupace vznikaly na řeckém území kolaborantské skupiny a polovojenské organizace, které se podílely na udržování veřejného pořádku a na nacistickém boji s partyzány. V květnu 1941 byl pod vedením proněmecky a antikomunisticky orientovaného plukovníka Georgia Poulouze obnoven EEE, jehož ozbrojené oddíly následně s podporou okupantů působily v oblasti Soluně. Po jmenování loutkové vlády premiéra Ioannise Rallise (1943–1944) pak byly zakládány tzv. Bezpečnostní prapory (Tagmata asfalias), jejichž hlavním úkolem byla likvidace levicového hnutí odporu.³⁶ Mnozí členové kolaborantských oddílů nebyli poválečným pravicovým režimem nikdy postaveni před soud. Za občanské války (1946–1949) byli dokonce v některých případech zapojováni do ozbrojených složek řeckého státu a nasazováni do bojů proti jednotkám komunistických partyzánů.³⁷ Tento krvavý konflikt byl završen vítězstvím rojalistické pravice, která i nadále usilovala o eliminaci vlivu politické levice a prohlubovala tím rozpory uvnitř řecké společnosti.³⁸

Po skončení občanské války začala v zemi sice formálně vládnout liberální koalice, ve skutečnosti její politický vývoj usměrňovala úzká skupina osob, jež bylo možné označit za vítěze občanské války. Podle českého historika Pavla Hradečného působil „pod vnějším povrchem demokratického státního zřízení a politického pluralismu [...] „paralelní“ státní systém autoritářského, extrémně pravicového typu“, jenž byl řízen královským dvorem a představiteli armádních a policejních složek (parakratos).³⁹ Jeho nedílnou součástí tvořila americká politická reprezentace v Řecku, která po vyhlášení Trumanovy doktríny (1947) a v souladu s politikou „zadržování komunismu“ opakovaně intervenovala do vnitřních záležitostí země

(1936–1941), Historický obzor 21, č. 3, 2010, s. 117. Životní úroveň řeckého obyvatelstva nicméně nadále zůstávala jednou z nejnižších v Evropě. Podle některých údajů žilo téměř 80 % obyvatel pod hranici existenčního minima. P. HRADEČNÝ et al., *Dějiny Řecka*, s. 418. Podrobněji k Metaxasově hospodářské politice Evangelos A. CHEKIMOGLIOS, *I oikonomiki politikis tis 4is Augoustou*, Istorika (Eleftherotyria), č. 94, 2001, s. 28–31.

35 Heinz RICHTER, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution (1936–1946)*, Frankfurt am Main 1973, s. 81–91.

36 K. KRÁLOVÁ, *Nesplacená minulost*, s. 41–42.

37 Ibidem, s. 84.

38 R. CLOGG, *A Concise History of Greece*, s. 145.

39 P. HRADEČNÝ et al., *Dějiny Řecka*, s. 479–480.

a pokoušela se usměrňovat tamní politický vývoj ve prospěch rojalistického režimu.⁴⁰ Padesátá léta tedy sice představovala období relativní politické stability, ale pouze za cenu zavedení policejního režimu, zastrašování stoupenců levice a šíření násilí prostřednictvím tajných krajně pravicových polovojských skupin napojených na bezpečnostní služby státu.⁴¹ Když demokratizační a liberalizační úsilí řeckého premiéra a předsedy Svazu středu (Enosis kendra; EK) Georgia Papandrea v první polovině 60. let 20. století začalo podryvat pozice stávajícího režimu, jeho vláda byla sesazena za přímé asistence krále Konstantina II. a s pomocí ozbrojených složek státu a zmíněných polovojských organizací.⁴²

Následnou politickou krizi ukončila opět armáda nastolením tzv. plukovnícké junty (1967–1974), do jejíhož čela se postavil plukovník Georgios Papadopoulos.⁴³ Bezprostředním podnětem k provedení puče se v dubnu 1967 staly plánované parlamentní volby, které by pravděpodobně vedly k vítězství Papandreova umírněného EK a k posílení radikální Sjednocené demokratické levice (Enia dimokratiki aristera; EDA) na úkor pravice.⁴⁴ Tento politický vývoj byl nepřijatelný nejen pro část velení řecké armády a představitele nejsilnější pravicové politické strany, Národně radikálního svazu (Ethniki rizospastiki enosis; ERE), ale též pro politické vedení USA. Podle Davida H. Closeho se americká podpora plukovnícké diktatury v praxi projevila např. brzkým zrušením embarga na dovoz zbraní. Embargo na zemi uvalily USA v roce 1967 v reakci na svržení civilní vlády vojenským

40 O americkém angažmá v Řecku a celkově o vztahu Řecka s velmocemi píše česká historička Kateřina KRÁLOVÁ, *Role tzv. „cizího faktoru“: Řecká krize v historickém kontextu mezinárodní politiky*, *Mezinárodní politika* 9, 2011, dostupné z: <http://www.iir.cz/article/role-tzv-ciziho-faktoru-řecka-krize-v-historickem-kontextu-mezinarodni-politiky>, 3. 6. 2015. Charakteru poválečného pravicového režimu a zahraničně politickým zájmům USA v Řecku se podrobněji věnuje Evarthis HATZIVASSILIOU, *Greece and the Cold War: Front Line State 1952–1967*, Abington 2006.

41 Sappho XENAKIS, *A New Dawn? Change and Continuity in Political Violence in Greece*, *Terrorism and Political Violence* 24, č. 3, 2012, s. 439–440.

42 V. KAPETANYANNIS, *Neo-fascism in Modern Greece*, s. 197–198. Jednalo se především o tajnou službu označovanou jako Státní informační agentura (Kratiki ypiresia pliroforion; KYP) a konspirační organizace důstojníků Svätý spolek řeckých důstojníků (Ieros desmos ellinon axiomatikon; IDEA) a Národní svaz mladých důstojníků (Ethniki enosis neon axiomatikon; EENA). P. HRADEČNÝ et al., *Dějiny Řecka*, s. 505.

43 Navzdory původnímu předpokladu, že plukovnícká junta bude vládnout dle principu „kolektivního vedení“, docházelo k postupné koncentraci moci v rukou Papadopoulos na úkor dalších významných představitelů režimu, např. ministra vnitra Stylianose Pattakose nebo ministra koordinace řeckého hospodářství Nikolaose Makarezose. P. HRADEČNÝ et al., *Dějiny Řecka*, s. 508, 513.

44 David H. CLOSE, *Greece since 1945. Politics, Economy and Society*, Harlow 2002, s. 107–110.

pučem.⁴⁵ Po celou dobu svého trvání přitom byla junta závislá na zahraničních investicích a především na záštitě ze strany USA.⁴⁶

Ačkoli junta přímo ideově navazovala na diktaturu „čtvrtého srpna“, její politické představy zůstaly mlhavé, v podstatě se omezovaly na vágní rétoriku o národní bezpečnosti a o úpadku řecké společnosti, kterou je třeba „ozdravit“ a „očistit od dekadentních západních vlivů“.⁴⁷ Na rozdíl od Metaxasova režimu navíc vláda plukovníků postrádala jakoukoli legitimitu, protože na svou stranu nedokázala získat sympatie řecké veřejnosti, ani panovníkovu důvěru.⁴⁸ Papadopoulos zastával utopickou vizi o odstranění společenských tříd, jehož následkem by se vytvořil všeobecný společenský konsensus ve všech zásadních politických otázkách.⁴⁹ V praxi ale režim selhal ve snaze řešit nejpálčivější problémy státu a naplnit sliby o jeho modernizaci, zaměřoval se na pouhé udržování veřejného pořádku a dál vládnul výhradně prostřednictvím klientelistických a příbuzenských vazeb.⁵⁰ Junta tak nikdy nedokázala vytvořit skutečné politické hnutí, přestože iniciovala vznik několika polostátních organizací, které jí měly pomoci vybudovat mocenskou základnu, a udržovala poněkud rozporuplný vztah s představiteli Strany 4. srpna (Komma tis 4 Avgoustou) Konstantina A. Plevrise, v řeckém prostředí nechvalně proslulého popíráním holocaustu.⁵¹

Nedostatek veřejné podpory představitelé junty kompenzovali vytvářením vlastní mocenské základny postavené na autoritě jednotlivých složek silového apa-

45 Ibidem, s. 83–87, 116–118.

46 Srov. Alexis PAPACHELAS, *O viasmos tis ellinikis dimokratias. O amerikanos paragon, 1947–1967*, Athina 2009, s. 315–418.

47 Th. VEREMIS, *The Military in Greek Politics*, s. 159. Do jisté míry plukovníká junta navazovala na diktaturu „čtvrtého srpna“ i personálně, neboť 12 z 15 jejích čelných představitelů prošlo vojenským výcvikem za Metaxasovy vlády. D. H. CLOSE, *Greece since 1945*, s. 116.

48 Ibidem, s. 116.

49 Th. VEREMIS, *The Military in Greek Politics*, s. 159–160. Podrobněji se vládou a politickým programem plukovnícké junty zabývá publikace *I diktatoria 1967–1974. Politikes praktikes – Ideologikos logos – Antistasi*, Gianna Athanasatou – Alkis Rigos – Serafeim Seferiadis (eds.), Athina 1999.

50 Th. VEREMIS, *The Military in Greek Politics*, s. 159–160. Klientelismu jako důležitému nástroji vlády během junty se věnuje též D. H. Close, podle něhož úspěch puče a rychlost, s níž plukovníci upevnili svou moc, vyplývaly z povahy předchozího autoritativního režimu, kdy se převážná část řeckých elit z řad armády, státní správy, justice, akademické obce a pravoslavné církve ztotožňovala s vyhrcočeně antikomunistickou orientací státních institucí. Tyto skupiny obyvatelstva následně vyjadřovaly svou podporu juntě výměnou za materiální a společenské výhody. D. H. CLOSE, *Greece since 1945*, s. 114, 117.

51 V. KAPETANYANNIS, *Neo-fascism in Modern Greece*, s. 198–199.

rátu, jehož prostřednictvím také vykonávali politickou moc.⁵² Z tohoto důvodu v řecké společnosti trvale rostla nespokojenost s vládou plukovníků a s ní spojenou atmosférou nesvobody a všudypřítomného policejního dohledu.⁵³ Formu otevřených protestů ale nabrala teprve v listopadu 1973 v souvislosti s brutálním potlačným demonstrace radikálních studentů na athénské polytechnice, během níž byly zabity desítky a zraněny stovky osob.⁵⁴ Této události jako příležitosti k provedení nového puče využil velitel vojenské policie a stoupenec tvrdého jádra junty generál Dimitrios Ioannidis. Po počátečním uvolnění přikročila vojenská diktatura k obnovení represí. Ty ovšem neměly dlouhého trvání. Ioannidisova riskantní politika v kyperské otázce a následná eskalace násilí na Kypru v roce 1974, která hrozila vyústit ve válku s Tureckem, totiž uspíšily předání moci zpět do rukou občanských politiků.⁵⁵

Řecká krajní pravice v období demokratické konsolidace

Po pádu vojenské diktatury a vyhlášení helénské republiky v roce 1974 se mnohé krajně pravicové subjekty v zemi hlásily k odkazu Metaxasovy diktatury a plukovníké junty, přičemž výsledky jejich vlády si dodnes stoupenecí krajní pravice často značně idealizují.⁵⁶ Vhodným příkladem je politická strana Národní politický svaz (Ethniki politiki enosis; EPEN), již roku 1984 z vězení založil hlavní představitel junty Papadopoulos.⁵⁷ Volební zisky EPEN, který ve svém silně antikomunisticky zaměřeném programu prosazoval osvobození čelných představitelů junty a návrat krále, byly ovšem zcela minimální a strana přežívala bez většího úspěchu u veřejnosti až do roku 1996, kdy byla rozpuštěna.⁵⁸ Většího významu, než jakého dosáhl samotný EPEN, postupně nabyla mládežnická organizace strany – Mládež EPEN (Neolea EPEN). Mezi jejími členy vyrostla řada nových osobností řecké krajní pra-

52 D. H. CLOSE, *Greece since 1945*, s. 114–115. Srov. John S. KOLIOPOULOS – Thanos M. VEREMIS, *Modern Greece. A History Since 1821*, Malden 2010, s. 141–149.

53 D. H. CLOSE, *Greece since 1945*, s. 114–116.

54 Evaggelos MACHAIRAS, *To politiko mas systima 1821–2012*, Athina 2012, s. 150. Srov. Kostas KORNETIS, *Children of the Dictatorship: Student Resistance, Cultural Politics, and the „Long 1960s“ in Greece*, New York – Oxford 2013, s. 270–280.

55 Nikos ALIVIZATOS, *Oi politiki thesmi se krisi 1922–1974: Opsi tis ellinikis empirias*, Athina 1983, s. 273.

56 L. MILIOPOULOS, *Extremismus in Griechenland*, s. 156.

57 S. TSIRAS, *Ethnos ke L.A.O.S.*, s. 98.

58 G. I. KOLOVOS, *Akra dexia ke rizospastiki dexia*, s. 167.

vice. Jednalo se například o Makise Voridise, představitele Helénské fronty (Elliniko metopo; EM), a zejména pak o Nikose Michaloliakose, stávajícího předsedu parlamentní politické strany XA.⁵⁹

Po pádu junty zůstala řecká krajní pravice dlouho rozdrobena na větší množství stran s nepatrným politickým vlivem.⁶⁰ Pokud tato uskupení dál nezůstala zcela na okraji zájmu voličů, byla následně pohlcena nejsilnější pravicovou stranou, tj. konzervativní Novou demokracií (Nea Dimokratia; ND) založenou roku 1974 známým řeckým politikem a dlouholetým ministerským předsedou Konstantinem Karamanlisem.⁶¹ Podobný osud měl Národní demokratický svaz (Ethniki dimokratiki enosi; EDE), který se v období těsně po pádu junty ostře vymezoval vůči politice Karamanlisovy vlády, a požadoval restauraci monarchie. Ve volbách ale nebyl schopen uspět.⁶² Roli kritika následující vlády ND převzal monarchisticky a anti-komunisticky orientovaný Národní tábor (Ethniki parataxi; EP), který sice dokázal v parlamentních volbách roku 1977 získat 6,7 % hlasů, přesto v příštích letech většina jeho členů přešla právě k ND.⁶³ V roce 1981 kandidovala v řeckých parlamentních volbách a ve volbách do Evropského parlamentu samostatně Strana pokrokových (Komma ton prooedetikon), do níž přestoupila řada radikálnějších členů EP. Strana uspěla pouze ve volbách do Evropského parlamentu, kde získala jedno křeslo.⁶⁴

V centru zájmu řecké krajní pravice se vždy nacházela problematika vztahů Řecka s jeho sousedy na Balkáně, přičemž v posledních desetiletích se mnohokrát stala podnětem k nárůstu nacionalistických nálad v zemi. K hlavním profilujícím tématům většiny krajně pravicových uskupení patřila otázka nezávislosti a politického uspořádání Kypru a řecký postoj vůči tureckým teritoriálním nárokům v Egej-

59 Antonis A. ELLINAS, *The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece*, South European Society and Politics 18, č. 4, 2013, s. 546; srov. V. GEORGIADOU, *Populismus und Extremismus*, s. 85.

60 L. MILIOPOULOS, *Extremismus in Griechenland*, s. 153–154.

61 Právě ND coby nejsilnější pravicová politická strana byla jako jediná schopná absorbovat množství velmi odlišných nacionalistických a monarchistických skupin, aniž by ovšem přijala jejich politický program. Z její strany se jednalo o předem připravenou strategii, v jejímž výsledku mělo dojít k oslabení krajně pravicového tábora a zvýšení jejich vlastních volebních zisků. V. GEORGIADOU, *Populismus und Extremismus*, s. 80–84.

62 A. A. ELLINAS, *The Rise of Golden Dawn*, s. 543, 545.

63 Thomas C. DAVIS, *The Iberian Peninsula and Greece: Retreat from the Radical Right?*, in: Hans Georg Betz – Stefan Immerfall (eds.), *The New Politics of the Right: Neopopulist Parties and Movements in Established Democracies*, New York 1998, s. 166–167.

64 G. I. KOLOVOS, *Akra dexia*, s. 74–76; srov. V. GEORGIADOU, *Populismus und Extremismus*, s. 85.

ském moři. V 90. letech 20. století v souvislosti s postupující dezintegrací sousední Jugoslávie a obecně s kolapsem východního bloku vyvstaly, resp. byly oživeny další územní spory. Největší ohlas bezesporu získal řecko-makedonský spor o název a další národní atributy nově vytvořeného makedonského státu.⁶⁵ Ve stejné době došlo i ke zhoršení řecko-albánských vztahů, mj. kvůli otázce postavení řecké menšiny žijící na jihu Albánie. Řecká iredentistická organizace Fronta za osvobození severního Epiru (Metopo apelevtherosis voriou Ipirou; MAVI) prosazující program znovusjednocení řeckých obyvatel severního Epiru s mateřskou zemí, byla v rámci tehdejšího řeckého krajně pravicového tábora výjimečná zejména tím, že ve svém politickém boji byla ochotna využívat všech nástrojů, včetně terorismu.⁶⁶

Vzestup řeckého nacionalismu první poloviny 90. let přesto nevedl k posílení pozic krajní pravice. Ta naopak spíše ještě oslabila, protože voličské hlasy, které by jí jinak byly logicky určeny, dokázala získat nově vzniklá národně konzervativní strana Politické jaro (Politiki anixi; POLAN). Roku 1993 ji založil Antonis Samaras jako již bývalý člen ND, když byl předtím odvolán z funkce ministra zahraničí ve vládě Konstantina Mitsotakise pro své příliš radikální postoje v tehdy již velmi vyhroceném sporu s Makedonií.⁶⁷ Samaras byl na rozdíl od umírněného Mitsotakise zastáncem tvrdé linie postupu vůči vládě ve Skopje a odmítal přijmout jakékoli smírné řešení ve věci řecko-makedonského sporu. Se svými stoupenci rozdmýchal Samaras prostřednictvím sdělovacích prostředků kampaň na obranu řeckých národních práv, která měla ve veřejnosti vyvolat pocit ohrožení.⁶⁸ Ve stejné době nicméně nacionalistický kurs prostoupil programy velké části řeckých politických stran, a tak neméně významnou úlohu v marginalizaci krajní pravice sehrála také nejsilnější strana opozice, levicově orientované Panhelénské socialistické hnutí (Pannellinio sosialistiko kynima; PASOK) vedené populistickým politikem Andreasem Papandreou. To zaujalo k makedonské otázce poměrně vypjaté stanovisko kladoucí značný důraz na řecké národní zájmy.⁶⁹

Navzdory tomu lze 90. léta 20. století považovat za určitý mezník ve vývoji řecké krajní pravice, s nímž odešla její „stará a tradiční“ podoba.⁷⁰ Část nacionalistického tábora totiž začala požadovat celkovou ideologickou obnovu hnutí a oproštění se od témat spojených s juntou a jejími představiteli. V tomto období v nacio-

65 P. HRADEČNÝ et al., *Dějiny Řecka*, s. 570–571.

66 L. MILIPOULOS, *Extremismus in Griechenland*, s. 165.

67 T. C. DAVIS, *The Iberian Peninsula* s. 168–169.

68 P. HRADEČNÝ et al., *Dějiny Řecka*, s. 570.

69 Ibidem, s. 570–572.

70 V. GEORGIADOU, *Populismus und Extremismus*, s. 86.

nalistických kruzích pochopitelně nejvýrazněji rezonovala makedonská otázka, novou platformu pro spolupráci na krajní pravici ale nabídl též téma antiimigrační politiky. V souvislosti s rozpadem komunistického bloku na Balkáně čelilo totiž Řecko na počátku 90. let velké imigrační vlně, a to zejména z Albánie. Dalekosáhlé politické, ekonomické a sociální důsledky nicméně měl až příchod ilegálních přistěhovalců z Afriky a Asie, který zemi zasáhl v dalších letech.⁷¹ Na politické scéně se tehdy objevila dvě malá uskupení, Národní strana (Ethniko komma; EK) a již zmínovaná Helénská fronta Makise Voridise, která se roku 2000 spojila ve volební koalici s novou Plevrisovou politickou stranou První linie (Proti Grammi).⁷² Volební zisky zmíněných stran ovšem nikdy nepřesáhly jedno procento hlasů.⁷³ Navzdory reálným předpokladům pro růst krajní pravice v Řecku tak zůstal její politický vliv v 90. letech naprosto minimální.

Politický vzestup řecké krajní pravice po roce 2000

Podmínky pro rozvoj krajní pravice se na řecké politické scéně začaly znovu vytvářet teprve na počátku tohoto tisíciletí, přestože tomu tehdejší všeobecný optimismus vyplývající z příznivého vývoje řecké ekonomiky nijak nenásvědčoval. K zásadní změně společenské atmosféry došlo teprve v následujících letech v souvislosti se zhoršujícím se problémem ilegální imigrace. Příliv stovek tisíc přistěhovalců přicházejících do Řecka převážně z chudých zemí Afriky a Asie přes společnou hranici s Tureckem způsobil sociální nepokoje značného rozsahu a vedl k rychlému vzestupu xenofobních nálad ve společnosti.⁷⁴ Na krizi politického systému a rostoucí míru radikalismu pak na konci roku 2008 poukázaly několik týdnů trvající násilnosti, do nichž se mj. v reakci na zabití patnáctiletého anarchisty Alexise Grigopoulou se příslušníkem policie zapojila především nespokojená mladá generace Řeků (dekemvriana).⁷⁵ Po vypuknutí ekonomické krize v roce 2009 začali mnozí

71 Aristos DOXIADIS – Manos MATSAGANIS, *National Populism and Xenophobia in Greece*, Counterpoint, Open Society Foundations, 2012, dostupné z: <http://counterpoint.uk.com/reports-pamphlets/national-populism-and-xenophobia-in-greece/>, 10. 3. 2015, s. 33.

72 G. I. KOLOVOS, *Akra dexia*, s. 97; srov. A. A. ELLINAS, *The Rise of Golden Dawn*, s. 546.

73 L. MILIPOULOS, *Extremismus in Griechenland*, s. 154.

74 A. DOXIADIS – M. MATSAGANIS, *National Populism and Xenophobia*, s. 33.

75 Prosinčové násilnosti mezi levicovou mládeží a policií získaly pojmenování „Dekemvriana“ s odkazem na události roku 1944, kdy se v Athénách ve stejném měsíci v těžkých bojích utkaly ozbrojené síly řeckých komunistů s bezpečnostními složkami rojalistického režimu. A. A. ELLINAS, *The Rise of Golden Dawn*, s. 556.

řeční voliči se vzrůstající tendencí vyjadřovat sympatie extremistickým a populistickým subjektům.

Volební úspěch krajně pravicových uskupení nicméně souvisel i se zásadními proměnami, jimiž v uplynulých desetiletích prošly hlavní politické strany ND a PASOK. Po svém vzniku v roce 1974 se ND ve snaze vymezit se vůči předjuntovské pravici prezentovala jako liberálně centristická strana a razantně se bránila případnému spojování svých aktivit s krajně pravicovými uskupeními. Až v souvislosti s prudkým politickým vzestupem svého hlavního konkurenta PASOK se v 80. letech pokusila rozšířit svou voličskou základnu začleněním nacionalistických, a dokonce antidemokratických sil do svých struktur. V jejích řadách se tak objevili stoupenci různých pravicových ideologických proudů, včetně zastánců návratu Řecka k monarchickému zřízení nebo nastolení vlády pevné ruky.⁷⁶ Až pod vedením svého dlouholetého předsedy Kostase Karamanlise ml. (1997–2009) se ND transformovala v univerzální stranu moderního typu (catch-all party) kombinující liberální přístup s některými principy sociální politiky. ND zvolila středovou orientaci, čímž se sice distancovala od krajní pravice, ale fakticky tím umožnila emancipaci krajně pravicových uskupení a jejich následný politický vzestup.⁷⁷

Také PASOK za dobu své existence mnohokrát změnilo svůj ideologický profil. Z původně radikálního socialistického hnutí se pod vedením Andrease Papandrea (1974–1996) vyvinulo ve středolevou stranu, pro niž byla charakteristická populistická rétorika a nacionalistické postoje nejen v zahraniční politice.⁷⁸ Krátce po Papandreově smrti se do čela PASOK postavil Kostas Simitis (1996–2004), pod jehož vlivem došlo k potlačení nacionalismu a populismu ve stranických vyjádřeních, opuštění konfrontační protipravice orientace a modernizaci strany.⁷⁹ V Simitisově reformním kursu pokračoval i jeho nástupce Georgios Papandreou ml., který do programu PASOK vnesl postmoderní myšlenky participativní demokra-

76 Konstantinos PIERIDIS, *Changing Social Cleavages and the formation of Electoral Behaviour in Greece of the late "Metapolitefsis" (1996 – 2007)*, 4th Hellenic Observatory PhD Symposium, Pantheon University of Social and Political Sciences 2009, s. 10–11.

77 Christos LYRINTZIS, *The Changing Party System: Stable Democracy, Contested 'Modernisation'*, West European Politics 28, 2005, č. 2, s. 256.

78 Takis S. PAPPAS, *The Transformation of the Greek Party System Since 1951*, West European Politics 26, 2003, č. 2, s. 98; podrobněji Takis S. PAPPAS, *To charismatiko komma: PASOK, Papandreu, Exousia*, Pataki 2009.

79 Michalis SPOURDALAKIS – Chrisanthos TASSIS, *Party Change in Greece and the Vanguard Role of PASOK*, South European Society and Politics 11, 2006, č. 3–4, s. 510–511; srov. T. S. PAPPAS, *The Transformation of the Greek Party System*, s. 98.

cie, občanské společnosti a multikulturalismu.⁸⁰ Papandreou však stál v čele řecké vlády v době vypuknutí ekonomické krize v zemi. Jeho strana se následně ve dvojích parlamentních volbách roku 2012 ocitla mezi hlavními poraženými.⁸¹

Jako první z krajně pravicových politických stran uspěla u řeckých voličů ultrakonzervativní a populistická Lidová ortodoxní výzva (LAOS) založená roku 2000 Georgiose Karatzaferisem, novinářem, odpadlíkem ND, který za tuto stranu v letech 1993–2000 zasedal v řeckém parlamentu, a „athénským Le Penem“, jak býval nazýván především zahraničními médii.⁸² LAOS sama sebe označila za demokratickou, vlasteneckou, lidovou a „helénocentrickou“ stranu, jejíž politika naráží inspiraci v řeckém duchu, hodnotách a kultuře.⁸³ Svou politikou chtěla sloužit „národu, rodu (genos), víře, historii a řecké kulturní identitě“, v obecném smyslu „všem řeckým občanům bez rozdílu“, a byla připravena přijmout za členy „všechny řecké občany, nebo Řeky rodem, bez ohledu na jejich osobní vlastnosti“.⁸⁴ Z hlediska ideologických východisek byla pro LAOS velmi důležitá úzká provázanost státu a církve, řecké identity a pravoslavné víry, podobně jako enormní důraz na „národní zájmy“.⁸⁵ LAOS se rovněž stavěla za křesťanské tradice, a odmítala proto provádění potratů a sňatky osob stejného pohlaví.⁸⁶ Řecká pravoslavná církev, již strana nadneseně označovala za „matku moderního řeckého státu“, má v řecké společnosti neobyčejně silné postavení. Této skutečnosti podle Ellinase Karatzaferise často využíval k legitimizaci vlastních postojů.⁸⁷

V oblasti vnitřní politiky se LAOS vyznačovala xenofobní antiimigrační politikou a požadovala okamžité vyhoštění všech ilegálních imigrantů ze země.⁸⁸ Strana se profilovala jako ekonomicky liberální, zcela v souladu s populistickým duchem své politiky nicméně požadovala boj proti globalizaci a moci velkých bank

80 Ch. LYRINTZIS, *The Changing Party System*, s. 254–257.

81 Ve srovnání s předěšlymi parlamentními volbami roku 2009 obdržel PASOK v roce 2012 přibližně o 70 % hlasů méně. Susannah VERNEY – Anna BOSCO, *Living Parallel Lives: Italy and Greece in an Age of Austerity*, *South European Society and Politics* 18, 2013, č. 4, s. 416.

82 A. A. ELLINAS, *LAOS and the Greek Extreme Right*, s. 129–132; srov. P. HRADEČNÝ et al., *Dějiny Řecka*, s. 593–594. Výraz „laos“ je z novořečtiny překládán jako „lid“ nebo „národ“, pozn. aut.

83 *Vasikes thesis ke vasikes programmatikes katefibynsis: Apo tis grammaties ideologikou ke programma-tos tou Laikou Orthodoxou Synagermou*, LAOS, Ekloges 2012, soukromý archiv autorky.

84 G. I. KOLOVOS, *Akra dexia*, s. 102.

85 *Ibidem*, s. 102–108.

86 L. MILIOPOULOS, *Extremismus in Griechenland*, s. 155.

87 A. A. ELLINAS, *LAOS and the Greek Extreme Right*, s. 131–135.

88 S. TSIRAS, *Ethnos ke L.A.O.S.*, s. 120–124.

a světa kapitálu.⁸⁹ Z hlediska zahraničněpolitické orientace prosazovala tvrdý postup především vůči Turecku, Albánii a Republice Makedonii, který byl ideologicky podpořen expanzionistickým programem požadujícím obnovení teritoriálního rozsahu Řecka z doby před 1. světovou válkou a doplněn o požadavek dalšího vyzbrojování státu. Ve vztahu k Evropské unii byla LAOS spíše euroskeptická, což bylo dáno jejím silným konzervatismem a nacionalismem.⁹⁰ Za pozornost stojí rovněž skutečnost, že strana učinila několik vstřícných kroků vůči sympatizantům plukovnícké junty, když se např. vyjádřila ve prospěch propuštění jejích hlavních představitelů.⁹¹

Již ve volební kampani před parlamentními volbami roku 2007 a definitivně po svém následném vstupu na půdu řeckého parlamentu téhož roku začala strana výrazně mírnit svoji nesnášenlivou rétoriku především ve vztahu k přistěhovalcům a příslušníkům sexuálních menšin. Navíc rezignovala na veřejné projevy antisemitismu, dříve doprovázené popíráním holocaustu, a začala se vehementně bránit spojování LAOS s činností pravicových extremistických uskupení, zejména XA.⁹² Ve svém předvolebním programu odmítla politiku multikulturalismu a navrhla řešit problematiku imigrace výchovou a vzděláváním dětí imigrantů „v řeckém duchu“.⁹³

Na půdu řeckého parlamentu vstoupila LAOS poprvé po parlamentních volbách roku 2007 (3,8 % hlasů), dobrého výsledku pak dosáhla ještě v parlamentních a evropských volbách roku 2009, kdy získala 5,6 %, resp. 7,2 % hlasů.⁹⁴ Ve dvojích parlamentních volbách roku 2012 se projevil rozklad řeckého stranického systému. Byl výsledkem prohlubující se ekonomické, politické a společenské krize v Řecku. Dotkl se rovnou měrou LAOS, stejně jako mainstreamových politických stran. V obecném smyslu se LAOS dlouho snažila profilovat jako reprezentantka všech voličů zdráhajících se akceptovat modernizační a globalizační vlivy na fungování řeckého státu, což logicky vedlo k odmítnutí politiky hlavních řeckých politických stran a podnětů přicházejících z Evropské unie.⁹⁵ Své voliče začala ztrácet

89 V. GEORGIADOU, *Populismus und Extremismus*, s. 88.

90 L. MILIOPOULOS, *Extremismus in Griechenland*, s. 155–156.

91 A. DOXIADIS – M. MATSAGANIS, *National Populism and Xenophobia*, s. 29.

92 V. GEORGIADOU, *Populismus und Extremismus*, s. 88; A. A. ELLINAS, *The Rise of Golden Dawn*, s. 547.

93 A. A. ELLINAS, *LAOS and the Greek Extreme Right*, s. 130.

94 *Výsledky řeckých voleb*, Ministerstvo vnitra Řecké republiky, dostupné z: <http://ekloges.ypes.gr/>, 4. 2. 2015.

95 Elias DINAS, *The Greek General Election of 2007: You Cannot Lose If Your Opponent Cannot Win*, *West European Politics* 31, 2008, č. 3, s. 605–606.

v okamžiku, kdy se ve vztahu k těmto aktérům rozhodla vést protichůdnou politiku. Nejprve v květnu 2010 v řeckém parlamentu podpořila přijetí veřejností ostře kritizovaného memoranda o zahraniční půjčce zadluženému řeckému státu, jež bylo výsledkem jednání mezi řeckou vládou a zástupci Troiky.⁹⁶ Následně v letech 2011–2012 LAOS spolupracovala s ND a PASOK v rámci koaliční vlády Loukase Papadimose. Ta pro Řecko vyjednala pokračování programu na stabilizaci řecké ekonomiky, který zemi výměnou za poskytnutí dalších finančních prostředků zavázal podobně jako v případě memoranda z roku 2010 k tvrdým úsporným opatřením ve státní správě a veřejném sektoru.⁹⁷ V konečném důsledku LAOS ve dvojných volbách roku 2012 získala pouhých 2,9 %, resp. 1,6 % hlasů, nepřekročila tak tříprocentní klauzuli a nedostala se znovu do parlamentu.⁹⁸

Právě stanoviska politických stran k řešení ekonomické krize v Řecku se v posledních letech stala naprosto určujícím prvkem jejich programu a faktorem rozhodujícím o výsledcích voleb. V roce 2012 zaznamenala značný volební úspěch dvě další krajně pravicová uskupení, a to Nezávislí Řekové (ANEL) a Lidový svaz – Zlatý úsvit (XA). Nacionalistická a populistická formace ANEL v čele s Panosem Kammenosem vznikla v únoru 2012 stejným způsobem jako před ní LAOS, totiž odštěpením od ND. Svůj program postavila téměř výhradně na požadavku jednostranného odstoupení Řecka od memoranda o finanční pomoci a odmítnutí dalších úsporných opatření řeckého státu.⁹⁹ Kromě toho se profilovala jako antiimigrační strana odmítající koncept multikulturalismu.¹⁰⁰ Krátce po svém založení se

96 Špatná ekonomická situace Řecka přiměla v květnu 2010 vládu PASOK Georgia Papandrea k podpisu první dohody o finanční půjčce, která byla dojednána se souhlasem členských států EU a pod vedením Evropské komise. Podmínkou poskytnutí půjčky, kterou spolufinancovaly Evropská unie, Mezinárodní měnový fond a Evropská centrální banka, organizace v kontextu dluhové krize souhrnně označované jako „Troika“, bylo plnění programu tvrdých úsporných opatření založených na škrtech ve státním rozpočtu a zvyšování daní. Dimitrios KATSIKAS, *The Greek Crisis and the Search for Political Leadership*, *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs* 47, 2012, č. 4, s. 50. Jednotlivé požadavky „Troika“ vůči řeckému státu byly ukotveny ve formě memoranda o porozumění. Jeho uzavření pro Řecko znamenalo první krok na cestě k ekonomické stabilizaci země, přesto se setkalo s obrovským nesouhlasem části opozice a většiny obyvatel, od nichž úsporná opatření vyžadovala velké oběti. Elias DINAS – Lamprini RORI, *The 2012 Greek Parliamentary Elections: Fear and Loathing in the Polls*, *West European Politics* 36, č. 1, 2013, s. 272.

97 A. A. ELLINAS, *The Rise of Golden Dawn*, s. 547.

98 *Výsledky řeckých voleb*, Ministerstvo vnitra Řecké republiky, dostupné z: <http://ekloges.ypes.gr/>, 4. 2. 2015.

99 *I parousiasi tou kommatos Anexartiti Ellines apo ton Pano Kammeno sto Distomo stis 11 Martiou 2012*, ANEL 2012, dostupné z: <http://anexartitoiellines.gr/files/parousiasi.pdf>, 3. 2. 2015.

100 A. DOXIADIS – M. MATSAGANIS, *National Populism and in Xenophobia*, s. 15.

ANEL stali čtvrtou nejsilnější politickou stranou v řeckém parlamentu, když ve dvojích volbách roku 2012 obdrželi 10,6 %, resp. 7,5 % hlasů.¹⁰¹ V posledních řeckých parlamentních volbách, které proběhly v lednu 2015, došlo k dalšímu snížení volebních zisků ANEL na 4,8 % hlasů.¹⁰² Přesto tato strana následně upevnila své postavení na řecké politické scéně tím, že vstoupila do vládní koalice s vítěznou Koalicí radikální levice – Sjednocenou společenskou frontou (Synaspismos rizospastikis aristeras – Enotiko kinoniko metopo; SYRIZA), s níž ji spojoval právě kritický postoj k dosavadnímu způsobu řešení ekonomické krize.¹⁰³

Zlatý úsvit a jeho postavení na řecké krajně pravicové scéně

Historie Zlatého úsvitu (XA) je ve srovnání s předešlými dvěma uskupeními zcela odlišná. Tato strana vznikla již roku 1980 kolem jejího zakladatele a současného předsedy XA Nikose Michaloliakose jako nacionalistická skupina vydávající stejnojmenný časopis.¹⁰⁴ V únoru 1983 přijal XA podobu politické organizace s nacionalistickou, rasistickou a populistickou rétorikou, která se otevřeně hlásila k ideologii nacionálního socialismu.¹⁰⁵ Již na počátku roku 1984 ovšem časopis XA přestal vycházet a následně došlo i k utlumení aktivní politické činnosti celé organizace, údajně z důvodu úředního nátlaku a kvůli obviněním z ilegálního držení zbraní vneseným vůči jejím členům.¹⁰⁶ Samotný Michaliolakos, vystudovaný matematik, bývalý voják a autor několika ideologických a pseudohistorických publikací, se mezi řeckými nacionalisty pohyboval již od mládí. Tehdy vstoupil do Strany 4. srpna, a v souvislosti se svým politickým angažmá byl několikrát zatčen.¹⁰⁷ V 70. letech si dokonce odpykával trest za ilegální držení zbraní a výbušnin ve věze-

101 *Výsledky řeckých voleb*, Ministerstvo vnitra Řecké republiky, dostupné z: <http://ekloges.yypes.gr/>, 4. 2. 2015.

102 *Ibidem*.

103 Daphne HALIKIOPOULOU – Sofia VASILOPOULOU, *Class is the Key to Retaining Power*, in: Roman Gerasimos (ed.), *The Middle*, in *First Thoughts on 25 January 2015 Election in Greece*, GPSG Pamphlet č. 4, 2015.

104 Dimitris PSARRAS, *I mavri vivlos tis Xrysis Avgis*, Athina 2012, s. 35–36.

105 V. GEORGIADOU, *Populismus und Extremismus*, s. 92; srov. A. A. ELLINAS, *The Rise of Golden Dawn*, s. 547–548.

106 D. PSARRAS, *I mavri vivlos tis Xrysis Avgis*, s. 47.

107 A. A. ELLINAS, *The Rise of Golden Dawn*, s. 552; srov. L. MILIOPOULOS, *Extremismus in Griechenland*, s. 154.

ní Korydallou, kde se seznámil se zde uvězněným představitelem plukovnické junty Papadopoulosem.¹⁰⁸

V roce 1984 Papadopoulos jmenoval Michaloliakose předsedou již zmiňované Mládeže EPEN, mládežnické organizace právě vzniklé Papadopoulosovy politické strany EPEN. Řada členů XA se následně začala v tomto uskupení více angažovat.¹⁰⁹ K úřední registraci XA jako politické strany došlo teprve roku 1994, kdy se poprvé zúčastnil voleb, konkrétně do Evropského parlamentu.¹¹⁰ Podle Georgiadou převzala tato strana v prvních letech své existence strukturu a politické cíle, které jsou vlastní organizacím tzv. Nové pravice, zejména francouzskému uskupení GRECE (Groupement de recherches et d'études pour la civilisation européenne).¹¹¹ XA tak do značné míry upustil od úzké spolupráce s „tradičními“ krajně pravicovými uskupeními, především s Plevrisovou Stranou 4. srpna a EPEN.

Podobně jako v případě jiných řeckých krajně pravicových uskupení souviselo oživení činnosti XA v 90. letech s obnovením řecko-makedonského sporu, s nárůstem počtu ilegálních imigrantů v zemi i s důsledky rozpadu sousední Jugoslávie.¹¹² Řecká vláda sice k jugoslávskému konfliktu oficiálně zaujala neutrální postoj, přesto zjevně sympatizovala se Srbskem Slobodana Miloševiče.¹¹³ Do války v Bosně se následně zapojilo několik krajně pravicových polovojských jednotek. XA se v této souvislosti po svém prvním sjezdu v roce 1990 rovněž uchýlil k organizaci vlastních vojenských uskupení.¹¹⁴ Strana do Bosny vyslala přibližně sto dob-

108 Po pádu plukovnické diktatury začaly různé krajně pravicové organizace terorizovat řeckou společnost, např. bombovými nebo fyzickými útoky na novináře a své politické protivníky. V roce 1979 bylo jádro těchto aktivistů, včetně Michaloliakose, zatčeno a odsouzeno k trestům odnětí svobody v různé délce trvání. Podle Xenakisové se později objevilo tvrzení, že ve stejné době Michaloliakos figuroval na výplatní listině řecké Národní informační služby (Ethniki ypiesia pliroforion; EYP). Toto obvinění nicméně nikdy nebylo potvrzeno. Srov. S. XENAKIS, *A New Dawn?*, s. 440.

109 D. PSARRAS, *I mavri vivlos tis Xrysis Avgis*, s. 47–51.

110 V. GEORGIADOU, *Populismus und Extremismus*, s. 90.

111 GRECE je ethnonacionalistická platforma založená roku 1968 francouzským publicistou Alainem de Benoistem, pro kterou je charakteristický obdiv k novopohanství a ke germánské a nordické kultuře. Ibidem, s. 90–91.

112 A. A. ELLINAS, *The Rise of Golden Dawn*, s. 547–548; srov. A. DOXIADIS – M. MATSAGANIS, *National Populism and in Xenophobia*, s. 25.

113 Mitsotakisova vláda usilovala o zachování jugoslávské federace jako prevence vytvoření samostatného makedonského státu. Nutno připomenout, že Řecko a Srbsko historicky pojí přátelské vztahy upevněné tradicí společné pravoslavné víry a kultury. Po zahájení válečného konfliktu v Bosně se řecké nacionalistické kruhy postavily na stranu bosenských Srbů. P. HRADEČNÝ et al., *Dějiny Řecka*, s. 565–568.

114 V. GEORGIADOU, *Populismus und Extremismus*, s. 92.

rovolníků, kteří v květnu 1995 působili pod velením Ratka Mladiće ve Vlasenici poblíž Tuzly. Podle Miliopoulose bylo v září téhož roku pět členů této skupiny odměněno řádem Bílého orla, který převzali z rukou vůdce bosenských Srbů Radovana Karadžiče.¹¹⁵ Několik stoupenců XA bylo údajně přítomno rovněž při masakru ve Srebrenici.¹¹⁶

Na řecké vnitropolitické scéně 90. let se XA snažil prezentovat jako výhradně nacionalistická strana a zbavit se tak neonacistické nálepky, záhy ale naopak čelil novým obviněním z nacistické propagandy.¹¹⁷ Hlavními tématy jeho politické agendy se stala migrace a také kriminalita, jíž strana dávala do přímé souvislosti s nárůstem počtu přistěhovalců v zemi.¹¹⁸ Již v této době byli přítomni členové strany spojování s fyzickými útoky proti imigrantům a sympatizantům radikální levice.¹¹⁹ Pravděpodobně ve snaze sjednotit roztržitou řeckou krajně pravicovou scénu byla v letech 2005–2007 politická činnost XA opět přerušena a většina jeho stoupenců začala spolupracovat s jinými nacionalistickými skupinami v rámci Vlastenecké aliance (Patriotiki symmachia; PATRIS), na jejímž založení v roce 2004 se podíleli též představitelé XA.¹²⁰

Na šestém sjezdu XA v roce 2007 bylo rozhodnuto o obnovení činnosti strany a její samostatné kandidatuře v nadcházejících parlamentních volbách (2009), ve volbách do Evropského parlamentu (2009) a v místních volbách (2010).¹²¹ První úspěch přišel právě v místních volbách roku 2010, v nichž byl Michaloliakos zvolen do athénské městské rady.¹²² Zásadní zlom ale nastal o dva roky později, kdy v červnových parlamentních volbách kandidáti XA obdrželi necelých 7 % hlasů

115 L. MILIOPOULOS, *Extremismus in Griechenland*, s. 165.

116 V. GEORGIADOU, *Populismus und Extremismus*, s. 92.

117 D. PSARRAS, *I mavri vivlos tis Xrysis Avgis*, s. 250–251.

118 V. GEORGIADOU, *Populismus und Extremismus*, s. 92.

119 Politicky motivované násilí ze strany XA tehdy dosáhlo vrcholu v roce 1998, kdy skupina jeho členů za účasti místopředsedy strany Antonia Androutsopoulose způsobila smrt jednoho levicově orientovaného studenta a vážně zranila další dvě osoby. Teprve v roce 2006 byl hlavní obviněný Androutsopoulos dopaden a odsouzen k jedenadvacetiletému trestu odnětí svobody, z něhož si ale odpykal pouhé tři roky, poté byl opět propuštěn. A. A. ELLINAS, *The Rise of Golden Dawn*, s. 548; srov. D. PSARRAS, *I mavri vivlos tis Xrysis Avgis*, s. 122–133.

120 Mezi hlavními představiteli Vlastenecké aliance, jejímž předsedou byl zvolen Dimitrios Zafiropoulos, figurovali současní členové vedení XA Ilias Kasidiaris a Nikos Michaloliakos. V. GEORGIADOU, *Populismus und Extremismus*, s. 96. Slovo „patris“ je z novořečtiny překládáno jako „vlast“, pozn. aut.

121 A. A. ELLINAS, *The Rise of Golden Dawn*, s. 548.

122 S. TSIRAS, *Ethnos ke L.A.O.S.*, s. 105.

a tím i 18 poslaneckých mandátů.¹²³ Vedle antiimigrační rétoriky straně ke zvolení do řeckého parlamentu pomohl její kritický postoj vůči řecké vládě a memorandu o finanční půjčce. Podle Georgiadou bylo možné u jejich voličů identifikovat dvě hlavní protestní motivace, na jedné straně politickou a na druhé straně ekonomickou.¹²⁴ Volební úspěch XA pak do značné míry souvisel s výraznou volební ztrátou strany LAOS, která měla k XA ze všech kandidujících uskupení ideologicky nejbližší.¹²⁵

Ve svých stanovách XA sám sebe charakterizoval jako „lidové hnutí věřící v ideologii nacionalismu, které se nachází v první linii boje proti memorandu [o finanční půjčce] hubičímú národ, proti populačním změnám způsobeným miliony ilegálních imigrantů, stejně jako proti rozpadu řecké společnosti, systematicky prosazovanému stranami stávajícího režimu a stranami takzvané levice“.¹²⁶ Z pohledu strany představuje nacionalismus „jedinou pravou revoluci“, která zajistí obnovu společenských, morálních a duchovních hodnot, a z tohoto důvodu se musí stát ideovým vzorem pro vytvoření nového typu společnosti i jedince.¹²⁷ Ekonomická krize je podle XA pouhou „špičkou ledovce“ všeobecného úpadku řecké společnosti, národa, řectví (ellinismos) a tradičních hodnot.¹²⁸ Pouze XA je schopen vrátit řeckému národu jeho hrdost: „proti tomuto úpadku, za obrození našeho národa a za zlatý úsvit řectví se bijí bojovníci a bojovnice lidového nacionalistického hnutí“.¹²⁹

Národ je v jednom ze stranických dokumentů XA definován jako „společensví osob se společným původem, jazykem, způsoby, náboženstvím a kulturou“.¹³⁰ Objevuje se zde ale i biologické pojetí národa: „Národ pro nás znamená především rasu, krev [a] původ“, přičemž řecká „rasa“ má podle strany zcela konkrétní charakteristiky.¹³¹ Skutečnost, že je XA explicitně rasistickou stranou, se projevuje nejen v jeho veřejné rétorice, ale i v praktické činnosti. Členové strany jsou důvodně po-

123 *Výsledky řeckých voleb*, Ministerstvo vnitra Řecké republiky, dostupné z: <http://ekloges.ypes.gr/>, 4. 2. 2015.

124 V. GEORGIADOU, *Populismus und Extremismus*, s. 97.

125 A. A. ELLINAS, *The Rise of Golden Dawn*, s. 554–555.

126 *To alithino katastatiko tis Chrysis Avgis*, Stanovy XA, 30. září 2013, soukromý archiv autorky.

127 *Chrysi Avgi: Ena kinima ideologiko*, XA 2012, soukromý archiv autorky.

128 *Ibidem*.

129 *Ibidem*.

130 *Ibidem*.

131 V souladu s „řeckým ideálem“ strana od svých členů vyžaduje, aby žili ctnostně a morálně, a čest považuje za nejvyšší hodnotu. Dnešní Řekové jsou navíc podle ní přímými následovníky antických Řeků. *Neolea*, XA 2012, soukromý archiv autorky.

dezířiváni z fyzických útoků na přistěhovalce, či dokonce z provádění „čistek“ v etnicky smíšených čtvrtích.¹³² Ačkoli XA vždy otevřeně vystupoval proti přítomnosti imigrantů v zemi, podle Georgiadou nikdy nebyl typickou antiimigrační stranou. Právě proto, že postavil své pojetí národa na rase, krvi a etnickém původu, představuje imigrant podle XA zásadní ohrožení pro rasovou a kulturní homogenitu řeckého národa.¹³³

Zlatý úsvit (XA) tvrdě kritizuje řecký politický systém, který nazývá „pseudodemokracií“ a „diktaturou parlamentu“, a požaduje jeho svržení.¹³⁴ Představitelé vládnoucích politických stran jsou podle něj zkorumpovaní, jednájí na objednávku jiných států, příp. pod vlivem údajné sionistické konspirace, a tím usilují o oslabení řecké státní suverenity.¹³⁵ Co se týče současné ekonomické situace země, řecký veřejný dluh považuje strana za nelegální. Požaduje tudíž jeho okamžitý audit, stejně jako přezkoumání všech smluv týkajících se půjček Řecku počínaje rokem 1974 a konečně též potrestání viníků a zkorumpovaných politiků.¹³⁶ Přijetí eura označuje XA za národní katastrofu, což používá jako argument k prosazení myšlenky ekonomické nezávislosti Řecka. Jako jedna z mála řeckých politických stran tak prosazuje vystoupení Řecka z Evropské unie a eurozóny.¹³⁷

V posledních parlamentních volbách v lednu 2015 se XA se ziskem 6,3 % hlasů stal třetí nejsilnější stranou v Řecku. Tohoto úspěchu dosáhl navzdory skutečnosti, že na většinu stranického vedení byla na podzim 2013 uvalena vyšetřovací vazba pro podezření ze založení a podílu na činnosti zločinecké organizace.¹³⁸ Zatčení představitelů XA přitom bezprostředně souviselo s případem vraždy rappera a v Řecku známého antifašistického aktivisty Pavlose Fyssase.¹³⁹ V zatýkání pokračo-

132 Například v září 2012 se násilí na imigrantech přímo účastnila i část poslanců XA, když začali spolu s dalšími členy strany svévolně provádět kontroly pracovních povolení prodejců v Rafině a Mesologgi. *Immigrants as scapegoats*, *The Economist*, 6. října 2012, dostupné z: <http://www.economist.com/node/21564261>, 4. 2. 2015.

133 V. GEORGIADOU, *Populismus und Extremismus*, s. 94.

134 A. A. ELLINAS, *The Rise of Golden Dawn*, s. 550–551.

135 Antonis A. ELLINAS, *Neo-Nazism in an Established Democracy: The Persistence of Golden Dawn in Greece*, *South European Society and Politics*, 2014, dostupné z: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2014.981379>, 10. 3. 2015, s. 4.

136 A. A. ELLINAS, *The Rise of Golden Dawn*, s. 551–552.

137 *Ibidem*, s. 9–10.

138 Dimitrios TRIANDAPHYLLOU, *The enemy within: Golden Dawn and Greek society*, *Open Democracy*, 2013, dostupné z: <http://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/dimitrios-triandaphyllou/enemy-within-golden-dawn-and-greek-society>, 6. 2. 2015.

139 Zpěvák, který byl ubodán 18. září 2013 na předměstí Athén, stihl před svou smrtí jako svého vraha identifikovat člena a zaměstnance XA Georgiose Roupakiase. Ten krátce po činu a těsně

vala řecká policie ještě v následujících měsících, v červenci 2014 pak z ilegálního držení zbraní obvinila také tiskového mluvčího strany Iliase Kasidiarise.¹⁴⁰

Na vzestup rasismu a xenofobie v zemi byla pod tlakem veřejnosti a levicové opozice nucena reagovat také řecká vláda, která se v roce 2013 začala ve větší míře zabývat možností úpravy platné legislativy postihující trestné činy podněcování k nenávisti, diskriminaci a násilí na základě původu, rasy, náboženství a sexuální orientace. Již v prosinci 2013 řecký parlament přijal nový zákon, na jehož základě je možné odepřít státní dotace straně, jejíž vedení je obviněno z účasti na kriminální činnosti a terorismu.¹⁴¹ XA tak následně přišel o významnou část svých finančních zdrojů.¹⁴² V září 2014 byl schválen tzv. antirasistický zákon (antirasistiko nomoschedio), jímž došlo ke zpřísnění stávajících trestů za podněcování zločinů z nenávisti a rasově motivované činy. Jisté kontroverze vyvolal proces schvalování článku, který kriminalizuje popírání holocaustu, zločinů nacismu a zločinu genocidy.¹⁴³ Datum zahájení soudního řízení s více než sedmi desítkami obžalovaných členů XA, jimž hrozí vysoké tresty odnětí svobody až do výše dvaceti let, bylo stanoveno na 20. dubna 2015.¹⁴⁴ Bez ohledu na výsledek půjde o přelomový proces nejen

před dopadením policií s předstihem informoval o okolnostech události vedení strany. *To Savvato i apologia tou 45chronou gia ti dolofonia tou P. Fyssa*, Kathimerini, 18. září 2013, dostupné z: <http://www.kathimerini.gr/53731/article/epikairothta/ellada/to-savvato-h-apologia-toy-45xronoy-gia-th-dolofonia-toy-p-fyssa>, 5. 2. 2015.

140 *Eklise o kyklos ton profylakiseon*, Kathimerini, 13. července 2014, dostupné z: <http://www.kathimerini.gr/776069/article/epikairothta/ellada/eklise-o-kyklos-twn-profylakisewn>, 25. 1. 2015.

141 Z přítomných poslanců hlasovalo 241 pro, 26 proti a 5 se zdrželo hlasování. Většina politických stran se v debatě shodla na tom, že činnost XA má charakter zločinecké organizace, a následně proto podpořila přijetí nového zákona. Výjimku pochopitelně tvořili zástupci XA. Podle *Ta Nea* se neshody objevily u strany ANEL. Někteří její členové odmítli zákon přijmout s poukazem na presumpci nevinny. Proti zákonu ale hlasoval např. též poslanec SYRIZA Manolis Glezos, podle jehož názoru bylo proti činnosti XA potřeba podniknout radikálnější politická opatření. *Diakopi chrimatodotisis tis Chrysis Avgis apofasise i Vouli – 'Ochi'psifise o Glezos*, *Ta Nea*, 18. prosince 2013, dostupné z: <http://www.tanea.gr/news/politics/article/5066017/stis-4-30-to-apogeyma-h-onomastikh-fanerh-pshfuforia-sthn-olomeleia-gia-anastolh-xrhmatodothshs-xryshs-ayghs/>, 4. 2. 2015. Srov. *Anexartitos... Chrysi Avgi*, *Eleftherotypia*, 19. prosince 2013, dostupné z: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=405553>, 4. 2. 2015.

142 *Greece cuts state funds for far-right Golden Dawn party*, BBC News, 22. října 2013, dostupné z: <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-24633611>, 4. 2. 2015.

143 *Greece tightens anti-racism rules amid series of attacks*, Reuters, 9. září 2014, dostupné z: <http://www.reuters.com/article/2014/09/09/us-greece-racism-idUSKBN0H420320140909>, 4. 2. 2015.

144 *Stis 20 Apriliou xekina i diki tis Chrysis Avgis*, *Protothema.gr*, 9. března 2015, dostupné z: <http://www.protothema.gr/politics/article/457889/alert-stis-20-apriliou-xekina-i-diki-tis-hrusis-augis/>, 16. 3. 2015.

v historii řecké krajní pravice a jistě povede k širší debatě o tom, zda lze soudní zákaz uplatnit jako adekvátní a vhodný nástroj k omezení rostoucího vlivu krajní pravice v Evropě či nikoli.

Závěr

Po většinu 20. století neměly krajně pravicové strany na řecké politické scéně zvlášť silné postavení, a to navzdory skutečnosti, že nacionalistická politika hrála historicky ve vývoji řeckého státu významnou úlohu a že určitá část řecké společnosti inklinovala k autoritativnímu způsobu vládnutí. Příčinu tohoto stavu lze nalézt ve specifickém postavení řecké armády, která měla až do pádu plukovníké diktatury v roce 1974 zásadní vliv na politický život země. Opakované intervence armádních představitelů do politického dění, jež vedly k řadě vojenských převratů a diktatur, způsobily, že legitimita řeckých politických institucí, a stejně tak politických stran byla trvale oslabována.

Také v období demokratické konsolidace po roce 1974 přitom schopnost krajně pravicových uskupení uspět u řeckých voličů zůstala omezená. Nejsilnější pravicová strana, konzervativní Nová demokracie, dokázala zabránit rozmachu krajní pravice tím, že skupiny s extremistickým programem integrovala do svých vlastních struktur. Podobně též PASOK získalo svou populistickou rétorikou sympatie velké části potenciálních voličů nacionalistické pravice. Z těchto důvodů mohly krajně pravicové subjekty v Řecku dosáhnout úspěchu teprve ve chvíli, kdy hlavní politické strany přestaly ve svých řadách koncentrovat stoupence nacionalistického a autoritativního politického kurzu, případně kdy se samy dostaly do vnitřní krize. Po roce 2000 souběžně s děním uvnitř PASOK a Nové demokracie navíc přispěly k politickému vzestupu krajní pravice imigrační a následně také ekonomická krize.

Tradiční krajní pravice se historicky orientovala především na stoupence monarchistického a konzervativního tábora a kladla velký důraz na spojení řeckého nacionalismu s hodnotami řeckého pravoslaví. Z hlediska zahraničně politického směřování se odkazovala na principy Velké myšlenky a „*enosis*“ a prosazovala expanzionistické a iredentistické cíle. K výraznějším změnám uvnitř krajně pravicového tábora došlo až v souvislosti s rozpadem Jugoslávie, který vedl k destabilizaci regionu, obnovení řeckého konfliktu s Makedonií a v neposlední řadě vyvolal příliv ilegálních imigrantů do Řecka.

Krajně pravicové strany, které se na řecké politické scéně objevily po roce 2000, především ale LAOS a Zlatý úsvit (XA), dokázaly ve svém programu do značné míry zkombinovat myšlenky a politické cíle tradiční a nové krajní pravice. Zároveň tak mohly odvozovat svoji legitimitu nejen v opozici vůči stávajícímu politickému režimu v Řecku, ale i v návaznosti na historické základy řeckého nacionalistického tábora. Populističtí Nezávislí Řekové (ANEL) se pak od těchto dvou stran odlišují zejména větší účelovostí svého politického programu, který se do značné míry omezil na euroskeptickou kritiku dosavadních způsobů řešení řecké krize a na antiimigrační rétoriku. Je třeba si uvědomit, že současné řecké krajní pravici napomohl k politickému úspěchu již několik let trvající negativní ekonomický, politický a sociální vývoj v zemi. Celková stabilizace Řecka a zmírnění radikalismu uvnitř řecké společnosti proto představují základní předpoklady k opětovné marginalizaci krajní pravice a k návratu voličů k mainstreamovým politickým stranám.

Seznam zkratek

ANEL	Nezávislí Řekové (<i>Anexartiti Ellines</i>)
EDA	Sjednocená demokratická levice (<i>Eniea dimokratiki aristera</i>)
EDE	Národní demokratický svaz (<i>Ethniki dimokratiki enosi</i>)
EEE	Národní svaz Řecko (<i>Ethniki enosis Ellados</i>)
EEK	Řecká národně socialistická strana (<i>Elliniko ethniko sosialistiko komma</i>)
EENA	Národní svaz mladých důstojníků (<i>Ethniki enosis neon axiomatikon</i>)
EK	Svaz středu (<i>Enosis kendrou</i>)
EK	Národní strana (<i>Ethniko komma</i>)
EON	Národní organizace mládeže (<i>Ethniki organosi neoleas</i>)
EM	Helénská fronta (<i>Elliniko metopo</i>)
EP	Národní tábor (<i>Ethniki parataxi</i>)
EPEN	Národní politický svaz (<i>Ethniki politiki enosis</i>)
ERE	Národně radikální svaz (<i>Ethniki rizospastiki enosis</i>)
EYP	Národní informační služba (<i>Ethniki ypiresia pliroforion</i>)
GRECE	Sdružení pro výzkum a studium evropské civilizace (<i>Groupement de recherche et d'études pour la civilisation européenne</i>)
IDEA	Svatý spolek řeckých důstojníků (<i>Ieros desmos ellinon axiomatikon</i>)
IKA	Ústav sociálního pojištění (<i>Idryma kinonikon asfaliseon</i>)
KYP	Státní informační agentura (<i>Kratiki ypiresia pliroforion</i>)
LAOS	Lidová ortodoxní výzva (<i>Laikos orthodoxos synagermos</i>)
MAVI	Fronta za osvobození severního Epiru (<i>Metopo apeleftherosis voriou Ipirou</i>)
ND	Nová demokracie (<i>Nea dimokratia</i>)
PASOK	Panhelénské socialistické hnutí (<i>Panellinio sosialistiko kynima</i>)
PATRIS	Vlastenecká aliance (<i>Patriotiki symmachia</i>)
POLAN	Politické jaro (<i>Politiki anixi</i>)
SYRIZA	Koalice radikální levice – Sjednocená společenská fronta (<i>Synaspismos rizospastikis aristeras – Enotiko kinoniko metopo</i>)
XA	Lidový svaz – Zlatý úsvit (<i>Laikos syndesmos – Chrysi avgi</i>)

SUMMARY

Nationalism and the ideas of the far right have enjoyed a fair degree of prominence in 20th century Greek politics; nevertheless in this period strong far-right parties have been practically absent on the political scene there. It would be more convincing to claim that the public activities of some of the powerful political personalities who have taken inspiration from far right movements are now carrying the torch of the nation's extreme nationalist politics. Additionally, Greek institutions and political parties have historically had to grapple with the problem of insufficient legitimacy. In the past, this fact opened up room for repeated interventions by representatives of the Greek army into political events. A number of military dictatorships followed one another in succession to lead the country, including the one known as the dictatorship of the "fourth August" under General Ioannis Metaxas (1936–1941) and the military junta, also known as the "Regime of the Colonels" (1967–1974).

Likewise, in the period of democratic consolidation after 1974, a right wing group able to secure long-term favor among voters was not to be found on the Greek political scene. However, the reason for this was not so much voters' lack of interest in nationalist ideas as rather the fact that the main political parties, New Democracy (ND) and the Panhellenic Socialist Movement (PASOK), were able to incorporate these issues into their own programs, or to bring members of far right movements into their ranks, and thus de facto cancel out their potential as rivals.

In Greece in 2000 it was possible for the first time to follow the birth of new far right parties, or in some cases, the strengthening of already-existing groups with the same political orientation. This phenomenon is possible to explain through the fundamental political, economic, and social changes that the Greek state and society underwent in this period. However, on the other hand, we can also interpret the developments as the result of reforms that took place within ND and PASOK that contributed to the gradual emancipation of far right groups.

MATERIÁLY A DOKUMENTY

Únorová revoluce v Petrohradě
v deníku hraběte Alexeje Bobrinského

ZBYNĚK VYDRA

*Ústav historických věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice***The February Revolution in Petrograd in the Diary of Count Alexei Bobrinsky**

This article combines an edition of a primary archival source, part of Count's Alexei Alexandrovich Bobrinsky's (1852–1927) diary, with an introductory study. Count Bobrinsky was among the richest Russian noblemen, and he held important positions in the aristocratic local government and the state administration (Minister of Agriculture in 1916). He was also a deputy of the State Duma (1907–1912) and a member of the State Council (1912–1917). Bobrinsky kept a diary from an early age and continued writing it for much of his life (he began in 1863 and the latest entries are from 1917). The complete diaries are preserved in the Bobrinsky family archive in the Rossiiskii Gosudarstvennyi Arkhiv Drevnikh Aktov (RGADA) in Moscow. This edited and translated diary is of interest to scholars for its depiction of the events of the February Revolution of 1917 in Petrograd. The section on the February Revolution was recorded in a special book, and thus constitutes a discrete unit. This diary offers a micro-historical view of daily events in the capital, with Bobrinsky's comments on the political situation. It is a useful source for study of the family networks and social ties among the Russian aristocracy.

Key words: Russia, February Revolution, Petrograd, nobility, Alexei Alexandrovich Bobrinsky diaries

Únorová revoluce roku 1917 zásadním způsobem ovlivnila ruské dějiny a ve svých důsledcích se ukázala být událostí světodějného významu. Uvolnila síly, které v následujících letech přetvořily Rusko a dalších sedm desítek let promlouvaly do vývoje celého světa. Byly o ní tudíž napsány stovky knih a tisíce statí, které zanalyzovaly revoluční události z nejrůznějších úhlů pohledu.¹ Stranou nezůstala ani česká, resp. československá historiografie, která dokonce v osobě Jana Slavíka jako jedna z prvních vůbec vyprodukovala práce o únorové revoluci na vysoce odborné úrovni.² Rovněž máme k dispozici široký počet osobních svědectví politiků, armádních velitelů, a také prostých vojáků a obyčejných lidí.³ Nicméně mnoho pramenů osobní povahy dosud leží pozapomenuto v archivech a mezi ně patří i rozsáhlé deníky hraběte Alexeje Alexandroviče Bobrinského (1852–1927). Ačkoli jsou historikům dostupné déle než šedesát let, zůstaly zatím prakticky nevyužité.⁴

- 1 Uvádíme pouze několik základních, přehledových prací, s odkazy na další relevantní literaturu: Richard PIPES, *The Russian Revolution*, New York 1991 (reprint 1. vydání z roku 1990), s. 272–337; Orlando FIGES, *A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891–1924*, New York – London 1997, s. 307–353 (česky vyšlo jako *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891–1924*, Praha – Plzeň 2000); Steve A. SMITH, *The Revolutions of 1917–1918*, in: Ronald G. Suny (ed.), *The Cambridge History of Russia*, vol. 3, Twentieth-Century Russia, Cambridge 2006, s. 114–139. Z nové ruské historiografie stručný přehled o dějinách 20. století od kolektivu autorů: *Istorija Rossii. XX vek: 1894–1939*, Andrej B. Zubov (ed.), Moskva 2009, s. 370–381; dále např. Achmed A. ISKENDEROV, *Zakat imperii*, Moskva 2001.
- 2 Mezinárodně jeho práce nevynikla především proto, že byla publikována pouze česky. Srov. Jan SLAVÍK, *Studie k dějinám ruské revoluce. Sv. 2. Abdikace Mikuláše II.*, Praha 1926; Idem, *Leninova vláda, 1917–1924*, Praha 1935 (nové vydání: Praha 2009); dále Slavíkem uspořádaná edice pramenů *Ruská revoluce březnová ve vzpomínkách účastníků*, Praha 1930. Z dalších původních a novějších českých prací zejména: Václav VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět (Rusko 1894–1917)*, Praha 1999, s. 383–444; Michal REIMAN, *Ruská revoluce: 23. únor – 25. říjen 1917*, Praha 1991 (2. vyd.), s. 56–93. Pouze stručně se k únorové revoluci vyjadřuje Michal REIMAN a kol., *Zrod velmoci. Dějiny Sovětského svazu 1917–1945*, Praha 2013, s. 53–58. Obecně k různým souvislostem ruské revoluce roku 1917 srov. *Interpretace ruské revoluce 1917*, Jiří Hanuš – Radomír Vlček (eds.), Brno 2008.
- 3 Z mnoha pramenných edic např.: *Voices of the Revolution*, Mark D. Steinberg (ed.), New Haven 2003; *The Fall of the Romanovs*, Mark D. Steinberg – Vladimir M. Khrustal'ev (eds.), New Haven 1995; *Fevral'skaja revoljucija 1917 g.: Sbornik dokumentov*, O. A. Šiškova – Je. V. Michajlov (eds.), Moskva 1996; *Otrečenie Nikolaja II. Vospominanija očevidecv*, Pavel Je. Ščegolov (ed.), Moskva 1990 (reprint vydání z roku 1927). V memoárové literatuře vynikají především: Michail V. RODZJANKO, *Krušenie imperii i Gosudarstvennaja дума i Fevral'skaja revoljucija: polnoje izdanije zapisok Predsedatelja Gosudarstvennoj Dumy s dopolnenijami* E. F. Rodzjanko, Moskva 2002; Pavel N. MILJUKOV, *Vospominanija: V 2-ch tomach*, Moskva 1991; Iraklij G. CERETE-LI, *Vospominanija o Fevral'skoj revoljucii*, Paříž 1963; Anton I. DĚNIKIN, *Očerki ruskaj smuty. Krušenie vlasti i armii. Fevral' – sentjabr 1917*, Moskva 1991.
- 4 Dosud byla publikována pouze část deníku vztahující se k letům 1911–1912. Navíc se jednalo o edici zkrácenou. Srov. A. A. BOBRINSKIJ, *Dnevnik*, Katgora i sylvka, 1931, č. 3, s. 73–129.

Naším cílem zde není představit deníky jako celek. Čtenářům chceme předložit jeden ucelený výsek z nich, a sice zápisky vztahující se k únorové revoluci. Nejprve si však dovolíme představit autora deníků. Alexej A. Bobrinskij náležel k hlavní větvi rodu, jehož zakladatelem byl hrabě Alexej Grigorjevič Bobrinskij (1762–1813), syn carevny Kateřiny II. a Grigorije G. Orlova.⁵ Alexej Alexandrovič Bobrinskij⁶, autor editovaného deníku, resp. jeho části, se narodil 18. května 1852 jako nejstarší syn Alexandra A. Bobrinského a hraběnky Sofie A. Šuvalovové. Dědictvím po otci patřil spolu s bratry⁷ k nejbohatším ruským aristokratům. Rodové pozemky o rozloze více než padesáti tisíc desjatín se nacházely v sedmi guberniích a patřilo k nim několik výnosných cukrovarů a lihovarů. Alexej Alexandrovič studoval právnickou fakultu Petrohradské univerzity a již jako poměrně mladý muž získal významné pozice v šlechtické stavovské samosprávě. V letech 1875–1878 byl voleným petrohradským újezdním maršálkem šlechty a v letech 1878–1898 petrohradským guberniálním maršálkem šlechty. Angažoval se také v činnosti petrohradského guberniálního zemstva. Státní službu začal v roce 1872 v kanceláři Výboru ministrů, v roce 1896 byl jmenován senátorem. Na počátku 20. století patřil k předním představitelům šlechtického konzervatismu. Vstoupil do konzervativní organizace Ruské shromáždění (Russkoje Sobranije), za monarchistickou pravici

-
- 5 Oženil se s baronesou Annou Vladimirovnou Ungern-Sternbergovou (1769–1846), s níž měl dceru Marii a tři syny – Alexeje (1800–1868), Pavla (1801–1830) a Vasilije (1804–1874). Rod Bobrinských se ihned zařadil mezi nejpřednější ruské rody. Marie se provdala za knížete Nikolaje Sergejeviče Gagarina. Alexej Alexejevič (1800–1868) se oženil s hraběnkou Sofií Alexandrovnou Samojlovovou (1797–1866), na ukrajinském panství Smela založil řadu cukrovarů a byl dlouhá léta hlavním ruských podnikatelem v cukrovarnictví. Právě prostřednictvím nejstarší větve, tedy potomků Alexejových, rod Bobrinských nejvíce prosperoval. Alexej Alexejevič měl tři syny – Alexandra, Vladimira a Lva. Alexandr (1823–1903) se oženil s hraběnkou Sofií Andrejevnou Šuvalovovou (1829–1912). Vystudoval právnickou fakultu Petrohradské univerzity, v letech 1869–1872 byl petrohradským gubernským maršálkem šlechty. Věnoval se genealogii. Vladimír (1824–1898) zůstal svobodný, v armádě získal generálskou hodnost, sloužil jako kovenský a grodněnský gubernátor (1862–1863, resp. 1863–1869). V letech 1869–1871 byl ministrem dopravních cest. Lev (1831–1915) byl ženatý s Alexandrou A. Zolotarjovou (1831–1900). Základní informace o rodu Bobrinských: *Tri veka Sankt Peterburga. Enciklopedija v trech tomach. Tom 1, Devednadctoje stoletije, kniga 1, A-V*, Sankt Peterburg 2003, s. 335–339.
- 6 Vzhledem k tomu, že o Bobrinském nebyla napsána žádná studie, neku-li monografie, všechny biografické informace je třeba čerpat z encyklopedií, genealogických příruček, případně sestavovat z dobových pramenů, které osobu Bobrinského zmiňují. Pro základní přehled srov.: *Rossijskoje zaruběžje vo Francii 1919–2000. Biografičeskij slovar v trech tomach. Tom pervyj A-K*, Moskva 2008, s. 176; *Gosudarstvennyj Sovět*, Mark L. Levenson (ed.), Petrograd 1915, s. 14; *3-ij sozvyv Gosudarstvennoj Dumy. Portrety. Biografii. Avtografy*, N. N. Olšanskij (ed.), Sankt Peterburg 1910, neustránkováno.
- 7 Vladimír (1853–1877), Alexandr (1855–1890), Andrej (1859–1930) a Georgij (1863–1928).

neúspěšně kandidoval (v Petrohradě) do I. a II. Státní dumy. Po změně volebního zákona v roce 1907 byl zvolen (v kyjevské gubernii) jako nezávislý kandidát do III. Státní dumy, odkud v roce 1912 přešel do Státní rady. Zde patřil k vůdčím osobnostem pravicové frakce. V roce 1906 byl zakládajícím členem a prvním předsedou Svazu sjednocené šlechty (Sojuz objedinennogo dvorjanstva). Pomyslný vrchol Bobrinského politické dráhy přišel na samém sklonku carského režimu. Od 25. března do 21. července 1916 byl náměstkem ministra vnitra a od 21. července do 14. listopadu 1916 ministrem zemědělství. V letech 1914–1917 byl též předsedou správní rady Rusko-anglické banky.

Státní služba, resp. angažmá v stavovských orgánech šlechtické samosprávy nebo v místní samosprávě byly pro šlechtu typické činnosti. Vedle nich Bobrinskij mnoho času věnoval své hlavní zálibě, archeologii. Prováděl archeologické výzkumy poblíž Kerči a v kyjevské gubernii, jejichž výsledky shrnul v několika publikacích.⁸ Byl předsedou Carské archeologické komise (1886–1917), viceprezidentem Akademie umění. V roce 1894 byl jmenován prezidentem Svobodné hospodářské společnosti (Volnoje ekonomičeskoje občestvo).

Navzdory již pokročilejšímu věku se Bobrinskij nevzdal politické činnosti ani po revoluci. Coby přesvědčený monarchista se angažoval v protibolševickém odporu a v letech 1918–1919 aktivně působil v organizaci Rada státního sjednocení Ruska (Sovet gosudarstvennogo objedinenija Rossii). V roce 1919 emigroval do Francie a žil na Riviéře. Zemřel v městě Grasse a pohřben byl na ruském pravoslavném hřbitově v Nice. Ženatý byl Bobrinskij dvakrát. Z prvního manželství s Naděždou Alexandrovnou Polovcovovou (1865–1920) měl čtyři dcery (Jekatěrina, Naděžda, Domna a Sofie) a syna Alexeje (1893–1971). Z druhého manželství s Raisou Petrovnou Novikovovou (1894–1970) měl syna Nikolaje (1921–2006).

Deníkové zápisky, jejichž část zde otiskujeme, patří do rozsáhlé osobní pozůstalosti Alexeje Bobrinského, nacházející se v rodinném archivu Bobrinských v Rossijskom gosudarstvennom archive drevnich aktov (RGADA) v Moskvě.⁹ Bobrinskij si vedl deník pravidelně od útlého dětství až do pozdního věku. V moskevském archivu jsou uloženy sešity sepsané od roku 1863 do roku 1917, což před-

8 Zejména se jednalo o třísvazkové dílo *Kurgany i slučajnyje nachodki bliz m. Smely* (I – 1886, II – 1894, III – 1901) a řadu dílčích studií vydávaných v *Otčetach Imperatorskoj Archeologičeskoj Kommissii* a *Izvestijach Imperatorskoj Archeologičeskoj Kommisii*.

9 Rossijskij gosudarstvennyj archiv drevnich aktov (RGADA), fond (f.) 1412, Bobrinskije, opis (op.) 8, dělo (d.) 299, *Dnevnik Bobrinskogo Alekseja Aleksandroviča, s zapiskami o fevral'skoj revoljucii (27 fevralja – 8 marta)*.

stavuje několik desítek knih. V případě naší edice se jedná o krátký úsek zachycující únorovou revoluci a zabírající dva sešity rukopisu. V 50. letech byl, údajně na příkaz tehdejšího ředitele archivu, pořízen jejich strojopisný přepis ve třech kopiích. Jedná se o přepis takřka úplný, vynechávající pouze několik vět francouzských poznámek. Deníky jsou psány perem. Bobrinského rukopis byl pravidelný a dobře čitelný. Větší část deníků je svázaná v sešitech, některé listy jsou volné a do sešitu vloženy. Součástí archivní složky s deníkem je také rukou psaná *Kronika revoluce roku 1917*, na samostatném listu, volně vloženém do deníku. Výběr událostí v ní je sice selektivní a vedle těch zásadních se objevují i méně významné, nicméně Bobrinskij jako zkušený pozorovatel poměrně správně určil, co má váhu pro další vývoj událostí. Kroniku zařazují do edice před deník jako Dokument č. 1.

Patrně nebude na škodu, pokud si ve stručnosti přiblížíme základní momenty únorové revoluce, neboť Bobrinského deníkové zápisky, z podstaty věci značně subjektivní i selektivní, neobsahují vše podstatné a nepokrývají ani celé období revoluce. Zmíněná *Kronika* je zase příliš stručná. Bobrinskij začíná své zápisky o revoluci 27. února, tedy v den, kdy nepokoje v Petrohradě dostaly otevřeně protivládní, politický a násilný charakter. Předcházející demonstrace žen a dělníků, motivované zejména sociálními důvody, přerostly v ozbrojenou vojenskou vzpouru a o revoluci již nebylo pochyb. Poslední záznamy jsou z 2. března, tedy již po vytvoření Prozatímní vlády a Petrohradského sovětu, ale ještě před abdikací cara Mikuláše II. Revoluce v tu chvíli rozhodně nebyla u konce.

Únorová revoluce měla mnoho příčin. K dlouhodobějším patřila postupná diskreditace carského režimu v očích široké veřejnosti. K té docházelo už před první světovou válkou, ovšem válečné neúspěchy ji ještě umocnily. Důležitou roli v tom sehrála i přítomnost Mikuláše II. v generálním štábu od léta 1915. Car ztratil bezprostřední kontakt s petrohradskou politikou, v mnohém spoléhal na názor manželky Alexandry, a ta byla obklopena řadou pofidérních kariéristů a korupčníků. Liberální a středové strany ve Státní dumě, které v létě 1915 vytvořily tzv. Progresivní blok, nabízely carovi a vládě spolupráci. Mikuláš II. však opakovaně odmítal akceptovat požadavek na vytvoření kabinetu odpovědného Dumě. Na konci roku 1916 se již mnoha politikům i generálům, byť v hloubi duše zůstávali monarchisty, jevílo jako nevyhnutelné provedení zásadních personálních změn, včetně odstavení carevny od politického vlivu a případně i abdikace cara. K nespokojenosti politické se přidal neklid sociální, jenž se ukázal být pro vývoj událostí ještě zásadnější. Neobvykle tuhá zima roku 1916 vyvolala vážnou zásobovací krizi, a to především v hlavním městě. Petrohrad byl přítom ne-

jen politickým nervem Ruska, ale v tuto chvíli i jedním z hlavních průmyslových center. Nespokojenost dělníků s nedostatkem základních potravin a otopením vyústila v masové demonstrace. V první fázi v nich v dominantní roli vystupovaly ženy, často manželky frontových vojáků. Na nich ležela zodpovědnost za vyživování rodiny a zoufalá situace je vyhnala do ulic, příznačně na Mezinárodní den žen (23. února). Dělníci se k nim připojili v počtu až dvou set tisíc během 24. února. Na některých místech Petrohradu došlo k rabování a stále častěji zaznívalo skandování proti válce a proti režimu. O den později se k protestujícím začali přidávat i studenti a lidé středních vrstev. Rovněž se začala projevovat nechuť vojáků k potlačování demonstrací. Na základě carem vydaného nařízení obnovit pořádek, zasáhla 26. února část petrohradské posádky proti jedné z demonstrací. Již v noci na 27. února však došlo k zásadní zlomové události, a sice vzpourě Volyňského pluku, který posléze následovaly další jednotky. Do večera se vzbourila až polovina ze 160 tisíc mužů městské posádky. Vojenský velitel generál Sergej S. Chabalov byl zcela bezmocný, protože naprostá většina zbylých vojáků zaujala „neutrální“ postoj, k dispozici mu zůstalo jen pár tisíc loajálních vojáků, kozáků a policistů. Teprve nyní, po otevřené vojenské vzpourě, začali aktivněji jednat politici. Vláda podala demisi v noci z 27. na 28. února. Přibližně ve stejnou dobu, ráno 28. února, představitelé Progresivního bloku založili tzv. Prozatímní výbor Státní dumy. Současně s ním vzniklo druhé centrum revoluční moci – Petrohradský sovět. Zatímco Prozatímní výbor ovládali liberálové, v Sovětu drželi většinu socialisté, především menševici. Dvojvládí, příznačné pro následující měsíce, se zrodilo v samém počátku revoluce. Sovět si od Prozatímního výboru, resp. později Prozatímní vlády, udržoval odstup – z jeho členů vstoupil do vládního kabinetu pouze socialista Alexandr Kerenskij, a to fakticky proti vůli Sovětu (informace, kterou uvádí Bobrinskij k 1. březnu, že do vlády vstoupil také menševik Nikolaj Čcheidze, byla mylná).

Mezitím Mikuláš II. odjel z generálního štábu v Mogilevu. Chtěl se dostat do Carského Sela. Asi 170 km od hlavního města byl carský vlak zastaven, neboť trať byla obsazena vzbouřenci. Změnil proto směr k Pskovu, kam přijel 1. března. Zde cara začali přesvědčovat generálové v čele s generálem Nikolajem Ruzským, že nejlepším řešením pro Rusko bude jeho abdikace. Se stejným názorem přijela do Pskova delegace Prozatímního výboru Státní dumy. Mikuláš II. abdikoval 2. března, nikoli však ve prospěch svého syna Alexeje, nýbrž bratra Michaila. Velkokníže Michail po krátkém váhání trůn odmítl a 3. března vláda Romanovců v Rusku skončila. Výkonnou i legislativní moc v zemi formálně převzala Prozatímní vláda,

kteřá se ustavila 2. března. Od samého počátku se musela vyrovnávat s existencí Petrohradského sovětu. Ten si začal rovněž činit nároky na legislativní funkci. Hned 1. března vydal proslulý Příkaz č. 1, který byl sice adresován pouze petrohradské posádce, ale okamžitě byl vyložen tak, že platí pro všechny jednotky v zemi. Příkaz č. 1 zbavoval důstojníky dosavadních pravomocí, zaváděl principy „demokratického rozhodování“ do armády a postupně zcela dezorganizoval ozbrojené síly. Tím se stal jedním z klíčových aktů únorové revoluce, s nesmírně vážnými důsledky. Revoluce v užším pojetí, tedy událost znamenající změnu režimu, skončila abdikací Mikuláše II. a vznikem Prozatímní vlády. Revoluce v širším pojetí, jako proces komplexních celospolečenských změn, přinášejících proměnu sociální struktury, ekonomických vztahů, lidských hodnot a mentalit, rozhodně neskončila v březnu 1917. Pokračovala v dalších měsících a v říjnu 1917 vstoupila do nové, mnohem radikálnější fáze, kdy její průběh začali určovat bolševici.

Dne 27. února, když si začal podrobně zaznamenávat revoluční události, byl Alexej Bobrinskij stále ještě členem Státní rady, nicméně ve středu dění se rozhodně nenacházel. Ostatně většina politiků svázaných s carským režimem, včetně členů vlády, neměla velký přehled o událostech, jež byly opravdu překotné. Stejně tak nebylo v jejich silách běh událostí výrazněji ovlivnit. Je to koneckonců patrné i z popisu situace ve vládě, s jejímiž členy Bobrinskij hovořil (zápis z večera 27. února). Bobrinského postřehy jsou více pohledem člověka, který vzhledem ke svému postavení měl přístup k informacím, ovšem ty v nastalé extrémní situaci ztrácely obvyklou hodnotu a on, byť v epicentru revoluce, stál fakticky na okraji událostí a pozoroval je spíše zevnitř. Deníkové zápisky potvrzují bezradnost „vládního tábora“, současně zachycují atmosféru únorových dnů v mikrohistorické perspektivě: chaos v Petrohradě, obavy z toho co přijde v příštích hodinách, nevědomost, co se skutečně děje. Ze zápisů probleskují nejrůznější dohady a fámy, které se šířily městem; některé vyvolávaly další strach, jiné naopak vyznívaly povzbudivě a slibovaly uklidnění situace, neboť se v nich odrážela víra, že přítomnost silné osobnosti může vše vyřešit. K takovým patřily kupříkladu zmínky o příjezdu velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče (srov. záznam z odpoledne 1. března) nebo o návratu cara do Carského Sela. Nezakládaly se na pravdě, velkokníže pobýval v době revoluce v Batumi a car, jak víme, se nedostal dále než do Pskova. Na základě Bobrinského zápisů lze i korigovat některé mylné představy, opakované sekundární literaturou. V Petrohradě během únorové revoluce nevládl mráz dosahující až -40°C, jak se leckde uvádí.¹⁰

10 Např. V. VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět*, s. 400, s odvoláním na paměti francouzského vyslance Maurice Paléologuea. Deníkové zápisky pokládáme ovšem za důvěryhodnější než memoáry psa-

Chladno bylo, rtuť teploměru se však pohybovala kolem ještě přijatelných -10°C . V neposlední řadě se před námi rozkrývá spletitý svět příbuzenských vazeb a sociálních kontaktů ruské aristokracie.

Na závěr stručná technická poznámka k překladu. Snažil jsem se v něm dodržet pravopisné zvláštnosti originálu, např. zkracování názvu Státní dumy a Státní rady nebo psaní velkých písmen (Gos. Duma, Gos. Sovět). Veškeré editorské zásahy do původního textu jsou v hranatých závorkách „[]“. Co se týče specifické stylistiky, byla zachována do té míry, aby text zůstal srozumitelný a přitom co nejvíce zachovával původního ducha. Mám tím na mysli především zneosobňující obraty typu „Šel z Počtamtské na Galernou“, které ruština, na rozdíl od češtiny běžně používá. Ruská ženská příjmení jsem důsledně přechyloval podle českého úzu. Veškerá data jsou uváděna podle originálu, tedy tehdy v Rusku platného juliánského kalendáře, který se ve 20. století opožďoval za gregoriánským kalendářem platným v Evropě o 13 dní. Datování podle juliánského kalendáře platí pro deník, kroniku i tento úvodní text a poznámkový aparát.

Dokument č. 1: Kronika revoluce roku 1917¹¹

14. února Zahájení jednání Stát.[ní] Dumy. Dělníci se shromažďují u Dumy, ale nepouští je dovnitř.
- Čtvr.[tek] 23. Nepokoje dělníků.
- Pát.[ek] 24. Továrny povstaly. Dělníci na ulicích. Stávkující na náměstí před Nikolajevským nádražím.
- Sob.[ota] 25. Od rána nepokoje. Střelba na Viborgské a zabití policejního velitele Šalfjeva.¹² Střelba u Nikol.[ajevského] nádraží a u Městské dumy. Večer velké shromáždění v Stát.[ní] Dumě a Vojensko-průmysl.[ovém] Výboru. Zde policie zatýká.

né s odstupem času. Navíc údaje Bobrinského potvrzují záznamy v deníku hraběte Sergeje D. Šeremetěva, srov. RGADA, f. 1267, Šeremetěvy, op. 1, č. 4, d. 5062, Dnevnik grafa S. D. Šeremetěva za 1917 god, l. 35, 36.

11 RGADA, f. 1412, Bobrinskije, op. 8, d. 299, l. 61–62.

12 Správně: Michail Petrovič Šalfjev. Plukovník, od roku 1914 velitel 5. petrohradského policejního okrsku. Byl zabit při pokusu rozehnat demonstranty u Alexandrovského mostu na Vyborgské straně Petrohradu.

- Ned.[ěle] 26. Vylepeno prohlášení g.[enerála] Chabalova.¹³ Střelba na Něvském a dalších místech. Telegram Rodzjanka¹⁴ carovi. Střelba celý den.
- Pond.[ělí] 27. Povstání Volyňského pluku, který zabil velitele. Bouří se vojáci dalších pluků. Ukaz o rozpuštění S.[tátní] Dumy a S.[tátní] Rady. Druhý telegram Rodzjanka carovi.
- 1 hodina odpoledne. Zabrání arsenálu a dělostř.[elecké] správy. Obsazení věznic, domu předběžného zadržení,¹⁵ Krestů,¹⁶ Pevnosti¹⁷ a policejních úřadů.
- Vojáci se srocují u Stát.[ní] Dumy. Projevy Kerenského,¹⁸ Skobeleva,¹⁹ Čcheidze,²⁰ Rozdjanky.
- 3 hodiny odpoledne. Stát.[ní] Duma volí Prozatímní výbor.
- Noc. V Tavr.[ickém] paláci zasedání prvního shromáždění dělnických zástupců.
- První prohlášení Prozatímního výboru Stát.[ní] Dumy
- Vyhlášení Sovětu zástupců dělníků a vojáků.
- Předseda rady ministrů, kníže Golicy²¹ podává demisi.
- Zatčení všech ministrů.

13 Sergej Semjonovič Chabalov (1858–1924), generálporučík, od 13. června 1916 velitel Petrohradského vojenského okruhu. Ve zmíněném prohlášení vyzýval k zastavení všech nepokojů a varoval, že vojsko je připraveno použít k obnovení pořádku zbraně.

14 Michail Vladimirovič Rodzjanko (1859–1924), předseda IV. Státní dumy.

15 Dom predvaritel'nogo zaključenija, také přezdívaný „Špalerka“ podle adresy na Špalerné ulici č. p. 25. První speciální vyšetřovací vězení v Rusku, založené roku 1875 a určené především pro podezřelé z politických zločinů.

16 Věznice v Petrohradě.

17 Petropavlovská pevnost.

18 Alexandr Fjodorovič Kerenskij (1881–1970), právník, poslanec IV. Státní dumy, lídr frakce trudoviků. Během únorové revoluce vstoupil do strany socialistických revolucionářů (eserů), 2. března 1917 se stal ministrem spravedlnosti v Prozatímní vládě. Od 5. května ministr vojenství. Předseda Prozatímní vlády od 8. července do 26. října 1917. V červnu 1918 emigroval z Ruska.

19 Matvej Ivanovič Skobelev (1885–1938), sociální demokrat, menševik. Ve IV. Státní dumě lídr sociálně-demokratické frakce. V únoru jeden z organizátorů (místopředseda) Petrohradského sovětu dělníků a vojáků. Ministr práce v II. a III. Prozatímní vládě (5. května – 24. září). Popraven 29. července 1938.

20 Nikolaj Semjonovič Čcheidze (1864–1924), sociální demokrat, menševik. Poslanec III. a IV. Státní dumy. V únoru 1917 se stal předsedou Petrohradského sovětu dělníků a vojáků. V letech 1918–1921 jeden z vůdců gruzínského národního hnutí, předseda Gruzínského ústavodárného shromáždění. Od roku 1921 v emigraci ve Francii.

21 Nikolaj Dmitrijevič Golicy²¹ (1850–1925), kníže, předseda Rady ministrů od 27. prosince 1916 do 27. února 1917. Po bolševické revoluci zůstal v Rusku a v letech 1920–1924 byl opakovaně zatčen tajnou policií. Popraven 2. července 1925 v Leningradu.

Zatčení Suchomlinova,²² Šturmera,²³ Ščeglovitova²⁴ a dalších. Vzali je do Stát.[ní] Dumy.

Březen 2. Vzniká Prozatímní vláda.

Abdikace Mikuláše II.

3. V.[elko] k.[níže] Michail Alexandrovič²⁵ se vzdává trůnu.

5. Gubernátorům je přikázáno předat funkce předsedům městských úřadů.

7. Vyhláška Prozatímní vlády o zbavení Mikuláše II. svobody a jeho internaci v C.[arském] Selu.

11. Manifest Prozatímní vlády.

Dokument č. 2: Deník hraběte Alexeje Alexandroviče Bobrinského, 27. února – 2. března 1917²⁶

1917 r.[ok], 27. února, pondělí

10 ³/₄ ráno. Šel z Počtamtské na Galernou.²⁷ Mráz 9-10°. ²⁸ Žádné tramvaje, ani fiakry. Pár armádních automobilů.

11 h[odin]. Na Morské, proti německému kostelu, projíždí, směrem k Něvskému, celá švadrona bojovného vzezření. Městský strážník mi říká, že je to záložní gardová jízdní švadrona.

Doma. Jegor²⁹ říká, že jeho bratr ke mně nemůže nastoupit, protože uvízl v Moskvě, odkud není možné dojet do Petrohradu. Na místo služby starající se o příborník mi radí najmout ženu, která tu byla domovnicí. Vůbec nejsou noviny; už druhý

22 Vladimír Alexandrovič Suchomlinov (1848–1926), generál jízdy, ministr vojenství v letech 1909–1915. Zemřel v emigraci v Berlíně.

23 Boris Vladimirovič Šturmer (Stürmer; 1848–1917), předseda vlády od 20. ledna do 10. listopadu 1916. Současně ministr vnitra (3. března – 7. července 1916) a ministr zahraničních věcí (7. července – 10. listopadu). Zemřel ve vězeňské nemocnici v „Krestech“.

24 Ivan Grigorjevič Ščeglovitov (1861–1918), ministr spravedlnosti v letech 1906–1915, od 1. ledna 1917 předseda Státní rady. Popraven bolševiky.

25 Michail Alexandrovič Romanov, velkokníže (1878–1918), bratr Mikuláše II. Během první světové války sloužil na kavkazské frontě. Od 19. ledna 1917 byl generálním inspektorem jízdy. Po únorové revoluci žil v Gatčině, od srpna 1917 v domácím vězení. V březnu 1918 jej bolševici převezli do Permi a zde byl v noci z 12. na 13. června 1918 popraven místními čekisty a milicionáři.

26 RGADA, f. 1412, Bobrinskije, op. 8, d. 299, l. 65–95.

27 Na Galerné ulici č. p. 60 stál městský palác Bobrinských (v majetku rodiny v letech 1797–1917). Podrobněji srov.: *Tri veka Sankt Peterburga. Enciklopedija v trech tomach. Tom 1, Osemnadctoje stoletije, kniga 1, A-M*, Sankt Peterburg 2001, s. 137.

28 Vzhledem k tomu, že dále v deníku jsou teploty uvedeny podle stupnice Réaumur, je to pravděpodobné i v tomto případě. Odpovídá -11,25°C až -12,5°C.

29 Sluha Bobrinského.

den, i včerejší „Zemščina“³⁰ dnes není. Pošta přinesla staré „Russkoje slovo“³¹ z Moskvy. Podává se káva. Chleba není. (Cukr z krabičky drobnými úlomky). Našli jsme kousek včerejší housky. Jegor poukazuje na to, že chleba není k dostání nikde. 11.40. Korespondent „Russkoje slova“ Levi (Jurij Semjonovič) mi telefonicky usilovně radí nejezdit na dnešní zasedání Stát.[ní] Rady (ve 2 hodiny), protože se chystá něco nebezpečného (výbuch?). Zákon o předání zásobovacích záležitostí Petrohradské Městské Dumě byl včera schválen v Stát.[ní] Dumě a musí být dnes, urychleně, vyřešen v Stát.[ní] Radě. Odpovídám Levimu, že jestli je nebezpečno, potom tím spíš půjdu na jednání, protože účastnit se na co nejrychlejším předání Dumě záležitosti, s kterou si vláda nedokáže poradit, je moje povinnost. Levi říká, že [panuje] neklid z důvodu příchodu kolpinských dělníků,³² a zásobovací nedostatky a starosti ustoupily do pozadí. Nyní se vynořilo něco jiného, mnohem vážnějšího (narází na vzpoury v jednotkách). Levi říká, že zítra se čeká příjezd cara, a mezi tím dnes snad jede do hlavního štábu Golicyn;³³ což je nepochopitelné. Levi říká, že gradonačalnik (Balc ?)³⁴ je nahrazen generálem, velitelem sboru, jméno si nepamatuje a že podle jeho (Leviho) názoru sotva ministři vydrží na místě, ale po telefonu jsou rozhovory na toto žádoucí téma zakázány. 11.55 Telefon Ket (Miklaševské)³⁵ ze Zacharjevské [ulice]. Ona a Sofja Dolgoruká.³⁶ Vzbouřil se Preobraženský pluk; na ulici, pod jejich okny, se bouří a srocují k pochodu na Zimní palác. Nepustili mladíka z jízdni gardy, který se hrnul do jejich (Miklaševských) bytu, aby si zatelefonoval. Ilja³⁷ je znepokojený; ale moje dcery ho nepouští na ulici „zachraňovat vlast“.

30 *Zemščina*, deník vycházející v Petrohradě v letech 1909–1917, úzce propojený s krajně pravickým Svazem ruského lidu. 5. března 1917 bylo jeho vydávání zakázáno Prozatímní vládou.

31 *Russkoje Slovo*, deník vycházející v Moskvě v letech 1895–1918. Jednalo se o nejlevnější z ruských deníků s masovým nákladem více než 700 tisíc výtisků v roce 1916.

32 V městě Kolpino, asi 26 km jihovýchodně od centra Petrohradu, se nacházely strojírenské a zbrojní továrny (známé jako Ižorské závody), založené již v roce 1710.

33 Předseda vlády.

34 Alexandr Petrovič Balk (1866–1957), gradonačalnik (městský velitel) Petrohradu od 10. listopadu 1916 do 1. března 1917. Během únorové revoluce zatčen a uvězněn v Petropavlovské pevnosti. Propuštěn rozhodnutím Prozatímní vlády v červnu 1917.

35 Jekatěrina Alexejevna Miklaševská (1883–1954), rozená Bobrinská, dcera A. A. Bobrinského. V roce 1908 se provdala za Ilju M. Miklaševského.

36 Sofja Alexejevna Dolgoruká, kněžna (1888–1949), roz. Bobrinská, dcera A. A. Bobrinského, v roce 1907 se provdala za knížete Petra Alexandroviče Dolgorukého (1883–1925), se kterým se rozvedla kolem roku 1913. Podruhé se provdala roku 1918 za knížete Petra Petroviče Volkonského (1872–1957).

37 Ilja Michajlovič Miklaševskij (1877–1961), důstojník carského gardového hulánského pluku, zeť A. A. Bobrinského.

Sofja D.[olgoruká] říká: strašná střelba se ozývá ze všech okolních ulic. Svě automobily schovali; jiné způsoby dopravy nejsou.

Ilja Miklaševskij teprve včera přijel z fronty, kde je vše v klidu. Povídá se, že dostane Petěrhofský hulánský pluk.³⁸

Telefon Anastasii.³⁹ Přijela ráno z Novgorodu. Na nádraží strašná tlačence a zoufalství: nejsou fiakry. Domů došla pěšky.

12.10. Pozval jsem Alexeje.⁴⁰ Povídá, že dav se včera choval nepřátelsky k důstojníkům: tady nemáte co dělat, ale na frontě. Včera zabito do 300 lidí. Jiným důstojníkům nadávali.

12.12. Telefon Leviho.⁴¹ „V[aše] J[asnosti], nepodaří se Vám jet do Stát.[ní] Rady. Zasedání nebude. Stát[ní] Duma i Stát.[ní] Rada jsou rozpuštěny.“

12.15. Oficiální oznámení telefonem ze Stát.[ní] kanceláře, že dnešní jednání nebude, z důvodu rozpuštění Rady i Dumy.

12.35. Přišel Alexej.⁴² Kromě preobraženců se ještě vzbouřily Pavlovský a Petrohradský pluk. Alexandra (Seggi) Šuvalova⁴³ nepustili na Litějný pr.[ospekt], protože tam i na Sergijevské se střelí. Nějací důstojníci zastavili práci v Litějném závodu (zbrojním). Pavlovci (ještě včera se to povídalo) zabili svého velitele.

1 ¼. Hraběnka Nat. Iv. Ferzen.⁴⁴ = C'est très mauvais.⁴⁵ Gučkov (A. I.)⁴⁶ včera večer potkal Sofii Šuvalovovou (Rajevskou)⁴⁷ v divadle (sic) a prohlásil: Je to velmi špatné. Do včerejšího dne dělníci nebyli jednotní a volali: pryč s válkou. Včera už volali jinak. Hesla: vše rozhodne válka. Ale žádají změnu vlády. Seggi Šuvalov

38 Hulánský gardový pluk Jejího carského Veličenstva carevny Alexandry Fjodorovny. Založen roku 1803, se sídlem v Petěrhofu (Petrodvorcích).

39 Identita této osoby zůstává nejasná.

40 Alexej Alexejevič Bobrinskij (1893–1971), syn A. A. Bobrinského. Zemřel v Londýně.

41 Patrně Jurij S. Leví, korespondent *Russkogo Slova*, zmíněný výše.

42 Srov. pozn. 40.

43 Alexandr Pavlovič Šuvalov, hrabě (1881–1935), titulární rada a ceremoniář carského dvora. Zemřel v Londýně.

44 Natalija Ivanovna Ferzen, hraběnka (1852–1930), roz. hraběnka Tolstá, tchýně Alexeje Alexejeviče Bobrinského. Zemřela v Paříži.

45 Je to velmi špatné. (fr.)

46 Alexandr Ivanovič Gučkov (1862–1936), z moskevské kupecké rodiny, spoluzakladatel a vůdce Svazu 17. října (tzv. oktábristé). Předseda III. Státní dumy (1910–1911), člen Státní rady (1915–1917) Za I. světové války předseda Ústředního vojensko-průmyslového výboru. Přijal abdikaci Mikuláše II. v Pskově 2. března 1917. Ministr vojenství v I. Prozatímní vlády (březen – květen 1917). Od roku 1919 v emigraci, zemřel v Paříži.

47 Sofja Pavlovna Šuvalova, hraběnka (1888–1927), roz. hraběnka Ferzenová, manželka A. P. Šuvalova (pozn. 43). V prvním manželství provdaná za Petra Michajloviče Rajevského. Rozvod v roce 1916. Zemřela v Davosu ve Švýcarsku.

viděl automobily s kulometry, v ozbrojeném doprovodu kozáků. Na ulici soukromí kočí povídají o včerejší vraždě velitele Pavlovského pluku: dobře mu tak, proč střílel na lidi! Gučkov říká: ještě je možné zachránit situaci, ale je třeba: 1) vyhnat carevnu Alexandru Fjodorovnu a 2) změna vlády. Vůdcové S[tátní] Dumy dnes mají v úmyslu připojit se k revolucionářům. Čekají velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče,⁴⁸ rychle předvolaného, aby mu byla svěřena diktatura nad týlem. Na junkery (Rodzjankovy)⁴⁹ křičeli – co se vozíš v autě? Máš být ve válce.

A na stejnou dobu byla na palácovém náměstí určena „přehlídka“ s hudbou z důvodu (?) jmenování Vl. M. Bezobrazova⁵⁰ velitelem týlovými jednotkami (?)

Preobraženci pobili důstojníky.

Vůdci dělníků povídají, že loupit se nebude, ale žádají změnu vlády. Do bytu Bibikových⁵¹ už vpadli nějací vojáci, ptali se: proč nás bijou. Na Litěžné v zbrojní továrně všichni dělníci přišli do práce, ale žádali chleba a práci. Nedostali. Potom odešli, říkajíce: Jestli je to tak, ukážeme vám.

1 ¼. Telefon Lili Děmidovové.⁵² Jestli je nějaká možnost odjet z Petrohradu do Korsuně.⁵³ Matka⁵⁴ bude znepokojená. Odpovídám: nemyslím, že by byla možnost. [Ptá se] Jestli jsou zprávy o zdraví Georgije.⁵⁵ Říkám: podle všeho nefunguje telefon, protože nedostávám odpověď. Sandrik Lopuchin Děmidov⁵⁶ se ptá: nepo-

48 Nikolaj Nikolajevič (mladší) Romanov, velkokníže (1856–1929), syn velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče (staršího), vnuk cara Mikuláše I. Za první světové války vrchní velitel ruské armády do léta 1915, od 23. srpna 1915 carský náměstek na Kavkaze a velitel kavkazské fronty. O probíhající revoluci se dozvěděl v Batumi 1. března. Po pádu monarchie hodlal převzít velení armády, ale Prozatímní vláda o jeho službu neprojevila zájem. Velkokníže odjel na svůj statek Djulber na Krym. V březnu 1919 emigroval, krátce žil v Itálii a trvale se usadil ve Francii. Část monarchistické emigrace ho uznávala za pretendentu carského trůnu. Zemřel v Antibes ve Francii.

49 Pravděpodobně Alexandr Pavlovič Rodzjanko (1879–1970), plukovník, velitel pluku Důstojnické jízdní školy (1. května 1916 – 22. dubna 1917).

50 Vladimír Michajlovič Bezobrazov (1857–1932), generál jízdy, generál-pobočník, v letech 1915–1916 velel gardovým jednotkám. V době únorové revoluce se nacházel mimo službu v Petrohradě. 28. února 1917 navštívil generála Chabalova a dožadoval se razantního zákroku proti pouličním nepokojům. Zemřel v emigraci ve Francii.

51 Pravděpodobně šlechtický rod Bibikovových.

52 Natalja Dmitrijevna Děmidovová, roz. Naryškinová (1886–1957), dcera Dmitrije K. Naryškina a hraběnky Jeleny Konstantinovny von Toll, manželka Alexandra N. Lopuchin-Děmidova.

53 Korsuň (dnes Korsuň-Ševčenkivskij), město na Ukrajině v Čerkasském kraji. Lopuchin-Děmidovové zde měli venkovské sídlo.

54 Jelena Konstantinovna Naryškinová, roz. hraběnka von Toll (1860–1931).

55 S největší pravděpodobností Georgij Alexandrovič Bobrinskij (1863–1928), hrabě, mladší bratr Alexeje Bobrinského.

56 Alexandr Nikolajevič, kníže Lopuchin-Děmidov (1870–1937).

vede rozpuštění Státní dumy k horšímu? Odpovídám: pokud bude vyhlášeno, je to logický důsledek stavu obležení. Říkám:⁵⁷ Hanebné; hořkost naplňuje srdce, vše je to ku prospěchu Němcům. Bylo možné tomu předejít několik měsíců zpátky. Nechuť obrátit se k veřejnosti je zločinem. Všichni členové vlády by za to měli být souzeni.

Azbukin⁵⁸ přinesl tiskové prohlášení gradonačalníka Balce s povinnými (!) nařízeními pro majitele domů. Ale Balc už je odvolán...

2.40 Štjurmer telefonoval. Zve k sobě, po nábřeží se dá projít volně. Ale já nepůjdu. Qu'est ce qui se passe à la Liteinaya?⁵⁹

– Přinesli oficiální oznámení ze St.[átní] rady o zrušení dnešního jednání a o rozpuštění (ukazy) Dumy i Stát.[ní] rady „přerušit jednání a stanovit dobu jejich obnovení nejpozději na duben 1917 v závislosti na mimořádných okolnostech“.

2.50 Telefon hraběnce Ferzenové z domu od její pokojské (Furšt.[atská] 10). Velmi strašné. Neustále střelba. Revolucionáři, proti nařízení policie, přikázali otevřít všechna vrata na ulici. Celá škola podpraporčků (v budově Anenského evangelického kostela) se připojila k revolucionářům. Pořád prochází dav s muzikou. Praporčíci si opatřili zbraně. Všichni se vyvalili na Voskresenský prospekt.⁶⁰ Vzbouřivším se vojákům se podařilo prorazit skrz vojsko a připojit se k revolucionářům na této straně Litějného mostu.

27. února, 3 hodiny odpoledne. Ket (Miklaševská) sdělila Nataše,⁶¹ že když se preobraženci vzbouřili, Volyňský pluk vystoupil proti nim a začal boj.

3 ½ hodiny. Až k Něvskému, včetně, klid. Na rozích ulic stojí hlídky; všechny mosty jsou stráženy vojáky s bodáky. Ani jeden strážník, ani jeden fiakr. Tramva-je nejezdí.

Na ulici je klid. Chladno, ale slunečno. Mnoho bezstarostných dam. Některé obchody jsou otevřené a prodávají. Zřídka projíždějí kozáci a kavaleristé. Také rychlí jízdní kurýři. Po Galerné dva mladičci vojáci ve zbrani. Žertují, chovají se velmi nepatříčně. Ženské prosí: do nás nestřílejte. Na Něvském ze strany Litějně čtvrti se ozývají výstřely. V Kazaňském chrámu je večerní mše, ale lidí velmi málo. Ohromné fronty u pekařství. Na rohu Sadové a Goročové dav a vojsko. Na ně se

57 Podtrženo v orig.

58 Podtrženo v orig.

59 Co se děje na Litějně? (fr.)

60 Dnes Černyševského prospekt (od 1924).

61 S největší pravděpodobností Natalja Pavlovna Bobrinská, roz. Ferzenová (1890–1935), manželka Alexeje Alexejeviče Bobrinského.

zdáli dívají lidé z Kamenného mostu. Nad městem, hlavně nad Litěžnou a Petrohradskou čtvrtí, letí letadlo, pozorující z velké výšky.

Jakýsi kolemjdoucí hlásí, že Angličané dobyli Bagdád.⁶²

5 hodin. Hodinář Elterman u Kamenného mostu vypráví, že snad prý Státní дума pokračuje v zasedání, nehledě na rozpuštění. – Povídá se, že se bouří Semjonovský pluk.

6 hodin. Ochladuje se.

Večer. 7 h[odin]. Telefon hraběnky Ferzenové: Ščeglovitova zatkli a odvezli do Stát.[ní] Dumy, kde revolucionáři žádali od Rodzjanka a poslanců Dumy oznámení jejich programu a požadavků. Levicoví členové Dumy žádali [svolání] Ústavodárného shromáždění, s čímž ostatní nesouhlasili. Nakonec vytvořili prozatímní vládu z Rodzjanka a Miljukova⁶³ a požadují předání diktatury někomu populárnímu. Vše je ohlášeno v zvláštním oznámení, které je otištěno v speciálních novinách s titulkem „27. února“. Prohlášení zapůsobilo skvěle na veřejnost, která se začala uklidňovat, a kozáci přešli na stranu vlády.

7 ¼. Jdu na Morskou, abych sehnal číslo nových novin. Sinij most je hlídán strážnými. Lidí málo. Tma. V Stát.[ní] Radě osvětlena okna kabinetu Kryžanovského,⁶⁴ ale vchod je temný. Jakési individuum, na pohled agent tajné policie, mi říká, že vchod je otevřen. Tmavá předsíň s vrátnými. Je tu Kryžanovskij. Horní sály osvětlené. Zastihl jsem tam: Pokrovského (m.[inistra] z.[ahraničních] věcí),⁶⁵ Lodyženského (vedoucího kanceláře Rady Ministrů),⁶⁶ Dobrovolského (m-stra spravedlnosti),⁶⁷ Běljajeva (ministra vojenství),⁶⁸ Děržuzinskogo (náměstka Stát.

62 Britská armáda obsadila Bagdád 11. března, tedy 26. února podle ruského kalendáře.

63 Pavel Nikolajevič Miljukov (1859–1943), historik a politik, vůdce Strany národní svobody, známé jako Konstitučně-demokratická strana (kadeti). Poslanec I., III. a IV. Státní dumy. Na konci roku 1916 ostře kritizoval vládní politiku. V I. Prozatímní vládě (březen – květen 1917) ministr zahraničních věcí. V listopadu 1918 emigroval z Ruska. Zemřel ve Francii.

64 Sergej Jefimovič Kryžanovskij (1862–1935), právník, tajný rada (od 1907), státní tajemník v letech 1911–1917. Od roku 1920 v emigraci v Paříži, kde zemřel.

65 Nikolaj Nikolajevič Pokrovskij (1865–1930), ministr zahraničních věcí (30. listopadu 1916 – 4. března 1917). Po revoluci emigroval do Litvy, zemřel v Kaunasu.

66 Ivan Nikolajevič Lodyženskij (1872–1931), senátor, tajný rada. Po říjnu 1917 emigroval do Bulharska, kde zemřel.

67 Nikolaj Alexandrovič Dobrovolskij (1854–1918), ministr spravedlnosti (20. prosince 1916 – 27. února 1917). Během únorové revoluce zatčen a několik měsíců vyšetřován komisí Prozatímní vlády. V říjnu 1918 popraven bolševiky.

68 Michail Alexejevič Běljajev (1863–1918), generál pěchoty, od 3. ledna 1917 ministr vojenství. Zatčen na příkaz Prozatímní vlády 1. března. Po několika měsících propuštěn. Popraven bolševiky.

[ního] tajem.[níka]),⁶⁹ generála řídícího chod úřadu a důstojníka – pobočníka v.[elko] k.[nížete] Michajla Alexandroviče. Zůstal jsem v této společnosti přes půl hodiny a dozvěděl se: car, podle všeho, už přijel do Carského Sela. V pokoji Stát. [ního] tajemníka, Kryžanovského, v tu chvíli sedí v.[elko] kn.[íže] Michail Alexandrovič, kníže Golicyň, předseda Rady Ministrů a Kryžanovskij a Rodzjanko. Rada ministrů navrhla carovi neprodleně propustit Protopopova,⁷⁰ Kungického⁷¹ a jiné a jmenovat novou vládu. Vytvořit dočasnou vojenskou diktaturu a svěřit ji některému populárnímu frontovému generálovi – Ruzskému,⁷² Gurkovi,⁷³ Polivanovovi,⁷⁴ Alexejevovi⁷⁵... Vzbouřenci s připojivšími se k nim jednotkami (část preobraženců, Volyňský pluk, navzdory výše řečenému, a ne semjonovci, kteří zůstali věrní), a další obsadili celé město nalevo od Něvského (při pohledu z Admirality), ale vojska jsou unavená a rezervy nejsou. Běljajev se chystal vyzvat telefonem do Státní rady generála Bezobrazova a předat mu velení. Zprávy o tom, že vzbouřenci vpadli do Zimního paláce, nejsou pravdivé; osvobodili ale vězně z Krestů nebo jiného vězení na Vyborgské [straně], zpustošili zbrojní továrnu na Litějně, vyzbrojili dělníky, zatklí Ščeglovitova. U jeho bytu se objevilo několik automobilů s vojáky a dva civilisté mu oznámili, že je zatčen na příkaz prozatímní vlády a odvezli ho do St.[átní] Dumy, kde pod dohledem ozbrojených chuligánů sedí v ministerském

69 Nikolaj Fjodorovič Děržuzinskij (1855 – po roce 1917), náměstek státního tajemníka v letech 1906–1917, senátor (1910–1917).

70 Alexandr Dmitrijevič Protopopov (1866–1918), ministr vnitra od 16. září 1916 do 28. února 1917. Jeden z nejvíce nenáviděných členů vlády, známý svým předchozím spojením s Grigorijem Rasputinem. Během únorové revoluce zatčen a poté vyšetřován zvláštní komisí Prozatímní vlády. Po bolševickém převratu převezen do Moskvy a tam později popraven.

71 Pravděpodobně se jedná o Nikolaje Konstantinoviče Kulčického (1856–1925), ministra lidové osvěty (27. prosince 1916 – 28. února 1917). Podobně jako Protopopov patřil ke stoupencům Rasputina.

72 Nikolaj Vladimirovič Ruzskij (1854–1918), generál pěchoty, od 1. srpna 1916 vrchní velitel vojsk Severního frontu. Významně se podílel na abdikaci Mikuláše II. Popraven bolševiky.

73 Patrně Vasilij Josifovič Gurko (1864–1937), generál jízdy, od 11. listopadu 1916 do 17. února 1917 zastupoval generála Alexejeva ve funkci náčelníka generálního štábu (Alexejev byl na zdravotní dovolené). Na jaře 1917 velel Západnímu frontu. V říjnu 1917 emigroval, žil v Itálii, byl aktivním členem Ruského vševojského svazu, hlavní ruské vojenské organizace v emigraci.

74 Alexej Andrejevič Polivanov (1855–1920), generál pěchoty, člen Státní rady (1912–1917), ministr vojenství (10. září 1915 – 15. března 1916). Po roce 1918 spolupracoval s bolševickou vládou.

75 Michail Vasiljevič Alexejev (1857–1918), generál pěchoty, náčelník generálního štábu (Stavki) od srpna 1915 do března 1917. Vrchní velitel ruské armády od 2. dubna do 21. května 1917. V roce 1918 hlavní organizátor a velitel protibolševické Dobrovolnické armády na jihu západě Ruska.

pavilónu. Dav vtrhl do domu Protopopova a vyraboval ho. Protopopov se objevil v Státní radě, ale poté zmizel. Telefonní dráty z bytu Ščeglovitova přetrhali. Zapálili okružní soud, který hoří ze všech stran.

Zcela jsem se s nimi shodl, že nejlepší ze všeho by bylo jmenovat gen. Ruzského, který se těší důvěře veřejnosti, avšak není oblíbencem carevny A.[lexandry] F.[jodorovny]. Dobrovolskij říká, že se v carevně A.[lexandre] F.[jodorovně] zklamal; navrhovala mu tvrdá opatření. „Stěžují si na mně“ povídá N. A. Dobrovolskij – proč neřeknu carevně o nutnosti propustit Protopopova, ale jak to udělat, když car, loučící se se mnou při mém jmenování, mne zastavil u dveří pracovny a řekl: pamatujte, že si přeji, abyste se ve všem shodl s ministrem vnitra. A Protopopov, pokračuje Dobrovolskij, mi povídá: ohlásím carovi, že se vším, se vším souhlasím. A šeptá mi: proženu si hlavu kulí. Pokud ne Ruzského, doporučil jsem jim za diktátora A. A. Polivanova, též populární jméno. Jenže naši pravičáci si postavili hlavu. Upřímní – Širinskij,⁷⁶ Rimskij-Korsakov,⁷⁷ Maklakov,⁷⁸ i neupřímní, spíše kariéristi jako Trepov A. F.,⁷⁹ pokládají Polivanova za – revolucionáře! Dobrovolskij trpce mluvil o nedávném nočním jednání Rady ministrů s pravičáky (Trepov, Maklakov, Širinskij), kteří doporučovali nejpřísnější opatření. Když však hovoří o nutnosti odstranit nepopulární ministry, N. A. Dobrovolskij o sobě samotném neřekne ani slovo...

Dobrovolskij povídá, že přes den se zdálo, že převahu má vládní strana; ale k večeru bylo hůř. Na dotaz o stavu a náladě vojsk Běljajev nedal jasnou odpověď. Všechno za Něvským prosp.[ektem] je obsazeno povstalci. A teď už se začíná střílet i na Něvském a na Gorochové. Ministr zahraničí Pokrovskij se nemohl z vlády dostat domů (na Palácové náměstí), protože se střílí. Mezi včerejšími zabitými, říká Dobrovolskij, byla dáma v sobolině. Zbloudilá kulka, usuzují ve vládě, protože ve většině případů se střílí do vzduchu a kulky létají a padají shora náhodně.

76 Alexej Alexandrovič Širinskij-Šichmatov, kníže (1862–1930), člen Státní rady (1906–1917), jeden z vůdců pravicové frakce. Od roku 1921 v emigraci, zemřel ve Francii.

77 Alexandr Alexandrovič Rimskij-Korsakov (1849–1922), jaroslavský gubernátor (1905–1909), senátor (1909–1915), člen Státní rady (1915–1917), vůdčí představitel pravicové frakce. V letech 1915–1917 vedl neformální kroužek pravicových politiků, snažící se přimět vládu k „tvrdé politice“. Roku 1918 emigroval do Rigy, od roku 1920 žil v Berlíně a organizoval ruské monarchistické hnutí v Německu.

78 Nikolaj Alexejevič Maklakov (1871–1918), ministr vnitra (1913–1915). Popraven bolševiky v Moskvě.

79 Alexandr Fjodorovič Trepov (1862–1928), předseda vlády od 10. listopadu do 27. prosince 1916. Po říjnové revoluci emigroval do Finska a později do Francie. Ve 20. letech patřil k vůdcům emigrantského monarchistického hnutí.

O nových novinách, o prozatímní vládě a jejím prohlášení – nikdo nic nevěděl, nebo nechtěl říct. Lodyženskij poslouchal a tvrdošijně mlčel. Dobrovolskij se mně pokoušel udržet v Radě, ale z boží vůle nejsem ministrem a nemusím zůstat v jejich společnosti. Na ulici, ze strany Morské, jsem slyšel ozvěnu výstřelu.

Vojsko je unaveno, říká Běljajev, a zálohy nejsou. Všechno závisí, podle Dobrovolského, jaké jednotky získáme. Odkud? No kdyby i z Pskova. Jen je potřeba, stůj co stůj, zastavit tohle povstání v hlavním městě.

Mezi 8. a 10. večer. Telefon Sofie Dolgoruké. Pěšky se vrátila ze Zacharjevské na Anglické nábřeží. Její automobil chtěli zabrat povstalci, ale jakýsi cizí šofér pomohl jejímu šoferovi upláchnout. Podařilo se jí přejít Litějnij prosp.[ekt], kde probíhala zuřivá přestřelka mezi vojskem a povstalci. Musela se skrývat u vchodu a s rizikem přeběhnou ulici. „Vedle mne zabili chlapce. Viděla jsem ženské, osvobozené z věznic. Byly velmi veselé a spokojené, ale trochu vykrádaly obchody a jedly nějaké ukradené sklenice se zavařeninou. Celkově masa chuligánů a nespoutaný dav.“

U Zimního paláce Sofie viděla vlasteneckou manifestaci preobraženců a námořníků s muzikou.

Obecně se ale povstalci nezabývají loupáním.

Také se opakuje zvěst o prozatímní vládě, vyhlášené v Státní dumě, nových novinách a oznámení.

Telefon Pavla Nikolajeviče Krupenského,⁸⁰ poslance Stát.[ní] dumy, není na výši. Neví, odkud a kam vane vítr. Nic nového se nedozvěděl. I on byl zavřený v Stát.[ní] dumě, kde povstalci obsadili všechny východy a přerušili telefonní spojení, ale nějak se mu podařilo zadním východem proklouznout domů. Povídal o osvobození vězňů z věznic, o požáru Okružního Soudu a o tom, že prý byl v Stát.[ní] dumě zadržen Rodzjanko.

Telefon mého Jegora z domu. Azbukin prý povídal, že povstalci rabují štáb a chystají se na Galernou. Tedy jestli prý by nešlo zamknout a zabednit dům.

Telefon Alexejevi, kterému jsem doporučil, v případě útoku na dům, aby se všichni ukryli v lazaretu.

Noc, 11 ¼. Služka, která vyšla na Oficernou ulici,⁸¹ se vrátila bez sebe strachem. Dav se vrhl na nějaké řeznictví, kde byly, podle všeho, uloženy zbraně. Zpus-

80 Pavel Nikolajevič Krupenskij (1863–1939), dědičný šlechtic bessarabské gubernie, poslanec II., III. a IV. Státní dumy. V letech 1908–1910 jeden z lídrů Strany umírněné pravice. Od roku 1911 stál v Dumě v čele frakce „nezávislých nacionalistů“. V roce 1915 se přidal k Progresivnímu bloku. Po únorové revoluci odhalen jako placený agent carské tajné policie. Zemřel v emigraci ve Francii.

81 Správně: Oficerskaja ulica, od února 1918 Ulica Děkabristov, v Admirálnítm okrsku Petrohradu.

tošili ho; zbraně rozdali všem; staří, mladí si je rozebrali. Volali na rabující: utíkejte, začnou střílet z kulometů. A vzápětí začal rachot kulometů. Lidé se vrhli po Fonarné a Pračešné uličce k Voroninovu domu a skrývali se ve dvoře. Dav říká, že z Pračešné se střílí ze střech..., že z oken kasáren gardové jízdy střílejí do lidí. Před domem č. 10 v Maksimil.[ianovské] uličce⁸² stojí chlap s puškou přes rameno. Je slyšet (z Oficerné) rachot výstřelů. Hruža.

Noc z 27. na 28. února

Noc probíhá velmi neklidně. Celou noc zní výstřely a kulometry ze všech stran. Povídá se, že lidé vtrhli do věznice Litějný zámek, osvobodili všechny uvězněné a pobili strážné. Až do rána stejné. Výstřely zní velmi blízko.

Úterý 28. února

Po ránu ticho. Ale pořád jsou ještě slyšet výstřely. Služka povídá, že „Astorie“⁸³ hoří, že v ní našli nějakého „ministra“. Říká, že zatýkají všechny ministry, současné i bývalé z doby války, a odvlékají je na výslech do Stát.[ní] Dumy. Po ulicích projíždí nákladní automobily s vojáky s tasenými šavlemi, kteří vykřikují do davu, že vojsko se spojilo s lidem. Povídá se, že Prozatímní vláda poslala telegram carovi, žádá reformy a odpověď „nevyhnutelně dnes, vaše veličenstvo, a i to bude pozdě“. Povídá se, že na ulicích jsou vylepeny letáky od Prozatímní vlády i od cara, vyzývajícího ke klidu.

Je těžko a úzko. Ach, kdyby mne poslechli před dvěma měsíci a předali moc Státní dumě! A teď – jen aby opravdu nebylo pozdě!

Po ulicích chodí studenti s páskou Červeného kříže. Všechna vrata mají (na příkaz Prozatímní vlády) být otevřená.

12 ½. Astoria nehoří. Jen ji prohlédali. Prý hledali dva ministry... (Suchomlinova a Protopopova ?) a jednoho snad našli. Protopopov údajně utekl do Finska... Masa lidí s vlajkami, šavlemi, píkami zaplnila náměstí⁸⁴ před Stát.[ní] Radou. Ale chovají se klidně. V Astorii rozbíto několik oken. Lidé přichází k Astorii na náměstí.

12 1/2 . Občasné výstřely.

Všechny sklady jsou vyloupeny. Rozkradeny jsou i vinné sklepy a lahve vodky kolují z ruky do ruky. – To je děsivé!

82 Maksimilianovskij pereulok, od 1952 Pereulok Pirogova.

83 Hotel Astoria na Bolšoj Morskoj ulici, na západní straně náměstí Sv. Izáka. Hned od svého otevření v prosinci 1912 pokládán za nejluxusnější hotel v Petrohradě. Během první světové války sloužil jako vojenský hotel pro vyšší důstojníky.

84 Náměstí Sv. Izáka.

Prodávají chléb, jakési pekařství Šmareva nezničili, protože ženské, stojící ve frontě, dosvědčili, že je to poctivý obchodník prodávající vše, co má.

1 ½. Před okny vylamují dveře do zavřeného obchodu s vínem.⁸⁵ Vojáci vynášejí lahve. Jakýsi mladý voják s papirosou velí. Přeci jen nepouští dav rabovat a u dveří stojí voják se zbraní jako na stráži. Vojáci (povstalci) nejrůznějších jednotek. Také námořníci ve zbrani.

Poslal jsem dvě ženy s dopisem Alexejovi na Galernou.

1.50. Různí vojáci pokračují s vyklížením obchodu s vínem. Mnozí jsou opilí. Dav se dívá.

1.55. Povídá se, že Prozatímní vláda obsadila elektrickou a vodovodní stanicí a slibuje, že budou nerušeně fungovat. Všechny telefonní spojovatelky jsou mimo službu.

2.10. Dělník s rudou vlajkou na bodáku. Automobil. V něm dva vojáci s tasenými šavlemi vezou nějakého civilistu.

2.30. Dělník se rozmachuje s bodákem.

2.30. Služka nemohla odnést můj dopis, protože na Pračešné se střílí.

2.45. Přijel automobil s rudými vlajkami. Vyskočil mladý důstojník. Vojáci s bodáky a puškami prohledávají dav, berou a rozbíjejí lahve. Žádná disciplína, všichni kouří. Hodně opilých. Před sklepem zůstali tři, čtyři námořníci s puškami. Automobil odjel. Lidé se shlukují a dotírají na námořníky.

3.35. Námořníci na stráži ustupují prosbám davu a odcházejí. Dav se vlámá do sklepa a definitivně ho vyraboval. Domovníci, gymnazisté, způsobné dámy, ženské, každý odnáší tolik lahví, kolik jen může.

Automobil, nákladního typu, s vojáky, důstojníky a jakýmsi ženskými, které je objímají. Rudá vlajka.

Povídá se: sebrali prostitutky a ty si přivázaly na prsa nějaké velké papírové kříže...

5.30 R. vzala psa a vyšla na ulici, kde, zdá se, je klid.

6 ½. Poslali jsme služku, aby se zkusila dostat s dopisem k Alexejovi.

Telefon. Paní L. N. Korejšová⁸⁶ hlásí novinky; také R. zjistila na ulici: hoří: Nikolajevské nádraží,⁸⁷ dům hr.[aběte] Frederikse⁸⁸ na Počtamtské, Kazaňská čtvrť,

85 Srocení davu před obchodem Bobrinskij tužkou načrtnul na konec deníku (l. 95–96).

86 Identitu osoby se nepodařilo zjistit.

87 Moskevské nádraží (od 1924).

88 Vladimír Borisovič Frederiks (1838–1927), baron, od roku 1913 hrabě, ministr carského dvora a úředník v letech 1897–1917. V době únorové revoluce se nacházel u Mikuláše II. a byl přítomen

kde je Pátrací oddělení;⁸⁹ ohořelé papíry létají vzduchem; Litovský zámek;⁹⁰ hotel Astoria. Vylepena prohlášení o tom, že telefon znovu funguje. Prodávají se noviny s vyhláškou nového dělnického Výboru s podpisy Miljukova, Rodzjanka, Lvova,⁹¹ Konovalova,⁹² Karaulova.⁹³ ... Vyzývají ke klidu.

Petrohrad v našich rukou. Dnes večer v 7 hod.[in] se sejdou v Městské Dumě dělníci a zemští opatrovníci.⁹⁴ Veškeré zásobování je v rukách Dělnické organizace.⁹⁵ Všem pekařům bylo rozkázáno od rána pracovat. Vyzývají nestřílet a nedopouštět se krádeží. Ze Sestrorecka,⁹⁶ říká kolemjdoucí voják, přišlo 30 tisíc vojáků, kteří se připojili k lidu. To samé lze čekat od jednotek, které mají dorazit v noci. Povstalci říkají, že to „stačí“. Unavili se a zpili. Ještě jsou chvílemi slyšet výstřely.

Marně volám domů všemi telefony. Nikdo se neozývá. Strašné. Co se s nimi stalo? Nezapálili můj dům? Sotva, když je tam lazaret.

Příběhy o nějakém policejním generálovi, který při rabování Astorie utekl s oholenými vousy a v ženském oblečení. Zdá se, že na ulici ho poznali, svlékli, bili...

u jeho abdikace. Po revoluci žil v Petrohradě, v roce 1924 mu sovětská vláda povolila vycestovat ze země. Spolu s dcerou odjel do Finska, kde zemřel.

89 Pátrací oddělení carské policie. Existovalo v letech 1866–1917 jako součást ministerstva vnitra. V roce 1880 zařazeno do nově zřízeného Policejního oddělení ministerstva vnitra.

90 Litovskij zamok – budova postavená na konci 18. století na soutoku řeky Mojky a kanálu Krjukova. Původně kasárna, v letech 1826–1829 přestavěná na věznici.

91 Georgij Jevgenjevič Lvov, kníže (1861–1925), liberální politik (v letech 1905–1911 konstituční demokrat, od roku 1911 člen strany progresistů), předseda I. Prozatímní vlády (2. března – 7. července 1917). Po říjnové revoluci zatčen, po třech měsících propuštěn. Na konci roku 1918 odjel do USA, posléze žil ve Francii, kde také zemřel.

92 Alexandr Ivanovič Konovalov (1875–1949), moskevský průmyslník, poslanec IV. Státní dumy (1912–1917, frakce progresistů). Během únorové revoluce člen Prozatímního výboru Státní dumy. Ministr průmyslu a obchodu v Prozatímní vládě (březen – červenec 1917, září – říjen 1917). Od září do října 1917 byl také náměstkem předsedy vlády Kerenského. Po říjnové revoluci zatčen a vězněn v Petropavlovské pevnosti. Propuštěn na počátku roku 1918, načež emigroval do Francie.

93 Michail Alexandrovič Karaulov (1878–1917), poslanec II. a IV. Státní dumy za Těrskou oblast, člen různých liberálních frakcí. Během únorové revoluce člen Prozatímního výboru Státní dumy. 27. března 1917 zvolen atamanem Těrského kozáckého vojska. Po říjnové revoluci neuznal bolševickou vládu a vyhlásil Prozatímní Těrsko-Dagestánskou vládu. Zabit v potyčce s probolševickými vojáky.

94 Zemský opatrovník (Zemskij učastkovyj popečitel'): v letech 1903–1918 volená funkce v rámci zemstva. Měl na starosti kontrolu nad jednotlivými odvětvími příslušného zemstva. Kontroloval stav léčebných a jiných dobročinných institucí zemstva.

95 S největší pravděpodobností se jednalo o Petrohradský sověť dělnických a vojenských delegátů, který Bobrinskij nikde nejmenoval pod jeho oficiálním názvem. K použití tohoto označení mohla též vést skutečnost, že bezprostředním předchůdcem Sovětu byla Dělnická skupina Ústředního průmyslového výboru, založená menševiky v listopadu 1915.

96 Sestroreck – město na pobřeží Finského zálivu, zhruba 30–35 kilometrů severozápadně od Petrohradu, směrem k hranicím Finska. Oblíbené přímořské lázně.

Noc z 28. února na 1. března

Zvěst o tom, že prý v Mariinském divadle se ukrývají strážníci s kulometry a že v noci dojde k útoku na divadlo, se nepotvrdila. Noc probíhá poměrně klidně.

Ráno v 10 h.[odin] volám Sofii Dolgoruké. Říká, že mne včera hledali, aby mne zatkli. Marija (služka) se šla podívat do mého domu. Žádné rabování. Jegor jí řekl, že lidé přicházeli, ptali se, kde je víno a cukr a následovalo by rabování, jenže jim ukázali lístky na cukr a dav se rozešel. Telefon od Alexeje. On a Sofie D.[olgoruká] jdou ke mně. Mezitím telefonuji do Stát.[ní] Dumy. Všechny telefony obsazené. S obtížemi přemlouvám spojovatelky a spojovatele, aby mi dali první volné číslo. Je z lóže novinářů.⁹⁷ U telefonu rozvážný a ochotný novinář. Říkám mu, aby mi oznámili, zda mne hledají, aby mne zatkli. Velmi ho prosím, aby se zeptal; protože jestli je tomu tak, sám se okamžitě dostavím do Stát.[ní] Dumy, jen jak se tam dostat; pěšky je to velmi obtížné, je to daleko; jestli by pro mne zatýkající neposlali automobil. Nebojím se ani soudu, ani odpovědnosti a neskrývám se. Novinář slibuje, že se optá a během čtvrt hodiny mi telefonuje, že se mne nechystají zatknout. Ptal se ve „Výboru“ (?), kde mu pověděli, že „nyní nikoho nezatýkají“ (?). Jestli chci, kvůli osobní bezpečnosti, tak mohu přijít do ministerského pavilónu Státní Dumy. Poděkoval jsem mu, poprosil zapsat si telefon, na kterém mne může najít, kdyby bylo zapotřebí. Přišli Sofie Dolgoruká a Alexej v civilu. Také p. Korejša a Ljudmila Nikolajevna [Korejšová]. Všichni v kabátech a kožiších. Obecný rozhovor.

Poledne: Povídá se: v městě je ticho a střelba přestala. Car se prý vrátil z generálního štábu a dnes odjel do Státní dumy. Souhlasil se všemi podmínkami Prozatímní vlády. Carevnu údajně zatkly pluky dorazivší do Carského Sela z Petrohradu. Je zapotřebí – odstranění carevny A.[lexandry] F.[jdorovny] – Všechny jednotky přešly na stranu Stát.[ní] Dumy. Gardový kočár s hudbou přijel k Dumě. Jestli je car opravdu v Dumě, jde tedy všechno k lepšímu. Střelba není slyšet, nebo velmi zřídka. Lidé se procházejí v klidu. Nicméně děti mne prosí, abych se dnes nevracel domů. Alexej s Natašou a dítětem se nejprve přestěhovali vis à vis k Dolgorukým, ale odtud je vyhnali; že prý kvůli jejich přítomnosti dav může zničit dům Dolgorukých, a tak se přestěhovali k Šuvalovovým. Domluvil jsem se se Sofií, že kolem šesté hodiny k ní pošlu Marii a ona pro mne u Jegora obstará prádlo a šekovou knížku. Radí mi neukazovat se. Opilci v davu mne mohou poznat a odvléct do Dumy. V Stát.[ní] Dumě jsou dvě strany. Umírněná s prozatímní vládou Rodzjanka a dělníci s jejich Výborem. V čele těch druhých, propuštěný z „Krestů“, známý Chrustal-

⁹⁷ Prostor na galerii zasedacího sálu Státní dumy, vyhrazený novinářům.

jov-Nosar.⁹⁸ Obě strany jsou vůči sobě naladěny nepřátelsky a od dělníků se na Prozatímní vládu Rodzjanka podílí – Kerenskij a Čcheidze, vlastně kvůli dohledu.

Tištěné rozhazované letáky hovoří o přechodu všech pluků na stranu revolucionářů, s důstojníky i bez nich. Rodzjankův manifest vyzývá k pořádku a zakazuje loupeže.

Ochotný novinář ze Stát.[ní] Dumy mi telefonoval a sdělil jménem „Výboru“, že pokud mne hledají, mám se na to přeprat v gradonačalstvu,⁹⁹ které bylo vytvořeno s ? Jureněvem¹⁰⁰ v čele.

Velitelem Petrohradu jmenován poslanec Stát.[ní] Dumy Engelgardt.¹⁰¹

Jeden z letáků otiskl seznam „zatčených“: Štjurměr, metropolita Pitirim,¹⁰² ministr dopravy Kriger-Vydnovskij;¹⁰³ kn.[íže] Širinskij-Šichmatov;¹⁰⁴ nejvyšší pro-

98 Georgij Stěpanovič Chrustal'jov-Nosar (1877–1919), radikální socialista, od října do listopadu 1905 první předseda Petrohradského sovětu dělníků. Zatčen a odsouzen k doživotnímu vyhnanství na Sibiři. V roce 1907 uprchl a emigroval. Nějakou dobu člen Ruské sociálně-demokratické strany, poté bezpartijní. V roce 1915 se vrátil do Ruska. Zatčen a uvězněn, osvobozen během únorové revoluce. V roce 1918 se postavil do čela tzv. Perejaslavské republiky. Bojoval proti bolševikům a v roce 1919 byl v Perejaslavli popraven. V únoru 1917 skutečně byl členem Petrohradského sovětu, avšak nikoli jeho vedoucí osobností.

99 Gradonačalstvo – administrativně-územní jednotka zřizovaná v Rusku v 19. století, tvořená městem a okolím vyčleněným z hranic gubernie, většinou z důvodu zvláštního významu města. Před rokem 1917 existovalo např. gradonačalstvo v Petrohradě, Moskvě, Oděse, Kyjevě a dalších velkých městech. Hlavou gradonačalstva byl gradonačalnik, jmenovaný přímo carem, nebo na návrh ministra vnitra. Gradonačalnik měl pravomoci shodné s gubernátorskými, řídil městskou policii a dohlížel na řadu městských zařízení (pošta, veřejné budovy). Únorová revoluce oficiálně úřad gradonačalnika zrušila a nahradila komisařem Prozatímní vlády. Gradonačalstva fakticky existovala dál, pouze byla přejmenována na Správy komisařů Prozatímní vlády. Srov. *Enciklopedičeskij Slovar Brokgauz – Jefron*, IXa, Sankt Peterburg 1893, s. 492.

100 Je míněn: Vadim Alexandrovič Jurevič (1872–1963), lékař, profesor Vojenské lékařské akademie. Sympatizoval se socialistickými revolucionáři (esery). Aktivně se účastnil únorové revoluce. 1. března 1917 ho Prozatímní výbor Státní dumy jmenoval „veřejným gradonačalnikem“. V úřadu působil do 21. května 1917. V roce 1920 emigroval, zemřel v New Yorku.

101 Boris Alexandrovič Engelgardt (1877–1962), poslanec IV. Státní dumy. Během únorové revoluce řídil vojenskou komisi Prozatímního výboru Státní dumy. První revoluční vojenský velitel Petrohradu. Aktivní účastník Bílého hnutí, bojoval v Dobrovolnické armádě. Roku 1920 emigroval, zemřel v Lotyšsku.

102 Metropolita Pitirim (světským jménem Pavel Vasiljevič Oknov, 1858–1920), od 23. listopadu 1915 do 6. března 1917 metropolita petrohradský a ladožský. Úřadu zbaven rozhodnutím Svatého synodu. Během únorové revoluce na několik dní zatčen jako představitel starého režimu a stoupenec Grigorije Rasputina.

103 Správně: Eduard Bronislavovič Kriger-Vojnovskij (1864–1933), vystudovaný dopravní inženýr, dlouhá léta pracoval v železniční dopravě. Od 28. prosince 1916 řídil ministerstvo dopravy. Zatčen byl 28. února, propuštěn 2. března. V březnu 1920 emigroval, zemřel v Berlíně.

104 Srov. pozn. 76.

kurátor S.[vatého] Synodu Rajev,¹⁰⁵ býv.[alý] min.[istr] zdravotní péče Rejn¹⁰⁶ (proč on??) a Ščeglovitov (od samého počátku).

3 h.[odiny] odpoledne. Situace je, zjevně, následující. Od včerejška neboli třetího dne rozmístili na střechách různých budov policisty s kulometry v očekávání jednotek, které měli zkrotit. Jenže jednotky přešly na stranu revolucionářů. Nikdo nedokázal vydat rozkaz těm na střechách, takže ti nešťastní policisté bláznivě střílí a plní původní rozkaz.

Půl čtvrté odpoledne. Po Morské [ulici] jede gardový kočár, vrací se do kasáren. Lid volá hurá. Vstříc [mu jede] automobil s vojáky: „Soudruzii, pospěšte k Izmajlovskému [prospektu/mostu]. Naše tam ostřelují ze střech.“

- Že prý kulometry stály na střeše synagogy na Lermontovském prospektu. To je opravdu hloupé.
- Korejšovi telefonují. Vrátili se k sobě na Torgovou. Ostřelují jejich dům; kulometry namířeny; střílí z pušek. Div že nezabili domovníka na střeše, zavírajícího na příkaz okna v podkroví.
- Prý stříleli ze Státní rady. Ostřelování Stát.[ní] Rady kulometry. Vojáci vešli dovnitř; objevili se na střeše. Vytáhli staříčkého plukovníka, našeho správce, který se dušoval, že nestřílel (ani by toho naprosto nebyl schopen), ale nevěřili mu a odvěkli ho.

4.10. Povídá se, že velkokníže Nikolaj Nikolajevič¹⁰⁷ přijel a projížděl, vítaný nadšenými výkřiky davu.

– Sem a tam projíždějí automobily s rudými vlajkami a stuhami.

– Říká se, že Rodzjanko odjel na setkání s carem do Bologa¹⁰⁸ a spolu s ním přijel do Stát.[ní] Dumy.

4.45. Frederiksův dům shořel celý až do základů.

– Objevila se drožka! První za čtyři, nebo pět dní. Na ní námořník s věcmi.

105 Nikolaj Pavlovič Rajev (1856–1919), od 30. června 1916 do 3. března 1917 vrchní prokurátor Svatého synodu. Byl vyslýchán Mimořádnou vyšetřovací komisí Prozatímní vlády, zatčen však nebyl.

106 Georgij Jermolajevič Rejn (1854–1942), lékař, skutečný tajný rada. Od 1. září 1916 do 22. února 1917 hlavní správce státní ochrany zdraví (s právy ministra). Během únorové revoluce zatčen a krátce vězněn v Petropavlovské pevnosti. Od prosince 1918 v emigraci, během roku 1919 se vrátil na jih Ruska a účastnil se Bílého hnutí. Znovu emigroval na konci roku 1919 do Bulharska a působil jako profesor gynekologie na Sofijské univerzitě.

107 Srov. pozn. 48.

108 Bologoje – město v novgorodské gubernii (dnes tverská oblast), na železniční trati mezi Petrohradem a Moskvou, přibližně v polovině cesty. Významný železniční uzel.

Hustě sněží - 6°R.¹⁰⁹

Korejšovi vypráví: bylo hrozné dívat se, když vypustili vězně z Litovského zámku. Všichni vězni se rozeběhli v pláštích a čepicích; další s trestaneckými kšichty.

5 [hodin]. Zítra prý začnou pracovat všechny továrny; dnes, na zahoukání, se schází velké schůze dělníků v různých čtvrtích, v Kolomně¹¹⁰ a především na Kalašnikovské burze,¹¹¹ kvůli posouzení situace. Letáky slibují rozdělení půdy rolníkům.

8 ½ večer. Rozkradli můj sklep. Dav hrozil zapálit dům. Strach v lazaretu. Přijela gardová stráž a chrání dům. To vše se dozvídám z řady znepokojených telefonátů.

Zvěsti

Car vůbec není v Dumě, ale je zadržen v Bologovém, kde na něm žádají abdikaci.

V noci se chystají vyhodit do vzduchu Mariinské divadlo, odkud střílí policejní kulometry.

Z rohů Isaakijevského chrámu po celý čas pálí kulometry, umístěné tam, jak se povídá, policajty.

Střílí se. Celou dobu jsem slyšel dunění.

Noc z 1. na 2. března

Noc probíhá v klidu.

2. března

12 ½. Telefoný Jegora a Azbukina. Klid. Včera, během rabování sklepa, vojáci, námořníci s puškami prohledávali Alexejův byt, ale nic nepoškodili. Azbukin povídá, že ho včera zadrželi během rabování. Co dělat se sklepem Georgije, na kterého se ho (kdo?) každý ptá. Prikázal všechno víno zničit a nabídnout lazaretu. Jegor i Azbukin jsou pořádně vyděšení.

Ve městě je ticho; střelba není slyšet; obchody (některé?) jsou otevřené. Služka šla na Senný trh. Hlídky obcházejí dvory a hledají „policii“.

12.55. Obchody prodávají; jezdí policie (?) a hasiči. Nestřílí se. Služka nakoupila potraviny. Povídá se, že všechny svolávají do Dumy (Městské?), kde Miljukov bude řečnit. Vojákům je prikázáno zůstat v kasárnách. Stanoviště drožek a po-

109 °R = stupně Réaumur. Uvedená teplota odpovídá -7,5°C.

110 Kolomna, jinak Kolomenská čtvrť, historická čtvrť Petrohradu, část Admiraltiního okrsku.

111 Kalašnikovská chlebová burza na Charkovské ulici, č. p. 9. Postavená na konci 19. století. Specializované obchodní centrum pro prodej zrna, mouky ad.

vozů začalo fungovat. Ke vchodu přijel kočár, pán s truhlicemi z nádraží dal kočímu 25 rublů.

2.20. Přišli Korejšovi. Klid. Objíždějí důstojníci a dohlížejí. Prohlášení Prozatímní vlády nařizuje zatýkat opilé a ty, kteří se násilím vlámali do bytů; zabavovat zbraně. Noviny ještě nejsou. Na zítra slibují otevření bank (?), brzy začnou jezdit tramvaje. Válka bude pokračovat. Vojsko na straně Prozatímní vlády. Vel.[ko] kníže Kirill Vladimirovič¹¹² se objevil v Stát.[ní] Dumě a řekl: dovolte mi představit se, vaše vysokoblahorodí (Rodzjankovi) a páni komisaři. Noví vládci si říkají komisaři. Jsou tři na každé ministerstvo. Jeden – ministr a k němu dva zástupci. Je vytvořena „milice“ ze studentů a na místech miliční správy (bývalých policejních okrsků) jsou vyvěšeny vyhlášky. Jsou zatýkáni všichni bývalí policisté a vedou je pod ochranou bodáků, na obranu před davem.

Zabit Gusti (hrabě) Stakelberg,¹¹³ generál, brání se revolverem.

8 ¼ večer. Sofja D.[olgoruká] informuje telefonem: V Dumě (Stát.[ní]) rozkol. Umírněná strana Rodzjanka zápasí s krajně revoluční stranou. Na ulicích je klid. Objevila se městská milice, pásky s iniciály G. M., studenti, gymnazisté, mládež. Prohlídky v mnoha domech. Kdesi našli ruční granát. Obrovské fronty před obchody s potravinami.

11 ¾ Vrátná přinesla dva listy „Izvestiji“.¹¹⁴

112 Kirill Vladimirovič Romanov, velkokníže (1876–1938), syn velkoknížete Vladimira Alexandroviče, třetího syna cara Alexandra II. Bratranec cara Mikuláše II. Jako první z carské rodiny otevřeně podpořil revoluci. Nicméně nesouhlasil s internací Mikuláše II. a ještě v březnu 1917 odjel do Finska. Později emigroval do západní Evropy, střídavě žil ve Francii a Německu (u příbuzných manželky v Coburgu). V roce 1924 se prohlásil, coby hlava romanovského domu, za ruského imperátora – Kirilla I. Část Romanovců jeho nárok nikdy neuznala. Zemřel ve Francii.

113 Gustav Ernestovič Štakelberg (Stackelberg, 1853–1917), hrabě, generálporučík, správce vojenských léčebných zařízení. Zabit námořníky ve svém domě v Millionové ulici č. p. 16.

114 Těžko určit, o jaké noviny se jednalo. Není vyloučeno, že to byly „Izvestija Petrohradského sovětu dělníků“, jejichž první číslo vyšlo 28. února.

SUMMARY

The diary of Alexei Alexandrovich Bobrinsky (1852–1927) is a part of his personal papers, preserved in the Bobrinsky family archive in Rossiiskii Gosudarstvennyi Arkhiv Drevnikh Aktov in Moscow. Bobrinsky wrote diary entries regularly from early childhood to old age. He started in the age of 11 (in 1863) and the last entries were made in 1917. The diary has been largely unnoticed by historians; only one short part (years 1911–1912) was edited.

Bobrinsky began to write his notes about the revolution on February 27 (the last entry was on March 3), a day when the riots in Petrograd took on an openly anti-government, political, and violent character. Previous demonstrations by women and workers, motivated particularly by social discontent, undoubtedly escalated into an armed military revolt and revolution. Bobrinsky, although he was still a member of the State Council, had certainly not been at the center of events (in the sense of having been able to influence them). Which, of course, was a common situation for most of the politicians associated with the Tsarist regime, including members of the government. This is apparent from his description of his meeting with some ministers on the evening on February 27.

Bobrinsky's insights are therefore more the opinions and remarks of a man, whose position might have afforded him access to more information under more regular circumstances. However, when the situation began to develop into a crisis he lacked relevant information, and it also may be that what news was available began to lose its value because the situation in the city was changing and evolving so rapidly. Bobrinsky was caught in the epicenter of the revolution, but he virtually stood on the edge of the events and watched them from the outside. In other words, he was in a similar situation to the vast majority of Petrograd's residents.

Diary entries confirm the helplessness of the „government“ camp. They simultaneously capture the atmosphere of the February days in a micro-historical perspective that incorporates the chaos in Petrograd, fear of what will come in the next few hours, and uncertainty about what was actually happening. The diaries are also full of various speculations and rumors that were spreading through the city; some of which provoked fear, and others that sounded encouraging and promising. There were hopes for a “strong personality” capable of handling the situation, which is quite typical for Russian political culture. For example: the speculations about the appointment of one of the so-called popular generals (Ruzsky, Polivanov) as dictator and discussion of the arrival of Grand Duke Nikolai Nikolaevich to the capital.

In the diary we see an intricate network of family and social contacts in the Russian aristocracy, and it seems clear that most of the nobles living in Petrograd were shocked by

the sudden eruption of violence in the street. However the diary, with Bobrinsky's comments on the political situation, proves that the Russian nobles did not absolutely refuse the revolution. Many of them understood the necessity of political change and supported it. However, they were fearful of social chaos and certainly did not approve of the public violence and attacks on private property.

RECENZE

Michal REIMAN a kol.,

Zrod velmoci. Dějiny Sovětského svazu 1914–1945,

Praha, Karolinum 2013, 583 s., ISBN 978-80-246-2266-8.

V českém prostředí najdeme četné množství prací o dílčích aspektech ruských a sovětských dějin, ale jen zlomek z nich syntetizujících. Autorský kolektiv sestávající z odborníků na ruské a sovětské dějiny ve složení Michal Reiman, Bohuslav Litera, Karel Svoboda a Daniela Kolenovská se pokusil zaplnit tuto mezeru.

Obsáhlá publikace *Zrod velmoci*¹ představuje ucelený výklad dějin Ruska a SSSR již od druhé poloviny 19. století po konec druhé světové nebo chceme-li Velké vlastenecké války. Samotný výklad totiž charakterizuje také reformy Alexandra II., zaměřuje se na převratnou industrializaci Ruska na konci 19. století a s ní související osobnost Sergeje Ju. Witteho, problematiku reforem Petra A. Stolypina a události související s první ruskou revolucí v roce 1905, kdy se zrodila konstituční monarchie s mnoha problémy. Tvrdohlavost cara, jenž nedokázal pochopit, že samoděržaví je zastaralým a zpátečnickým způsobem vlády na jedné straně a omezení kladená Státní dumě na straně druhé, jen v obrysech charakterizují problémy, s nimiž se carské Rusko muselo následně potýkat. Po těchto úvodních kapitolách se autoři dostávají k výkladu první světové války a pádu carismu.

Ve stěžejní části publikace je sledováno v rámci interpretace dějin Ruska a SSSR v letech 1914–1945 několik hlavních obsahových linií: stranické konflikty, najmě rozpory mezi bolševiky; hospodářské problémy; národnostní politika; represe a zahraničně politická situace. Značná pozornost je věnována vnitrostraničným konfliktům mezi bolševiky a tvrdému boji o moc. Autoři se zaměřili intenzivně na vysvětlení tíživé hospodářské situace v krátké demokratickém a posléze sovětském Rusku a způsoby, jak se s ní vyrovnávali jednotliví straničtí činitelé a vláda.

1 Rusky vyšlo v nakladatelství ROSSPEN v roce 2015. Dostupné na: <http://www.rosspen.su/ru/catalog/.view/good/978-5-8243-1934-7/limit/0.20.1..../>, 17. 7. 2015.

Peripetie ruského hospodářství jsou zasazovány do komplikované mezinárodní situace, a proto je věnována pozornost zahraničně politickým událostem přímo ovlivňujícím dění v SSSR. Čtenáři je předkládán obraz několikavrstevné a velmi složité situace v Rusku a SSSR, jež je často v jiných publikacích zjednodušována a vysvětlována různými klíši. Je např. velmi pozitivní, že se autoři pokusili s těmito zjednodušenými výklady vyrovnat a objasnit je v širších souvislostech. Kniha tak předkládá vysvětlení mnoha významných politických, hospodářských a sociálních zvrátů, a to se zřetelným přihlédnutím k národnostní politice. Zjišťujeme, jak egoisticky a sobecky reagovali vládní činitelé (car a posléze představitelé demokratického Ruska a především po nich bolševici) na všechny problémy, jež měli řešit. Představitelé moci sledovali prvoplánově vlastní zájmy a cíle, zmítali se ve vzájemných sporech a seriózní reformní návrhy zavrhovali. Jen málokdo z nich byl ochoten pracovat a přemýšlet skutečně v národním zájmu.

Z hlediska struktury působí výklad ovšem mnohdy nevyváženě, neb důraz je do velké míry kladen na vysvětlení vnitrostranických konfliktů mezi bolševiky, přičemž značná pozornost je věnována 20. létům 20. století, zvláště Leninově politice a turbulencím, jež následovaly po jeho smrti, dokud odstavením svých odpůrců na vedlejší kolej neuzurpoval moc sám Josif V. Stalin. Na druhou stranu je třeba konstatovat, že k výkladu samotné občanské války v Rusku či osobnosti Stalina existuje mnoho samostatných publikací, tudíž netřeba opakovat to, co bylo již do velké míry probádáno. Právě zevrubnější popis vnitrostranických, ekonomických a sociálních zvrátů a lavírování umožňuje přesněji charakterizovat danou dobu. V některých pasážích se ovšem čtenář, jenž se intenzivněji nezajímá o tuto problematiku, může najmě v popisech vnitrostranických bojů poněkud ztrácet. Najít modus vivendi v těchto případech je ovšem nepochybně složité. Autoři se tím ovšem vyhnují zjednodušujícím výkladům.

Autoři se snaží postihnout svým obsáhlejším výkladem především ty otázky ruských a sovětských dějin, které nejsou dostatečně v českém prostředí zpracovány. U obecně známých problémů předkládají svá jednoznačná hodnocení. Například k otázce hladomoru propuknuvším na počátku 30. let v důsledku násilné kolektivizace a překotné industrializace autoři konstatovali, že v první řadě nezasáhl jen Ukrajinu, ale i další rozsáhlé části SSSR. Nebyl tudíž jen problémem Ukrajiny, která touto neblahou událostí utvrzuje hluboké nepřátelství Rusů. Jsme ubezpečeni, že usmrcení mnoha milionů lidí hladem nebylo Stalinovým úmyslným cílem, ale důsledkem jeho nedbalé kořistnické politiky na vesnici.²

2 Michal REIMAN a kol., *Zrod velmocí. Dějiny sovětského svazu 1917–1945*, Praha 2013, s. 378.

Připomeňme si, že po roce 1989 došlo k přehodnocení ruských a sovětských dějin a především v důsledku přístupnosti četných, dříve pečlivě strážných pramenů, se značně změnila interpretace dějin tohoto územního celku. Na stránkách *Slovenského přehledu* bylo v letech 1999–2002 publikováno několik diskusních příspěvků na téma kontinuity a diskontinuity ruských dějin. Jeden z významných předělů v ruských dějinách představoval právě rok 1917. Někteří badatelé se domnívají, že dějiny této velmoci, navzdory tomuto významnému zvratu, pokračovaly kontinuálně, avšak jiní, jako např. jeden z autorů recenzované publikace Michal Reiman, si stáli za tím, že můžeme hovořit o značné diskontinuitě, a to právě v důsledku revolucí roku 1917. Tato skutečnost je náležitě vysvětlena v jedné z kapitol *Zrodu velmoci*: „Revoluce přerušila dosavadní kontinuitu ruského státního a společenského vývoje, [...] rozložila se jeho administrativní a mocenská struktura i její sociální zázemí.“³

Značná pozornost je proto v publikaci věnována rekonstrukci únorové a říjnové revoluce roku 1917, jako i nepřehledné politické situaci mezi oběma revolucemi. Autoři usilovali o zřejmý popis událostí bez vynášení soudů nad činy jednotlivých aktérů a k určitému subjektivnímu hodnocení najmě říjnových událostí, jež byly zvláště sovětskou historiografií upravovány a překrucovány, se vyjádřili v samostatné zhodnocující kapitole.⁴ Můžeme konstatovat, že její vyznění do jisté míry koresponduje s názory, které byly prezentovány v závěru knihy Michala Reimana *Ruská revoluce* v rámci kapitoly *Říjnová revoluce v kontextu ruských a sovětských dějin*.⁵ Autoři tedy uvádějí ke dvěma fázím revoluce 1917: „[...] že se v nich promítlo [...] prolínání dvou revolucí: občanské, v původním sovětském názvosloví ‚buržoazně-demokratické‘ a plebejské, v původním sovětském názvosloví ‚socialistické‘“⁶ Plebejci však bylo míněno průmyslové dělnictvo posílené o vojáky a námořníky. Autoři jsou přesvědčeni, že klíčovou otázkou pro stabilizaci země bylo setrvání Ruska v první světové válce. Ze závěrů, jež nám předkládají, vyplývá, že pokud by z ní Prozatímní vláda vystoupila, obtížnou hospodářskou a sociální situaci by se jí podařilo vyřešit. Bohužel se tak nestalo, proto došli autoři k tomuto závěru: „Ať již hodnotíme bolševickou politiku v roce 1917 jakkoli, nevyhneme se zjištění, že právě vyřešení problému míru s Německem jí umožnilo se moci nejen chopit, ale také

3 Ibidem, s. 152.

4 Ibidem, s. 108–111.

5 Michal REIMAN, *Ruská revoluce: 23. únor – 25. říjen 1917*, Praha 1991. Jedná se v podstatě o studii, jež vyšla v pražských samizdatových *Historických studiích* roku 1978.

6 M. REIMAN a kol., *Zrod velmoci*, s. 108.

ji udržet.⁷ Navíc ruští umírnění socialisté i liberálové se obávali izolace od válečných spojenců, kteří na vládu vyvíjeli nátlak. Nebyli schopni situaci jednoznačně řešit. Pokud si tedy uvědomíme všechny aspekty mezirevolučního období roku 1917, nelze podle autorů považovat říjnovou revoluci za pouhý „puč“ nevelké zradikalizované strany.

V knize je vysvětlena skutečná úloha bolševiků během celého roku 1917 a taktéž vnitřní rozkol ve straně probíhající především od dubna, kdy se vrátil Vladimír I. Lenin z exilu a se značnou vervou a vyhraněností začal ovlivňovat dění ve straně. Je prokazatelné, že bolševici rozhodně neměli zásluhu na únorové revoluci. Ta byla výsledkem živelné revolty v důsledku velmi špatných životních podmínek obyvatel v důsledku válečného konfliktu. Taktéž bezprostředně po únorové revoluci bolševici neměli ve vzniklých sovětech žádný význam.

Uvedme zajímavou skutečnost. V textu sice neabsentuje popis neúspěšné protiněmecké ofenzivy, jíž schválila tehdejší Prozatímní vláda, avšak je označena za Kerenského ofenzivu a postava generála Alexeje A. Brusilova je zcela opomenuta.

Je třeba ocenit zevrubný popis jednotlivých kroků bolševické vlády v prvních měsících po říjnovém převratu. Vykresluje totiž skutečný stav, v jakém se země nacházela. Je postihnout i vztah dělníků k bolševikům, jenž byl do velké míry odmítavý, neboť země byla postižena velkým hospodářským rozvratem a dělníci byli nuceni hledat útočiště a obživu na venkově.

V souvislosti s občanskou válkou spatřují autoři neúspěch „bílých“ v jejich setrvání na zastaralých schématech (včetně toho, že nebyli ochotni akceptovat autonomii neruských národů a národností) a absenci jasné politické platformy. Setrvání bolševiků u moci bylo vlastně jediným východiskem: „[...] občanská válka skončila, aniž nabídla obyvatelům Ruska jinou reálnou alternativu než bolševiky [...]“.⁸ Ti posléze ze strachu z politické plurality a v důsledku nejistoty odstraňovali zbylé socialistické strany z politického života. Připomeňme, že v knize není opomenuta ani bolševická kampaň proti církvi a tažení proti akademické a umělecké inteligenci, která měla tendenci se zejména roku 1922 výrazněji aktivizovat.

Zahraničně politická situace země po ukončení občanské války i vzhledem k vypuknutí hladomoru roku 1921 byla komplikovaná, přesto autoři nepovažují za vhodné kritizovat vznik sovětsko-německé smlouvy z Rapallu, neboť podle jejich názoru právě evropské velmoci svojí neústupností přiměly oba státy k tomuto kroku.

7 Ibidem, s. 109.

8 Ibidem, s. 167.

V souvislosti s Leninovým onemocněním a opuštěním politického života je v publikaci řešena také otázka tzv. nástupnictví. Avšak podle názoru autorů nebyla tato záležitost hlavním důvodem rozkolu ve straně. Ta byla již předběžně vyřešena, když Lenina zastupovala trojice J. V. Stalin – Grigorij J. Zinověv – Lev B. Kameněv. Rozpory se projevovaly ve způsobu a metodách, jakými stranické špičky prosazovaly své představy o vedení státu.

Autoři publikace se soustředili také na objasnění, jakým způsobem přistupoval Lenin k marxismu, který se v původní podobě nedal naroubovat na situaci v zemi. Lenin pozměnil cíle Marxova učení a přizpůsobil je ruským podmínkám, jež nebyly zatím vhodné pro uskutečnění socialistické revoluce, neboť, jak je známo, kapitalismus nebyl vyčerpán a dělnická základna nebyla masová. Lenin se rozhodl, že vůdčí role bude přiřknuta revoluční inteligenci, když už nevznikly v Rusku podmínky pro vznik organizovaného dělnického hnutí. Se zaostalostí země se vyrovnal tezí o „přerůstání“ liberálně-buržoazní revoluce v revoluci socialistickou. Liberální buržoazii nepovažoval za revoluční sílu a dospěl k názoru, že tuto roli bude muset převzít socialistická strana. Hovořil sice o „svazku s rolnictvem“, nicméně podle autorů *Zrodu velmoci* se v tomto ohledu projevila Trockého koncepce: „Socialistické straně [...] nezbude než uskutečňovat socialistické požadavky dělnictva, což způsobí její konflikt s rolnictvem.“⁹ Obava z rolnictva byla ze strany bolševiků opravdu velká a v publikaci je proto věnováno dosti pozornosti právě rolnické otázce.

Autoři líčí rovněž Stalinovo vnímání a jeho přizpůsobení učení Karla Marxe nutným podmínkám v sovětském Rusku, a to především v tom smyslu, že je třeba vytvořit vlastní představu o socialismu a jeho obsahu, poněvadž „vyčerpání vývojových možností kapitalismu“ bylo v SSSR nemožné. Na základě Marxovy *Kritiky Erfurtského programu* definoval Stalin „socialismus jako předstupeň ‚komunistického zřízení‘“. Komunistická strana tak „soukromé vlastnictví výrobních prostředků“ nahradí „soustavou ‚socialistického‘ státního a družstevního hospodářství, řízeného z mocenského centra“.¹⁰

Na několika místech v knize jsou zevrubně rozebrány politické kroky Lva N. Trockého, jeho role v rámci bolševické strany a názory na rozvoj hospodářství. Je již známo, že sovětské dějiny Trockého osobnost dehonestovaly. Pokud byl v historických pracích za komunistické éry vůbec zmiňován, byl značně kritizován a očerňován. Nejednalo se v žádném případě o osobnost se zcela pozitivními charaktero-

9 Ibidem, s. 160.

10 Ibidem, s. 278.

vými rysy. Vybudoval Rudou armádu a i přes odbor bolševických špiček prosadil do jejich řad značné množství původní carské armádní garnitury. Jejich přítomnost byla pro profesionalizaci armády a vítězství v občanské válce nezpochybnitelná. Autoři také rozhodně nepovažují Trockého za iniciátora tzv. válečného komunismu, tj. militarizace hospodářství. Pozornost věnují pozici, jakou mezi stranickými špičkami Trockij zastával. Docházejí k závěru, že nemohl bojovat o moc proti trojici Stalin – Zinověv – Kameněv bez podpory Lenina. Jeho pozice byla příliš slabá. Dozvídáme se, že Trockij se ve skutečnosti o vedení strany neucházel. Intenzivně usiloval o nastartování průmyslu a pro začátek doporučoval použití kapitalistických metod a způsobů. Požadoval efektivní řešení prohlubující se propasti mezi městem a vesnicí, průmyslem a zemědělstvím. Svými názory si proti sobě poštval mnohé stranické představitele. Autoři se domnívají, že by Trockého názorům na chod státu měla být věnována v literatuře větší pozornost, neboť jejich zkrácením byl dlouhodobě ovlivněn výklad sovětských dějin. Jsou toho názoru, že porážkou Trockého opozice došlo mj. k „vítězstvím tendencí k institucionalizaci a byrokratizaci porevolučního režimu“.¹¹ V neposlední řadě se opozice nebyla schopna náležitě prosadit i díky hromadným náborům nových a z velké části málo vzdělaných členů do VKS(b), kteří nemohli chápat její cíle.

Pozornost autorů je soustředěna samozřejmě na postupné uzurpování moci Stalinem třímajícím v rukou stranickou administrativu. Došlo k němu v důsledku utužení systému stranického aparátu, zavedením byrokratické subordinace a dohledem nad stranickými orgány v regionech z centra. Autoři uvádějí, že již na počátku 20. let byl vytvořen systém stranického státu.

V publikaci *Zrod velmoci* je vyhrazeno dost prostoru dalším politickým a hospodářským koncepcím ostatních významných členů strany, najmě Alexeje I. Rykova, Nikolaje I. Bucharina a Michaila I. Kalinina. Hodnotí význam tandemu Stalin – Bucharin, přičemž docházejí k závěru, že je v dosavadní literatuře zkreslován a nepřesně interpretován. „V hospodářských a sociálních záležitostech Bucharin sice vystupoval jako stoupenec rozšíření NEPu, ve vnitrostranických sporech však podporoval Stalina a platil za spolutvůrce koncepce stalinské politiky.“¹² Jeho podíl na moci je tedy značně přeceňován. Bucharin je v publikaci charakterizován jako názorově nestálý politik příklánějící se na různé strany, neschopný rázně se postavit do čela „pravicové“ opozice, jako člověk bez vůdčích schopností.

11 Ibidem, s. 239.

12 Ibidem, s. 287.

Autoři zřetelně poukazují na rozdílný vývoj zemědělství a průmyslu, což vedlo ke konfliktním situacím mezi městem a vesnicí. Je náležitě rozebráno, jaké problémy tento nepoměr přinášel. Po charakteristice hospodářské krize v SSSR v letech 1927–1928 a porážce „umírněné“ neboli „pravicové“ opozice v čele s A. I. Rykovem, N. I. Bucharinem a Michailem P. Tomským, zaměřili autoři svoji pozornost na průběh a důsledky rychlé industrializace a kolektivizace. Dozvídáme se mj., že v důsledku potírání „buržoazních živlů“ postrádala země celou řadu odborníků.

Autoři věnují pozornost uplatňování plošného teroru ve 30. letech a především skutečnosti, jakým způsobem se Stalin vypořádal se svými domnělými či skutečnými politickými konkurenty, aby byl první mezi všemi. Spatřují jistou komplikaci při vyhodnocování teroru. Upozorňují, že do oběhu se dostala četná svědectví a dokumenty, mnohdy však pochybného charakteru bez patřičného podepření vědeckým výzkumem. K mnohavrstevnému tématu teroru podotýkají, že není možné ohraničit jej jen např. léty 1937–1938. Stalinský teror byl nastartován již v době „velkého přelomu“ na rozhraní let 1929–1930 právě v souvislosti s násilnou kolektivizací a překotnou industrializací. Je proto zdůrazněno, že stalinský teror se od teroru za Leninovy vlády lišil hlavně svojí celoplošností, kdy byli postihováni nejen jedinci, ale průřezově celá společnost, jíž prostupoval všudypřítomný strach.¹³ Podrobněji se autoři věnují otázce vyvraždění stranické elity. Příznačný název kapitoly *Stalinovy bartolomějské noci* výmluvně charakterizuje Stalinovy metody.

Závěrečná část publikace patří hodnocení postavení SSSR během druhé světové války. Autoři reagovali na četné debaty a různé názory související s přepadením SSSR nacistickou armádou. Pro Stalina byl útok podle nich překvapivý z několika důvodů. Nebylo mu zřejmé, jaké jsou skutečné plány a záměry Hitlera, očekával jej později, nedůvěřoval varovným zprávám ze strany Británie a v neposlední řadě nepočítal s natolik rozsáhlými operacemi na území SSSR. Připomínají, že po vypuknutí války na sovětském území muselo dojít ke značné reorganizaci ozbrojených sil, které by za stávající situace nápor německých vojsk nezvládly. V knize není ponechána stranou ani rozsáhlá sovětská represivní politika. Skutečnost, že Stalinova nedůvěra vůči vojenskému velení byla stále velmi markantní, dokresluje množství popravených generálů během války. Autoři si vedle toho všímají nezměrného odhodlání ruských obyvatel, líčí stěžejní momenty války, komplikované vztahy mezi spojenci a jejich v mnoha ohledech neslučitelné představy o uspořádání poválečné Evropy i světa. Při vyhodnocování Stalinova jednání považují za nezbyt-

13 Tento druh strachu velmi autenticky vykreslil např. v knize *Děti Arbatu* Anatolij N. Rybakov.

né mít na zřeteli jednu důležitou skutečnost: „V jednáních se západními politiky Stalin používal zcela jiný slovník a argumenty než v komunistickém prostředí, bylo by však hrubou chybou pokládat pouze jeho výroky v komunistickém prostředí za skutečný výraz jeho myšlení.“¹⁴ V neposlední řadě autoři reagují na časté srovnávání totalitárních režimů v SSSR a v nacistickém Německu. Doporučují vyvarovat se přeceňování souvislosti mezi oběma režimy a mít na paměti, že v mnoha ohledech byly až příliš odlišné: „[...] rozdíly jejich ekonomicko-sociální základny, ideologie a cílů. Zatímco nacistické Německo hledalo východisko ze své krize na cestě revanše, územní expanze, snahy vydobýt pro Němce ‚životní prostor‘ a učinilo svou ideologií rasismus, v SSSR v meziválečném období šlo o vytvoření nové ekonomicko-sociální a státně politické struktury země, která měla nahradit zničenou stavbu ruského státního a společenského života a zajistit modernizaci jeho ekonomické a společenské struktury.“¹⁵ Kniha *Zrození velmoci* se uzavírá mj. konstatováním, že SSSR se právě podílel na porážce Německa a osvobození Evropy etabloval jako světová velmoc, kterou před válkou s jistotou nebyl. Bohužel však tato velmoc nevládla dostatečným hospodářským, technickým a kulturním potenciálem.

Je třeba ocenit, z jak rozsáhlého archivního materiálu, ale i bohaté zahraniční literatury autoři čerpali. Kniha je doplněna objemným seznamem pramenů a literatury, avšak ne příliš rozsáhlým rejstříkem. Absentuje ovšem seznam zkratk, což znesnadňuje orientaci v obsáhlém textu. Je však třeba vyzdvihnout přehlednost publikace díky jejímu rozdělení do kratších, uzavřenějších kapitol.

Musíme konstatovat, že publikaci *Zrod velmoci* můžeme považovat za významnou platformu a východisko pro studium ruských a sovětských dějin. Především jsou v ní rozrušena četná klišé a zjednodušující konstatování. Jsou nahrazena zevrubným vysvětlením velmi složité a často nepřehledné vnitropolitické situace této velmoci. Přidanou hodnotou je snaha autorů o ozřejnění a vyhodnocení stěžejních aspektů dějin rodící se velmoci, nikoli jen o strohý popis událostí.

Lenka Vlčková Kryčerová

14 M. REIMAN a kol., *Zrod velmoci*, s. 529.

15 *Ibidem*, s. 553.

Ludmila MUCHINA – Jaroslav VACULÍK a kol.,
Dějiny Čechů na Ukrajině / Історія чехів в Україні,
Kyjev, Česká národní rada Ukrajiny 2013, 600 s., ISBN 978-966-598-842-7.

V současné době se v našich médiích objevují v souvislosti se situací na Ukrajině četné zmínky o snaze některých potomků tamních Čechů o návrat do „staré vlasti“. Kdo jsou ale Češi na Ukrajině, kde, kdy a proč se tam vzali, jaká je jejich historie? To jsou otázky, na které v těchto článcích nebo reportážích většinou odpověď nenalezneme. Proto lze přivítat vydání publikace *Dějiny Čechů na Ukrajině*, která vyšla v rámci projektu České národní rady Ukrajiny. Vedoucím projektu byla předsedkyně rady Ludmila Muchina, vědeckým vedoucím brněnský historik Jaroslav Vaculík. Kniha je vydána dvojjazyčně – obsahuje text český, za nímž následuje text ukrajinský. Kniha je zahájena úvodem L. Muchiny.

Nejvíce Čechů se na území dnešní Ukrajiny usídlilo v oblasti Volyně (v době příchodů našich krajanů byla součástí carského Ruska). Dějinám Čechů v této oblasti se věnuje Jaroslav Vaculík. Autor navazuje na řadu svých předchozích prací, vychází z velkého množství domácích i zahraničních pramenů. Kapitola je rozdělena do tří základních částí. První z nich je věnována českému osídlení oblasti v letech 1868–1914. Připomenuty jsou důvody vystěhovalectví na Volyň, charakter emigrantů, jejich příchod do oblasti a osady, které zde zakládali. Autor věnuje pozornost také hospodářskému (zemědělství, průmysl a živnosti), kulturnímu a společenskému (např. český tisk na Volyni) a náboženskému životu našich krajanů, stranou zájmu není ponechána ani otázka školství a politického života Čechů na Volyni. Druhá část kapitoly je věnována dějinám českého osídlení na Volyni od vypuknutí první světové války do skončení druhé světové války. Připomenuta je účast krajanů v bojích na frontách „Velké války“ (jak v carské armádě, tak také v dobrovolnické České družině), zmíněny jsou také útrapy volyňských Čechů v tomto období. Autor rovněž analyzuje situaci našich krajanů po rozdělení volyňské gubernie mezi Polsko (rostoucí životní úroveň, zhoršení situace ve druhé polovině 30. let v souvislosti s napjatými československo-polskými vztahy) a SSSR (kolektivizace zemědělství, zestátnění průmyslových podniků, likvidace menšinových škol, zinscenované procesy, stalinský teror). Pozornost je věnována také vývoji v této oblasti za druhé světové války (připojení polské části Volyně k SSSR a rozšíření stalinského teroru také do této části Volyně, obsazení německými vojsky, význam volyňských Čechů pro osvobození „staré vlasti“ – ilegální organizace Blaník). Třetí část kapitoly je pak věnována dějinám volyňských Čechů v letech 1945–2013 (kritická situace

po válce, reemigrace většiny volyňských Čechů a její průběh, perzekuce ze strany NKVD, další vlna reemigrace po roce 1989, situace volyňských Čechů v současnosti). Autor zmiňuje také optanty ruské, ukrajinské nebo běloruské národnosti, kteří optovali pro sovětské občanství, a jejich následné snahy o návrat do ČSR.

Česká migrace směřovala také na jih Ukrajiny. Dějinami Čechů v této oblasti se v recenzované publikaci zabývá Svetlana Dmytruk. Pozornost věnuje jak české emigraci na Krymský poloostrov, tak na pevninskou část jižní Ukrajiny. Vzniká zde přitom zajímavá situace: Zatímco v publikaci jsou líčeny dějiny Čechů na Ukrajině, část sledovaného území se během krátké doby od vydání knihy ocitla mimo hranice ovládané tímto státem. Autorka popisuje hlavní činitele české emigrace, pozornost věnuje regulaci a monitoringu migračních procesů ze strany carského Ruska (činnost Poručenského výboru nad cizinci Jižního kraje Ruska). Analyzuje průběh procesu české migrace na jižní Ukrajinu, a to nejprve do Tauridské gubernie (po roce 1861 zde Češi založili osady Alexandrovka, Bohemka, Tábor, Carekvič a Čechohrad, usídlili se také v dalších vesnicích), poté do Chersonské a Jekatěrinoslavské gubernie (osady Malá Alexandrovka, Koňskij Zahon, Bohemka, Sirotinka, Novosamarka, Češi se usídlil také v dalších obcích a městech, např. v Oděse). Autorka věnuje pozornost sociální a ekonomické situaci českých osad, jejich složení, obživě nebo náboženství. Zvláštní podkapitolu pak zaměřuje na situaci Čechů na jihu Ukrajiny v sovětské době (hladomory, politické represe, kolektivizace zemědělství spojená s násilím na sedlácích, hromadné procesy a útrapy spojené s druhou světovou válkou). Stranou zájmu není ponechán ani kulturní život v českých osadách na jihu Ukrajiny, např. problematika školství, připomenuty jsou také významné osobnosti mezi zdejšími Čechy. Jedná se o zajímavou kapitolu využívající zejména domácí (ukrajinské či ruské) zdroje. Je pouze škoda, že z textu nebyla odstraněna celá řada překlepů nebo stylistických problémů, vzniklých nejspíše při překladu textu do češtiny.

Další z autorů, Serhij Kovalenko, se zaměřil na dějiny českého osídlení v Kyjevské gubernii. Rozebírá, kdy a kam byla emigrace z českých zemí na území Kyjevské oblasti směřována, věnuje se ekonomické situaci českých přistěhovalců (provádí podrobný rozbor českého zemědělství, průmyslu a obchodu). Zvláštní pozornost zaměřil zejména na české firmy (resp. firmy s českým kapitálem) v oblasti (např. závody Grether a Křivánek, Vilwerth a Dědina a další). Stranou zájmu nezůstala stát kultura Čechů a způsob jejich života. Stručně připomíná také repatriaci části českého obyvatelstva ze sledovaného území po vytvoření samostatného Československa a politiku korenizace národnostních menšin ze strany bolševiků (snaha o získání podpory menšin). Pozornost věnoval také kultuře, vzdělává-

ní a společenskému životu Čechů v době komunistické vlády (vytvoření České sekce a její materiální situace a činnost, neúspěšné snahy o vytvoření Českého klubu, česká škola v Kyjevě a příprava učitelů českých škol) a životu českých osadníků v Kyjevské oblasti (české osady). Pouze malá pozornost je věnována problematice kolektivizace, politickým represím a procesům s Čechy v Kyjevské oblasti v období Stalinovy vlády.

Dalšími oblastmi dnešní Ukrajiny, kde emigranti z našich zemí hledali lepší život, jsou Halič a Bukovina. Dějinami českého osídlení těchto oblastí se zabývá Petr Kaleta. V případě Haliče, věnuje pozornost té části, která po druhé světové válce připadla Ukrajinské sovětské socialistické republice. Češi tam přicházeli zejména po prvním dělení Polska v roce 1772, kdy toto území připadlo Rakousku, a to hlavně jako úředníci a další odborní pracovníci. Autor ale připomíná také zemědělskou migraci. Čtenářům představuje významné osobnosti mezi zdejšími Čechy, připomíná též jejich práce (publikace, obrazy), zejména ty vztahující se k Haliči. Pozornost věnuje i spolkům, v nichž byli Češi organizováni (zejména spolek Česká beseda). Připomenuto je rovněž zapojení haličských Čechů do bojů první světové války, a to jak v rakouské, tak ruské armádě. Po skončení „Velké války“ se toto území stalo součástí Polska a většina Čechů je opustila. Autor věnuje pozornost významným českým osobnostem v Haliči a fungování spolku Česká beseda také v tomto období. Neopomíná ani historii zdejších Čechů po skončení druhé světové války, kdy toto území připadlo SSSR a po roce 1991, kdy se stalo součástí samostatné Ukrajiny. Zmíněna je i činnost obnoveného spolku Česká beseda v současnosti. Závěr kapitoly je věnován dějinám českého osídlení na Bukovině (připomenut je historický vývoj oblasti), kam také směřovala řada českých úředníků i dalších pracovníků. Také zde autor připomíná významné osobnosti mezi zdejšími Čechy a jejich spolky.

České osídlení bychom samozřejmě mohli nalézt také v oblasti Zakarpatské Ukrajiny. Dějinám Čechů v této oblasti se věnují Petr Kozelka a Jaroslav Vaculík. Autoři krátce zmiňují české osídlení této oblasti před rokem 1918, hlavní pozornost věnují české migraci na tehdejší Podkarpatskou Rus po vzniku samostatného Československa, kdy zde řada Čechů zaujala zejména místa úředníků, četníků a příslušníků finanční stráže. Připomenuty jsou problémy, se kterými se zde Češi setkávali, budování českého školství, kultura zdejších Čechů (včetně českých stop v oblasti architektury), sportovní organizace Čechů a jejich zapojení do politického života země. Stranou zájmu není ponechán ani odchod většiny Čechů po vídeňské arbitráži a vyhlášení Karpatské Ukrajiny. Krátce je zmíněn současný stav české přítomnosti v oblasti.

V následujících částech knihy je opuštěn popis českého osídlení jednotlivých lokalit a kapitoly jsou zaměřeny tematicky. Ludmila Muchina a Alexandr Drbal přibližují v kapitole nazvané *Spolky a kulturní život* zejména život Čechů na Ukrajině po roce 1989. Hlavní pozornost zaměřili na činnost českých spolků a občanských sdružení na Ukrajině, ve svém popisu postupují dle jednotlivých spolků (vznik, historie, činnost – akce pořádané spolky a akce, jichž se zúčastňují, vydavatelská činnost, péče o školství a výuku českého jazyka, kontakty s ČR, vedení spolků, folklorní soubory apod.). Autoři ozřejmují proces sjednocování spolků na Ukrajině (připomínají Českou národní radu Ukrajiny zastřešující české spolky na Ukrajině). Kapitola přináší cennou možnost nahlédnout na současnost Čechů na Ukrajině, zejména na jejich spolkovou činnost, pomáhající udržovat národní identitu a bránící úplné asimilaci tamních Čechů. Je pouze škoda, že text obsahuje řadu překlepů, nepřesných stylistických obrátů nebo opakovaných vět.

Závěrečná kapitola, jejímž autorem je Alexandr Drbal, je věnována českým periodikům na Ukrajině. Autor postupně věnuje pozornost časopisům před první světovou válkou a během ní, v meziválečném období, periodikům na Podkarpatské Rusi (1919–1939), ilegálním tiskům za druhé světové války, časopisům vydávaným po druhé světové válce a reemigranty a na závěr českým pořadům ukrajinského rozhlasu. Jedná se o zajímavý a dobře napsaný přehled informující čtenáře o vydavatelích, redaktorech a přispěvatelích českých časopisů na Ukrajině, o důvodech jejich vzniku a zániku, době a místě jejich vydávání, jejich zaměření a oblíbenosti. Kromě českých periodik věnuje autor pozornost také dalším českým publikacím na Ukrajině, českým tiskárnám a knihkupectvím. Cenné je také to, že autor zasazuje informace o vydávání českého tisku na Ukrajině do dobových souvislostí. Pro současné období připomíná také reedice některých knih vydaných původně v období naší První republiky. Zmíněni jsou také někteří autoři (potomci Čechů na Ukrajině) píšící v ukrajinštině. Autor konstatuje špatný stav současného českého tisku na Ukrajině, přispívající k rychlé asimilaci zdejších Čechů. Kapitola je zakončena tabulkou shrnující české krajanské periodické tisky na Ukrajině a v Rusku v letech 1906–2010.

Textovou část knihy uzavírá doslov L. Muchiny. Upozorňuje na další možné perspektivy pro zkoumání dějin Čechů na Ukrajině. Nechybí seznam použité literatury a pramenů a jmenný rejstřík. Na závěr publikace jsou připojeny fotografie k jednotlivým kapitolám. Je pouze škoda, že české popisky těchto fotografií nebyly podrobeny důkladné korektuře.

Publikace je cenným pohledem na dějiny Čechů na Ukrajině. Přínosné je to, že se v autorském kolektivu sešli čeští i ukrajinští odborníci a Češi žijící na Ukrajině. Tyto skupiny přitom mají k dispozici rozdílné typy pramenů a přistupují k problematice z různých úhlů pohledu. Výsledkem je zdařilá publikace, která umožňuje českému čtenáři zajímavé poznání sledované problematiky.

Miroslav Jireček

Jaroslav VACULÍK,

Reemigrace a repatriace Čechů a Slováků po první světové válce,

Spisy Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, Brno, Masarykova univerzita 2014, 112 s., ISBN 978-80-210-6982-4.

Problematika návratu zahraničních krajanů po první světové válce nebyla doposud, na rozdíl od obdobné problematiky týkající se situace po druhé světové válce českým dějepiscetvím systematicky zpracovávána. Existují sice některé precedenty, a to i v samotné tvorbě Jaroslava Vaculíka, který se otázkou reemigrace zejména Čechů z ruského a sovětského prostředí dlouhodobě a systematicky zabýval. Nicméně celistvé uchopení zmíněného problému týkajícího se období po první světové válce doposud chybělo. S ohledem na tuto skutečnost, kterou autor v samotném úvodu recenzované publikace zdůrazňuje, překvapí, jak je tato knížka stručná. Druhé překvapení nastane, když čtenář zjistí, že výklad je činěn důsledně na základě analýzy pramenů, odkazy v poznámkách téměř jiné, než pramenné nenajde. Jakmile se však kdokoli do publikace začte, ihned pochopí, co bylo autorovým záměrem, a proč je předložená publikace přesně taková, jaká je. Vaculík nechtěl nic recyklovat, nad ničím fabulovat, tvořit nové dostatečně nepodložené konstrukce. Šlo mu, zdánlivě jednoduše a prostě, ve skutečnosti ovšem značně pracně, o využití pramenného materiálu a s výsledky svého pramenného výzkumu čtenáře seznámit. To je také důvodem, proč se může knížka v jednotlivých svých pasážích jevit jako nevyrovnaná. Např. pojednání o reemigraci z USA se ve své většině týká pouze Slováků. Zdůvodnění je však prosté. Archivních materiálů v českých archívech k tomuto problému není přehršle, navíc se problematikou Slováků reemigrujících z USA věnuje slovenská historiografie intenzivněji než česká Čechů z téže destinace.

Autor, možná pro někoho překvapivě, se chopil předestřeného problému výhradně a mimořádně analyticky. Někoho může namítnout, proč se nesnažil ani vymezit sledovaná paradigmat, ani možná jiná směřování studia problému a jeho

širších souvislostí. Vysvětlíme to tím, že J. Vaculík šel při bádání a stejně tak i ve výkladu z něj plynoucího do slova a do písmene ad fontes a ve výkladu in medias res. Jeho text je proto postaven výhradně na pramenech. Pro někoho to může místy působit až útržkovitým dojmem či dokonce spojením problémů, které bezprostředně s sebou nesouvisí. Například, když na s. 31 zmiňuje v jedné větě, že dva zajatci zanechali v Rusku své zákonité manželky, aby v následující části věty zmínil, že repatriantům vydávali (není příliš zřejmé kdo) po dvou párech letního prádla, cigarety, marmeládu, čaj, mýdlo a 10 franků. Tento příklad může znít kriticky, ale mým cílem je naopak upozornit na hutnost informací a plnost textu, ve kterém se i málo zasvěcený čtenář rychle orientuje. Jistě by bylo možné uchopit analyzované téma výrazně eufemističtěji. Bylo by příhodné rozepsat se o době a prostředí, ve kterém k repatriaci a reemigraci po první světové válce docházelo. Vždyť Vaculík po krátkém úvodu vytyčuje v první jedenáctistránkové kapitole hlavní problémy reemigrace a repatriace po první světové válce, aby pak v následujícím textu pojednal více či méně encyklopedicky o jednotlivých zemích (nejobsáhleji o sovětském Rusku), ze kterých reemigranti a repatrianti do českého a slovenského prostoru přicházeli. Bylo by stejně tak možné během výkladu obsáhleji komentovat či posuzovat, nakolik autoři, kteří se této problematiky jen letmo dotkli (např. Viktor O. Fic ve svých syntetizujících pracích o československých legionářích). Ale tím vším by práce získala zcela jiný rozměr, především však jiný účel, a dokonce nejspíš i jiný cíl. Vaculíkovi nepochybně šlo o vytyčení různorodých aspektů reemigračních a repatričních kroků. A to se mu nesporně podařilo. Ukázal na téměř nepřeberné množství archivních pramenů, se kterými je možno dále pracovat, stejně jako na další možnosti studia problematiky reemigrace a repatriace po první světové válce: z jeho textu přímo plyne, že následně lze jít pomalu, krok za krokem od politických aspektů přes hospodářské a právní až po záležitosti každodenních prožitků těch, kteří nějakým způsobem do repatričních a reemigračních vln spadli. To může zaplnit několik knih a zaměstnat i vícero badatelů. To je ale již následná práce, která nepochybně na Vaculíkovu naváže. Jen bude třeba, aby se tito autoři vyvarovali ne zcela podložených tvrzení typu: „V ruských žalářích Sibíře úpěla řada Čechů a Slováků“, se kterými se nejen ve Vaculíkově knížce můžeme setkat. Ne, že by se Češi a Slováci v zajateckých táborech a věznicích sovětského Ruska nenacházeli. Je však značný rozdíl mezi tím, co se dělo v době občanské války a formujícího se sovětského Ruska před Stalinovým nástupem k moci a po něm. Práce zejména opavských kolegů o Česích strádajících v sovětských táborech nucených prací tzv. GULAGu to jednoznačně prokazují. To je ale marginálie, která nikterak nesnižuje přínos práce po-

jímané jako vysoce fundovaný úvod k širšímu poznání reemigrace a repatriace Čechů a Slováků po první světové válce.

Vaculíkova práce rozhodně není suchopárným čtením. Na řadě míst se může čtenář seznámit s konkrétními osudy jednotlivců či rodin. A u leckoho to může navodit i vzpomínání na vyprávění svých předků, co se v době krátce po první světové válce v mladé republice dělo. Ať již s jistou měrou nedůvěry prožívali příjezd repatriantů, nebo, rovněž s jistou měrou nedůvěry, byli repatrianty, kteří do staronové vlasti přijížděli. Kniha *Reemigrace a repatriace Čechů a Slováků po první světové válce* je názornou ukázkou případové studie akcentující dostupnou pramennou analýzu. Syntézy jistě budou následovat. A možná i od jiných autorů a ze zcela jiného úhlu pohledu. Studie *Reemigrace a repatriace Čechů a Slováků po první světové válce* je totiž také názornou pedagogickou pomůckou pro všechny, kteří jsou ochotni se věnovat detailnímu archivnímu zkoumání.

Radomír Vlček

Janusz SIBORA,

Dyplomacja polska w I wojnie światowej,

Warszawa, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych 2013, 607 s.,

ISBN 978-83-62453-66-5.

Už nejaký čas si verejnôst rôznym spôsobom pripomína storočnicu prvej svetovej vojny. V istom zmysle prvý globálny konflikt nanovo objavujeme: historické povedomie uprednostňuje udalosti živšie zapísané v našej kolektívnej pamäti a odzrkadľujúce sa v dnešných spoločenských reáliách. Takto má druhá svetová vojna celkom isto prioritu pred „veľkou vojnou“. Okrúhle jubileum ponúka príležitosť na korekciu. Neoddeliteľnou súčasťou rozpomínania sa je zvýšený odborný záujem o široké spektrum tém z obdobia, ktoré zvykneme považovať za akúsi „bránu“ do súčasnosti. Predovšetkým v stredoeurópskom priestore vystupuje do popredia moment zrodu, resp. obnovy národných štátov (s prihliadnutím k ceste, akú koncept národa prešiel najmä v priebehu „dlhého“ 19. storočia) a ich vstup do medzinárodnej politiky.

Výkon zahraničnej politiky patrí k základným atribútom štátnej suverenity, a k hlavným úlohám politickej reprezentácie, ktorá sa o ňu usiluje. Veľká, v tzv. realistickej terminológii systémová vojna má spravidla za následok ďalekosiahle zmeny v medzinárodno-politickej situácii. Často sa končí prekreslením (geo)politickej mapy kontinentu či celého sveta. Nečudo, že nositelia alternatívnych vízií voči sta-

tu quo ante do nej vkladajú nemalé nádeje a v záujme ich naplnenia mobilizujú svoj potenciál na tej strane konfliktu, ktorú považujú za pravdepodobného víťaza a ktorá je ochotná ich program akceptovať a podporiť.

Varšavský historik Janusz Sibora zúročuje v objemnej monografii, ktorú vydal think-tank poľského ministerstva zahraničných vecí (a tak má aj oficiálny rozmer), svoj dlhoročný výskum. Naše úvahy začneme od sľubného, no, žiaľ, nešťastného názvu. O diplomacii sa totiž, napriek úvodnému citátu klasika François de Callières (s. 9), veľa nedočítame. Nielen preto, že bola už v minulosti predmetom sústredeného záujmu viacerých poľských historikov (spomeňme aspoň Janusza Pajewského), a nová analýza by si vyžadovala dosiaľ nevyužitú pramene a/alebo perspektívy (ani jedno ale nie je z lektúry Siborovej štúdie zrejmé); narazili sme skôr na sémanticky kolaps, keď sme si navykli dávať termínu diplomacia akýsi všeobímajúci obsah. Nezriedka sme svedkami toho, že sa takto mylne označujú alebo zahraničné vzťahy (external, foreign relations) či politika (foreign policy) štátu (a pri súčasnom vzostupe vplyvu nešťatných aktérov medzinárodných vzťahov nielen štátu), alebo ministerstvo zahraničných vecí (foreign ministry), poverené zastupovaním štátu v medzinárodnom kontexte o.i. prostredníctvom zahraničnej služby (foreign service) – tj. agenda, inštitúcia či aparát (foreign policy administration). Pritom diplomacia (diplomacy) zostáva predovšetkým „umením vyjednávania“ (ako to vyjadril už zmienený de Callières v „kánonickom“ diele *De la manière de négocier avec les souverains...* [1716]¹) medzi štátmi, resp. medzi štátmi a nešťatnými partnermi s korešpondujúcim statusom. A matérie tohto druhu je v recenzovanom diele poskromne, pričom naše konštatovanie zostáva v platnosti aj v prípade, že sa sústredíme na tzv. súkromnú diplomaciu (private diplomacy). Najskôr si to uvedomoval aj autor sám, keď v závere výstižne definoval predmet štúdie ako „prehľad udalostí spätých s utváraním sa poľskej zahraničnej služby počas prvej svetovej vojny“ (s. 528), resp. „genealógiu poľskej zahraničnej služby“ (s. 530).

Pod uvedeným, teraz už vecne správnym zorným uhlom sa nám do rúk dostáva cenná práca, z ktorej máme možnosť oboznámiť sa s úsilím poľských elit jednotlivých záborov o presadenie konkrétnej vízie riešenia tzv. poľskej otázky v úzkom vzťahu s tou-ktorou veľmocou. Sibora systematicky analyzuje aktivity haličského Vrchného národného výboru (Naczelny Komitet Narodowy, NKN) a poľskej politickej reprezentácie, fungujúcej pod patronátom nemeckej okupačnej správy na území ruského záboru – Dočasnej štátnej rady (Tymczasowa Rada Stanu, TRS)

1 Najnovšie pozri oceňovanú prácu: Lucien BÉLY, *L'art de la paix en Europe. Naissance de la diplomatie moderne, XVI – XVIIe siècle*, Paris 2007, kap. XXVII.

a Regentskej rady (Rada Regencyjna, RR) a ich zahraničných agentov, roztrúsených po celom kontinente, resp. Poľského národného výboru (Komitet Narodowy Polski – KNP), vytvoreného v Paríži v znamení pádu cárskeho režimu a kolapsu proruskej orientácie národných demokratov okolo Romana Dmowského, v dohodovom tábore. Historik veľmi podrobne sleduje organizačný a personálny rozmer jednotlivých akcií a v tomto zmysle sprostredkúva neoceniteľné množstvo informácií. Hoci nejde výlučne o rozbor exilových aktivít – keďže takto môžeme nahliadať iba na KNP – Siborova štúdia prispieva k lepšiemu porozumeniu fungovania politiky s minimálnymi atribútmi štátnosti, keď vďaka bohatým prameňom spravodajskej či súkromnej povahy možno neraz nazrieť aktérom „do kuchyne“. Narážame však na ďalšie úskalie: autor predstavuje vývoj situácie výlučne z perspektívy svojich „diplomatov“, a tak sa iba výnimočne a jednostrannou optikou dozvedáme o rezonancii ich snažení. Opäť sme svedkami situácie, keď sila poľskej historiografie je paradoxne jej slabosťou – Sibora iba minimálne komunikuje so zahraničnou historiografiou, notabene spravidla staršieho dáta, čo u historika dejín diplomacie považujeme za hrubý nedostatok.² Na druhej strane, vďaka reprezentatívnejmu obrazu môžeme konštatovať, že skôr než diplomaciou sa poľské zahraničné akcie sústredili na naklonenie si verejnej mienky, tj. lobing, príp. konzulárnu agendu, čo je, mimochodom, príznačné pre národy na politickej periférii.³ Istú výnimku tu opäť tvorí KNP, ktorému sa napokon v priebehu druhého polroka 1917 podarilo získať status reprezentácie poľského národa v štátoch Dohody, a teda diplomatickú kvalitu (s. 370–372). Autor si uvedomuje diskutabilné atribúty KNP, keď jeho vývoj charakterizuje glosou „od paradiplomacie k diplomácii“ (s. 396).

V záverečnej kapitole sa historik venuje formovaniu tentokrát skutočne poľského zahraničného rezortu a zahraničnej služby. Určite môžeme súhlasiť so záverom, že práve bohatá zahranično-politická aktivita z čias prvej svetovej vojny významne prispela k tomu, že sa napriek neľahkým existenčným podmienkam na prelome rokov 1918–1919 podarilo vybudovať varšavské ministerstvo zahraničných vecí (pôvodne Ministerstwo Spraw Zewnętrznych, porov. napr. indické Ministry of External Affairs) a nadviazať diplomatické vzťahy s veľkým počtom štátov.

2 Nepovšimnuté zostalo napr. momumentálne dielo poľského historika-emigranta: Wiktor SUKIEN-NICKI, *East Central Europe during World War I: From Foreign Domination to National Independence*, 2 zv., New York 1984.

3 Veľmi cennú monografiu na túto tému pred časom publikoval krakovský bádateľ Andrzej A. ZIĘBA, *Lobbying dla Ukrainy w Europie międzywojennej. Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932)*, Kraków 2010 (k teoretickým východiskám pozri najmä s. 40–52).

Sibora neopomína ani spory na trase Varšava – Paríž, keď sa KNP iba ťažko podriaďoval vláde sformovanej prevažne vnútropolitickými oponentami (v rozpore s tradičným náhľadom autor poznamenáva, že politická orientácia väčšinou nerozhodovala o kooperácii do KNP, s. 364). Práve genealogický rozmer práce má pre bádateľa poľskej zahraničnej politiky medzivojnového obdobia veľký význam. Hneď niekoľko popredných poľských diplomatov si odbilo svoje „učňovské roky“ v jednej z analyzovaných zahraničných akcií (napr. neskorší dvojnásobný minister August Zaleski, minister a veľvyslanec Konstanty Skirmunt, viceminister Mirosław Arcziszewski, parížski titulári Maurycy Zamoyski a Juliusz Łukasiewicz, vyslanci Roger Raczyński, Michał Sokolnicki atď.; z pôsobenia v Československu poznáme Karola Badera, Mieczysława Chałupczyńskiego, Leona Malhomma či Romana Wągnerowicza). Skôr ojedinele, no predsa (veď ťažisko práce leží v úplne inej rovine) ponúka Sibora aj hodnotné prípadové štúdie. V prvom rade máme na mysli opis situácie misie RR, ktorá sa v prvom rade zaoberala konzulárnou agendou a repatriáciou, v revolučnej Moskve. Fakt, že činnosť misie mala za následok aj väznenie jej pracovníkov (s. 333), nevdojak pripomína podmienky, s ktorými sa poľské (veľ)vyslanectvo, napriek oficiálne spojeneckému pomeru, muselo vyrovnávať o takmer dvadsaťpäť rokov neskôr.⁴

V tejto recenzii sme sa pokúsili ukázať, čím rozsiahla štúdia je a čím, napriek príslubu, nie je. Ak sa nám podarí odsunúť prinajmenšom časť našich očakávaní, máme do činenia s naozaj hodnotným príspevkom, ktorý by dokonca mohol inšpirovať československý pendant.

Pavol Jakubec

Tatiana IVANTYŠYNOVÁ – Miriam VIRŠINSKÁ,

Na cestě k literární vzájemnosti. Polsko-slovenský dialog,

Bratislava, Spoločnosť pre dejiny a kultúru strednej a východnej Európy

v spolupráci s Historickým ústavom SAV 2013, 133 s., ISBN 978-80-970376-2-8.

Publikace, která byla vydána při příležitosti 220. výročí narození předního slovenského slavisty a slovanofila Jána Kollára, čerpá z nejnovějších nálezů slovaků v rukopisném oddělení Jagellonské knihovny v Krakově. Ústřední postavou v ní popisovaného příběhu je polský slovanofil hrabě Adam Junosz Rościszewský. Rościszewský

⁴ Pripomeňme v tejto súvislosti monografiu: Beata SZUBTARSKA, *Ambasada polska w ZSRR w latach 1941–1945*, Warszawa 2005.

zewský je známý především svojí mecenášskou činností ve prospěch knihovny a muzea Ossolińských (tzv. Ossolinea) ve Lvově a ve prospěch Českého muzea v Praze. Přes jeho bohaté osobní a zejména korespondenční styky s Čechy a Slováky o něm dosud v českém, slovenském ale ani polském prostředí nevznikla ucelená monografie. Autorky předloženého zajímavého textu se proto mohly opřít pouze o jedinou biografickou studii. Ta byla napsána Irenou Lewandowskou-Jaraczewskou v 70. letech 20. století. Předložená práce je proto inovativní jak osobností, na níž se soustředí, tak širší dimenzí, do níž je výklad zasazen a v neposlední řadě i metodologií provazující analýzu osobnosti, doby a prostředí ve kterém žila s ukázkou autentických pramenů v podobě jeho korespondence. Vyzdvihneme proto nejen obsahovou ale i didaktickou přínosnost zmíněné publikace.

Miriam Viršinská si v úvodních čtyřech kapitolách pojednávajících postupně o Haliči v 19. století, jejím centru Lvově, lvovské knihovně a muzeu Ossolineum a životních peripetiích hraběte Adama Junosza Rościszewského vytkla cíl seznámit čtenáře s politickými a kulturními podmínkami, v nichž se mecenášská a korespondenční činnost hlavního hrdiny knihy odehrávala. Vytvořila plastický obraz, který nepochybně využijí nejen zájemci o samotnou postavu Rościszewského. Jasně a zřetelně totiž načrtla podmínky a okolnosti, v nichž a za nichž dokázal Rościszewski intenzívně s českými a slovenskými slovanofily komunikovat.

Postava Jana Kollára, která je nepochybně jednou z nejvýznamnějších postav českého a slovenského slovanofilství, se pak stala předmětem vyprávění Tatiány Ivantyšinové. Ta svůj výklad zaměřila na doposud málo známé polské kontakty Jána Kollára. Rozdělila jej do pěti kapitol, v nichž postupně objasnila Kollárovy první styky s polskou kulturou, Kollárovy blízké vztahy s Wacławem Maciejowským, Kollárovy další přátele ve Lvově, Kollárův vztah k Rościszewskému a jeho dílu *Životopisy učených Slovanů* a další Kollárovy vztahy s Poláky ve 40. a 50. letech 19. století.

Obě části publikace jsou psány jasně, s přehledem neupozadujícím nic podstatného, ale ani se neutápějící v margináliích. I s ohledem na tuto skutečnost jsou významnou součástí publikace dopisy Kollára, ale i dalších Slováků, především Štúrovců a Pavla Jozefa Šafaříka Rościszewskému, stejně jako dopisy Rościszewského Kollárovi, Benjamínovi Pravoslavovi Červenákovi a dalším význačným osobnostem slovenského obrodného procesu.

Knihla *Na cestě k literárnej vzájomnosti. Poľsko -slovenský dialóg* je zajímavým a cenným příspěvkem k poznání nejen slovensko-polských ale i širěji mezislovenských vztahů. Názorně prokazuje, že na konci 18. století se na periférii habsburské

říše zformovalo nové kulturní a vzdělávací centrum habsburských Slovanů. Založení Lvovské univerzity a knihovny a muzea Ossolineum se staly stěžejním impulzem pro národní a kulturní rozvoj nejen Haliče ale i dalších slovanských komunit. Kniha zřetelně prokazuje, že právě proto měly kontakty s tímto prostředím mimořádný význam pro národní uvědomění ostatních slovanských národů habsburské monarchie.

Nepochybným dalším kladem knihy *Na cestě k literárně vzájemnosti. Polsko-slovenský dialog* je její širší dimenze. Jde zejména o vysvětlení proměn Haliče konce 18. a počátku 19. století, zejména jejího centra Lvova, a objasnění podmínek, v nichž mohly osobnosti typu Rościszewského mecenášsky ale širěji i duchovně působit. Nesporně se jedná o cenný vklad do poznání slovanského celku i konkrétních osobností. Rościszewského kontakty s Kollárem, ale i Štúrem, Kuzmánym a dalšími osobnostmi slovenského i českého intelektuálního prostředí zřetelně ilustrují prohlubující se slovanskou solidaritu. Propojení výkladových textů s publikovanými prameny navíc tvoří homogenní obraz makro i mikrohistorie slovanského prostředí. Ukazuje ideály ale i tvrdou realitu každodennosti, se kterou bylo nutné se v polském i slovenském prostředí první poloviny 19. století vypořádávat. Nezbyvá než se těšit na tematicky ale i metodologicky podobně stavěné publikace, jež objasní doposud nejednu nejasnou stránku života české, slovenské či polské komunity.

Radomír Vlček

Ondřej ŽÍLA,

„Jedna si jedina moja domovina?“ Etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2012,

Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2014, 412 s.,

ISBN 978-80-7308-523-0.

Ondřej Žíla zpracoval ve své objemné monografii kromobyčejně náročné téma. Analyzuje totiž populační vývoj konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny v letech po druhé světové válce, tedy v období Titovy socialistické Jugoslávie, v komparaci s obdobím po rozpadové válce v této zemi v letech 1992–1995. K tomu samozřejmě musel práci zasadit do historického rámce, popsat demografické chování bosenského obyvatelstva v letech socialistického státu a především pak také zevrubně rozebrat všechny komponenty vedoucí k zásadním změnám

etnické struktury bosenského obyvatelstva v průběhu rozpadové války i po jejím skončení, včetně zevrubné analýzy etnických čistek, nucených migrací i role západních velmocí v mírotvorném procesu a jejich snahy o obnovení původní etnické konstelace v zemi. Takovýto úkol si v nastíněné šíří, pokud je nám známo, v českém prostředí ještě nikdo nepoložil, a také ve světové balkanistice nevzniklo mnoho prací srovnatelných s monografií O. Žily. Práci lze označit jako mimořádně zevrubnou demografickou (a sociálně-politicko-geografickou) analýzu. Zároveň však je také historickým dílem, přibližujícím plasticky nejen posledních dvacet let vývoje v této multietnické zemi, ale i roli mezinárodního protektorátu v její poválečné obnově.

V práci autor vychází z mimořádně široké pramenné základny a využívá nejen všechna zásadní díla sekundární literatury, ale často i práce zabývající se dílčími a marginálními úseky bosenské problematiky, což svědčí o jeho vědecké poctivosti, péli a neobyčejné heuristické vytrvalosti. Obzvláště přínosný je fakt, že potřebné údaje získával také ze svých vlastních velmi zevrubných a inspirativních terénních výzkumů uskutečněných v letech 2009–2013. Ty prováděl jak formou nezúčastněného terénního pozorování, tak prostřednictvím osobních rozhovorů, při nichž vyzpovídal 250 respondentů, což je číslo skutečně obdivuhodné! Autorův terénní výzkum, byť samozřejmě nemohl probíhat na celém dotčeném území a byl veden vlastně jakousi metodou cílených sond (v knize pak zpracovaných ve čtyřech okruzích případových studií, přičemž každý okruh zastupoval jeden druh úspěšného či neúspěšného minoritního návratu uprchlíků do rurálních oblastí během konfliktu etnicky vyčištěných), byl velmi důležitý z několika důvodů. Zejména proto, že pramenná základna, ať již statistického rázu, ať již složená z jiných dokumentů, popř. také z tisku, je často velmi nepřesná, ba i záměrně zkreslená (o důvodech zkreslení a různých interpretacích sčítání autor hovoří na mnoha stranách práce zejména ve čtvrté kapitole). Sekundární literatura o tomto období je přes svoji prakticky nezvladatelnou šíři téměř vždy stranická a často vypracovávaná naprosto utilitárně (autor ji obecně hodnotí tak, že „západní autoři, kteří se zabývali etnickými čistkami či nucenou migrací, analyzovali dění na příkladech černobílého vidění situace [...] Další komplikací je [jejich – pozn. V. Š.] opora pouze v jednom typu pramene a zjevná naivita, nebo spíš záměrná účelovost klíčových tvrzení“). Pomocí svých terénních výzkumů, které v celé práci musely patřit k té příjemnější části – prostudovat všechny uvedené prameny a literaturu, jejíž seznam zabírá tři desítky stran monografie (s. 369–402), totiž nutně vyžadovalo od autora neobyčejnou trpělivost, mravenčí péli, ale též mimořádnou erudici při hodnocení její validnosti – tak

mohl korigovat a odhalit celou řadu dezinformací a dezinterpretací, doposud obecně pojímaných jako pravdivé a objektivní.

Vůbec lze říci, že autor ani v nejmenším nepodlehł tomu, co bývá v současnosti označováno jako politicky korektní interpretace, což je ovšem pouze eufemistické posvěcení stranické historiografie a zaběhnutých schémat (jejichž zpochybňování, případně kritika práce mezinárodní správy Bosny a Hercegoviny, znamená automaticky ostrakizaci takového „odvážlivce“). Na práci O. Žíly si proto vedle bohaté a jedinečné faktografie, jež balkanistům přináší bezesporu mnoho nových poznatků a souvislostí, cením právě jejího úsilí o objektivní a nestranný výklad. Bosenský problém je totiž i v českém prostředí stále ještě vnímán jako veliké „politikum“ a pojmenovávat věci pravými jmény, bez nánosů jednostranných balastů a „objektivních pravd“, vyžaduje i jistou občanskou odvahu. A ta Ondřeji Žílovi jednoznačně nechybí. Obdiv si zaslouhuje zejména jeho na základě faktů z terénního výzkumu vyargumentovaná kritika činnosti tzv. mezinárodního společenství a interpretace jeho repatriačního úsilí.

O předkládané monografii lze pochvalně psát v mnoha ohledech. Je napsána neobyčejně pečlivě, velice čtivým a kultivovaným jazykem, metodologicky i teoreticky je dokonale ukotvena, jednotlivé kapitoly na sebe navazují i v tom, že každá následující rozvíjí poznatky vyřčené v té předcházející.

Co se týká struktury, lze publikaci rozdělit svým způsobem do tří celků (autor tak sice nečiní, ale toto rozdělení se z celkového obrazu publikace přímo nabízí). V prvním z nich autor sleduje demografický vývoj Bosny a Hercegoviny v socialistické Jugoslávii a dokládá, že modernizace jugoslávské federální republiky v rámci budování socialismu přispěla k výrazným demografickým posunům z venkova, kde ještě před druhou válkou žila převažující většina obyvatelstva, směrem do měst. Takto se, jak vyplývá z autorových výzkumů, geografický prostor Bosny a Hercegoviny začal polarizovat, neboť tato tendence se nedotkla všech tří bosenských konstitutivních národů – Srbů, Charvátů a slovanských muslimů – stejně, podobně jako existovala nestejná populační dynamika bosenských národů (ve prospěch muslimského obyvatelstva). V důsledku nestejně populační dynamiky se pak podle Žílových závěrů měnilo proporční zastoupení konstitutivních národů v některých oblastech země, a tam, kde k takovýmto změnám docházelo, vzrůstalo mezinárodně napětí.

Tato část publikace O. Žíly je rozdělena do čtyř kapitol. V první zaujme zejména důraz na přiblížení ekonomického vývoje země a jejích důsledků. Velmi detailně je v ní popsán také vztah mezi jednotlivými etniky v zemi, a to v podobě roz-

boru počtu smíšených manželství, analýzy vývoje obyvatelské kategorie „Jugosláv-ců“ v Bosně a Hercegovině v průběhu desetiletí i v obraze „etnogeneze“ slovanských muslimů od nevyhraněného obyvatelstva k definici „muslimské národnosti“ (od roku 1963 byli v jugoslávských konstitučních aktech příslušníci slovanské muslimské komunity označováni Muslimové, přičemž tento pojem měl národnostní, nikoli náboženský význam). V druhé kapitole autor zkoumá demografické chování jednotlivých bosenskohercegovinských konstitutivních národů a konstatuje, že kvůli migracím obyvatelstva i odlišnému populačnímu chování začala být v některých oblastech patrná změna osídlení v neprospěch do té doby většinového obyvatelstva té které oblasti, díky čemuž se zejména mezi Srby a Muslimy začaly vytvářet třetí plochy. Ve třetí kapitole, nejvíce teoretické z celé práce, autor prakticky popisuje změny etnické struktury, k nimž došlo v důsledku rozdílného populačního chování konstitutivních bosenských etnik, přičemž scénáře demografického vývoje, které v kapitole vytváří, pozoruhodně přesně vymezují území, kde následně došlo k největším etnickým čistkám. Konečně čtvrtá kapitola interpretuje jevy nastíněné v předchozí kapitole a zkoumá, jak byly od 80. let 20. století demografické a z nich vycházející kartografické výstupy zneužívány nacionalistickým diskursem.

Druhá část knihy, obsahující dvě kapitoly, se zaměřuje na samotný konflikt v letech 1992–1995, zdůvodňuje, kde a proč v dotčené oblasti docházelo k etnickým čistkám a rozkrývá také interpretaci demografických následků války v podání všech zúčastněných stran i mezinárodního společenství. Autor zde na základě svých poznatků dochází k závěru, že v oblastech, kde se nejvíce změnilo proporční zastoupení jednotlivých konstitutivních národů (v neprospěch jednoho nebo dvou z nich), docházelo k největším etnickým čistkám, zároveň pak dokládá, že válka ještě více vylidnila venkovský prostor a změnila tak na mnoha místech charakter a staletý historický ráz bosenské a hercegovské krajiny.

Pátá kapitola, která představuje určité „vyústění“ prvních čtyř, v nichž autor stanovuje předpoklady vedoucí k etnickým čistkám, je v práci velmi zásadní. Ondřej Žíla v ní rozebírá tuto nejsmutnější epizodu bosenské války poprvé u nás zcela komplexně, přičemž popisuje jak samotný průběh etnických čistek, tak také stanovuje strategické cíle politických elit jednotlivých bosenských etnik. Pojmy etnická čistka a genocida v ní zasazuje do bosenskohercegovinských reálií a jednoznačně přitom tvrdí a dokazuje, že cílem etnické homogenizace v zemi bylo donucení nežádoucího obyvatelstva k odchodu, tedy etnická čistka, nikoli jeho totální vyhlazení (genocida). Autor v této souvislosti uvádí, že lze velmi těžko odlišit, nakolik se při čistkách jednalo o „strategický čin“, pomstu či úmyslný likvidační akt. Dokazuje

také, že čistky nemusely probíhat pouze tam, kde k tomu byly demografické předpoklady, ale ze strategických důvodů jednotlivých válčících stran také v místech, kde pro ně takovéto důvody nebyly. Kapitola je i vynikající chronologií celého bosenského konfliktu.

V šesté kapitole se autor zabývá zhodnocením demografických následků války, a to jak pokud jde o přímé oběti konfliktu, tak o rozsah nucených migrací a počet utečenců. Odhaluje v ní nejrůznější, často velmi nechutné manipulace s čísly obětí, jež srovnává s podobnými manipulacemi, k nimž v Jugoslávii docházelo po druhé světové válce. Jako jeden ze zásadních důvodů, proč k takovýmto manipulacím i nadále dochází, označuje absenci „tvrдых“ dat ze sčítání obyvatelstva, jehož se politické elity bojí i ze „strategických důvodů“. Bosenské muslimské (bosňácké) politické elity se přitom, jak O. Žíla zdůrazňuje, s pomocí mediální kampaně zdůrazňující vlastní ztráty podařilo úspěšněji prosadit vlastní pohled na rozdělení rolí v průběhu válečného střetu, a potažmo tedy na to, kdo představoval agresora a kdo oběť. Sám autor na základě pečlivé analýzy počtu obětí nejrůznější provenience, tedy jak z dílen nacionalistické bosenskohercegovinské provenience, tak z výzkumů méně zatížených „domácích“ autorů i ze zahraničí rozhodně odmítá nadnesené dvousettisícové cifry. K žádnému stanovisku se však explicitně nepřiklání s tím, že je zapotřebí vyčkat výsledků sčítání a s nimi následně operovat.

Konečně třetí námi vymezená část knihy směřuje k úsilí tzv. mezinárodního společenství o repatriaci utečenců a obnovu předválečného multietnického uspořádání země. Autor zde rozlišuje dva cíle: jednak úspěšnost menšinové repatriace, jednak její udržitelnost. V prvním případě mu šlo hlavně o to zjistit, jestli byl cíl mezinárodního společenství vůbec reálný. Předpokládal přitom správně, že mezinárodní organizace úspěšnost svého úsilí měřily podle kvantitativních, nikoli kvalitativních údajů, a že čísla menšinových repatriantů byla nadsazená a neodpovídala situaci v terénu. Taktéž konstatoval, že v současnosti je proces návratu možno považovat za ukončený a že obyvatelstvo v jednotlivých opštinách zůstalo i přes značné úsilí mezinárodního společenství víceméně homogenní. Podařilo se mu přitom vyvrátit zakonzervované mínění, vyskytující se jak v dílech odborné literatury, tak v dokumentech mezinárodního společenství o tom, že menšinová repatrianti se úspěšněji vraceli do Federace BaH, než do Republiky srbské (jak autor také poznamenává, většina mezinárodních subjektů, ale také odborníků a pozorovatelů, se soustředila na monitoring repatriace Bosňáků do Republiky srbské, zatímco návratností srbských a chorvatských utečenců se nikdo komplexněji nezabýval...). Ondřej

Žíla také dokládá, že prosazovaná strategie mezinárodního společenství, upřednostňující v prvé řadě restituci majetku a jeho obnovu na úkor obnovy socioekonomických podmínek, nedokázala ve velké části případů zajistit, aby byl návrat uprchlíků trvale udržitelný, s tím, že do ekonomicky slabých rurálních oblastí se vracely zejména osoby starší a většina repatriantů směřovala spíše do městského prostředí. Tato nejrozsáhlejší část knihy obsahuje kapitoly 7–11, přičemž důležitým momentem korigujícím výkaznictví protektorátní správy i jednotlivých entit zde sehrává právě autorův cílený terénní výzkum.

V sedmé kapitole podává Žíla zevrubný teoretický úvod k problematice repatriace a vysvětluje pojmy, s nimiž nadále operuje. Dále se v ní podrobně zabývá rolí mezinárodního protektorátu v mírovém procesu země a jeho repatriační strategií. Konstatuje přitom mj., že Daytonská dohoda nastavila systém „opatrovnictví“ tak, že znemožňoval určit, kdo nese za řídicí kroky zodpovědnost, a z rozhodování o poválečné rekonstrukci a repatriaci bosenské obyvatelstvo de facto vyloučil. Tuto skutečnost výstižně charakterizuje bonmotem, že i proto byla „snaha mezinárodních protektorů importovat [...] liberální demokratický systém neliberálními metodami“ úspěšná pouze v omezeném rozsahu. Analyzuje zde i programy tzv. mezinárodního společenství na podporu menšinového návratu a jednotlivé jeho fáze, včetně repatriace uprchlíků z ciziny, již ve většině případů hodnotí jako nedobrovolnou. Jednoznačně také dokazuje, že pro smysluplný a udržitelný návrat bylo zapotřebí v místě návratu zajistit vhodné socioekonomické podmínky, což bylo v podstatě ignorováno. I proto, jak uvádí zejména v deváté kapitole (a svými případovými studii pak i v desáté), byl v mnoha případech návrat uprchlíků do míst původního bydliště pouze dočasný, popř. zůstává sezónní (rekonstruovaná obydlí jsou využívána jako letní byty).

Následující kapitola je důležitým vhledem do psychologie nejen bosenského obyvatelstva v tom, jak vnímá „domov“, a jak toto vnímání ovlivňovalo návratnost uprchlíků. Složitými analýzami v ní autor mj. dokazuje, že příslušníci konstitutivních národů chápali a chápou pojem domov a vlast odlišně, podobně jako je odlišné pojetí tohoto pojmu také mezi obyvateli velkých města a menších obcí, a ostatně i různých věkových kategorií. Hovoří též o nové vlně přílivu venkovského obyvatelstva do měst (nové ruralizaci měst), která tak díky ní po válce obvykle ztratila svoji dřívější tvář (ostatně podobně jako po druhé světové válce na celém Balkáně). Systém zpřetrhaných vztahů a tradic i nové etnické poměry v místech návratů pak, jak O. Žíla na mnoha příkladech dokládá, způsobily, že navrátilci se v takto změněném prostředí již necítili doma.

V deváté kapitole autor analyzuje, proč návratnost utečenců do původních míst bydliště není velká. Typologizuje zde překážky v návratnosti a na základě toho určuje několik typů návratu. Jednoznačně přitom dokazuje, že vlastní fyzický návrat utečence neznamenal, na rozdíl od názorů mezinárodního společenství, ukončení repatriačního procesu, ale teprve jeho počátek. Vzhledem k tomu, že o další osudy repatriantů již adekvátní úřady neprojevovaly zájem a jejich repatriační úsilí nebylo podporováno, pak autor konstatuje, že značná část repatriací zůstala neúspěšná. Žíla v této souvislosti dokonce tvrdí, že žádný z publikovaných statistických materiálů vydaných mezinárodními organizacemi i bosenskými orgány z tohoto důvodu nelze považovat za objektivní a věrohodný. Na základě krachu repatriačního úsilí by tedy vlastně nezbývalo než přiznat (což mezinárodní společenství odmítá), že etnické čistky byly efektivní a úspěšné...

V desáté kapitole představuje O. Žíla v řadě případových studií svůj terénní výzkum (když předtím charakterizuje jeho zásady a popisuje jeho průběh se všemi těžkostmi), jímž zevrubně ozřejmuje různé typy návratnosti se všemi paradoxy (mj. budování škol či věřských objektů v místech, kde nejsou děti či chybí věřící!), aby pak v závěrečné kapitole mohl podat nový obraz národnostního složení země po válce a zhodnotit dosavadní průběh repatriace.

V podstatě lze říci, že autorův zevrubný výzkum dokázal, že původní multi-etnicita se až na výjimky v zemi a zejména v rurálním prostředí, které bylo přednostním zájmem jeho analýz, nikterak neobnovila, a i tam, kde lze v rurálním prostředí hovořit o úspěchu, tvoří převážnou část navrátilců starší lidé, což do budoucna předznamenává zánik většiny takovýchto etnických enkláv. Původní strukturu obyvatelstva se ale nepodařilo viditelněji rekonstruovat ani v urbánním prostředí. Západ, jenž se instaloval do role bosenskohercegovského protektora, přitom netuší, jak se zemí naložit, ba co více, a to autor pregnantně zdůrazňuje, desítky stěžejních rozhodnutí vnesených mezinárodním společenstvím či úřadem tzv. vysokého komisaře, které výrazně ovlivnily život běžných obyvatel, se vyznačovaly ohromujícím nedostatkem empatie, ale i zájmu o podmínky, v jakých bosenští občané žijí. Obyvatelstvo žije ve vzájemné nedůvěře, jež se projevuje segregací společnosti, mezietnické soužití charakterizuje latentní, všudypřítomné a nepolevující napětí. Bosna a Hercegovina nenaplňuje svou dřívější multikulturální roli (z celkového počtu menšinových utečenců přišlo zpět do svých domovů pouze 27 %) a zůstává umělým administrativním útvarem, ve kterém vedle sebe, nikoli však spolu, žijí tři odlišná etnika. Přijít k takovýmto empiricky potvrzeným závěrům (jistě většina těch, kteří se snaží již léta objektivněji přistupovat k balkánským tématům, podobné závěry

tuší, nicméně v Žilově práci jsou zcela jednoznačně vyargumentované poctivým výzkumem) nemůže být pro autora jako výsledek jeho mnohaletého úsilí povzbudivé a uspokojivé. Uspokojivé však pro něj může být vědomí, že napsal knihu, jež by se měla stát nepominutelnou nejen u nás, ale i ve světové balkanistice.

Václav Štěpánek

Jan PELIKÁN,

Novými cestami. Kosovo v letech 1958–1969,

Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2014, 400 s.,

ISBN 978-80-7308-508-7.

Knihy Jana Pelikána o Kosovu je po všech stránkách zcela mimořádná. V historiografii světové i srbské totiž o této nešťastné oblasti neexistuje publikace, která by se analyticko-syntetickým způsobem zabývala časovým úsekem dějin, zachycujícím v podstatě pouze jednu dekádu. Ambicí většiny autorů, kteří v poslední době podávali své vidění kosovského vývoje,¹ totiž bylo vždy zabrat alespoň horizont několika

1 Z posledních takovýchto prací jmenujme např. velmi spornou, účelově napsanou a jednostranně zaměřenou monografii Noela Malcolma *Kosovo. A Short History* (London 1998), výrazně objektivnější nicméně nikoli na základě archivního bádání zpracovanou monografii albanistky Mirandy Vickersové *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo* (London 1998) a několik dalších anglicky psaných prací: mj. knihu Julie A. Mertusové *Kosovo. How Myths and Truths Started a War* (Berkeley 1999) či Roberta Thomase (*The Politics of Serbia in 1990s*, New York 1999), jenž se Kosovem zabývá v kontextu vývoje srbské politické scény. Vyvážený obraz novějších událostí nabízí publicista a novinář Tim Judah v knize *Kosovo – War and Revenge* (New Haven 2000), přesvědčivě zde vyznívají zejména kapitoly, v nichž rozebírá velmocenskou konferenci o Kosovu v Rambouillet a přibližuje následné bombardování Srbska. Užitečný je bezesporu slovník Roberta Elsieho *Historical Dictionary of Kosovo* (Maryland 2004), byť k výběru hesel by, jako ostatně u každé encyklopedie, mohla zaznít řada výhrad. Z německy psaných novějších prací pak lze uvést dílo O. J. Schmitta *Kosovo. Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft* (Wien – Köln – Weimar 2008) a spíše faktograficky zajímavou přehledovou publikaci Karla Kaspera, Wolfganga Petritsche a Roberta Pichlera *Kosovo/Kosova. Mythen, Daten, Fakten* (Klagenfurt 1999), jejíž autoři svůj výklad doprovázejí publikováním odpovídajících dokumentů. Práce srbské a albánské pro jejich často značně národoveckou orientaci na tomto místě nezmiňujeme, ostatně i Jan Pelikán z nich vycházel minimálně. Z česky psané balkanistiky pak lze kromě prací J. Pelikána, jimž se věnujeme na jiném místě, připomenout zejména tři studie, které měly tvořit základ nikdy však již nepublikované práce Pavla Hradečného o Kosovu, a totiž *Kosovská otázka ve vývoji albánsko-jihoslovanských vztahů do roku 1944* (Slovanské historické studie 20, 1994, s. 76–98), *Kosovská otázka v albánsko-jihoslovanských vztazích v letech 1941–1944* (In: Studia Balkanica

desetiletí, přinejmenším celý vývoj oblasti v době Titovy Jugoslávie, často však i mnohem delší časové úseky, jež byly navíc, vzhledem k tomu, že Kosovo do roku 1945 nikdy netvořilo nějakou historickou, hranicemi vymezenou oblast, velmi těžko ukotvitelné. Mnozí autoři přitom brousí při svém výkladu dějin tohoto regionu až do dob raně středověkých, snažíce se tak mj. přispět k etatizaci současného nového kosovského politického útvaru.

Jan Pelikán svou monografii striktně vymezuje dvanácti léty! To ovšem není jediný rozdíl mezi dnes již poměrně širokou historiografickou produkcí – která je bohužel různé kvality, od čistě propagandních a zcela jednostranných pamfletů, sloužících z různých důvodů utilitárním politickým úzce stranickým cílům, ať již albánským, ať již srbským, až po velmi seriózní syntetické práce – a novou knihou J. Pelikána. Tím zcela zásadním rozdílem je totiž Pelikánův heuristický přístup. Většina dosud vyšlých publikací se, až na výjimky, opírá převážně o sekundární literaturu a poměrně řídké edice pramenů, ať již z 19. století, z doby meziválečné či z doby komunistické Jugoslávie. Ne tak J. Pelikán, který sice zmíněné edice poctivě také zná a používá, jeho práce však, jakož ovšem i celá jeho dosavadní vědecká historická produkce, je založena především na poctivé heuristice v archivech bývalé Jugoslávie, zejména v Archivu Jugoslávie, Archivu Srbska a také v Archivu Josipa Broze Tita, které jsou umístěny v Bělehradě. O velké badatelské svědomitosti autora svědčí i skutečnost, že poctivě procházel řadu ročníků dobového tisku, jako pramenná báze mu posloužila i memoárová literatura přímých účastníků dějů, o nichž pražský historik pojednává. A protože připraveným štěstí přeje,² objevil

Bohemo-Slovaca IV., Ivan Dorovský (ed.), Brno 1995, s. 198–206) a *Kosovská otázka v letech 1944–1996 a její úloha v procesu dezintegrace komunistické Jugoslávie* (In: Historické souvislosti rozpadu Jugoslávie, Praha 1996, s. 127–193) a monografii autora těchto řádků *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo: Kosovská otázka ve 20. století* (Brno 2011).

- 2 A Jan Pelikán je, pokud jde o kosovskou otázku, skutečně velmi připravený. Svědčí o tom mj. i jeho vždy aktuální publicistická produkce, zejména pak ale celá řada studií či kapitol v monografiích, v nichž se Kosovem a Metochií a kosovskou otázkou vůbec zabývá. Kosovská tematika činí gros jeho publikace *Národnostní otázka ve Svazové republice Jugoslávii. Geneze – vývoj – perspektivy* (Praha 1997), v níž Pelikán charakterizoval historické příčiny vzniku národnostně promíšených oblastí v jihoslovanském prostředí a podrobně pak v práci na příkladu Kosova zkoumal srbsko-albánské vztahy v první polovině 90. let 20. století. Jan Pelikán zpracovával kosovskou problematiku také v českých syntézách *Dějiny jihoslovanských zemí* (Praha 1998) a *Dějiny Srbska* (Praha 2004), v nichž, v rozsahu odpovídajícím celkové struktuře těchto monografií, kosovské otázce věnoval značnou pozornost a chronologicky přiblížil i nedávné kosovské události. Dílčími aspekty kosovské otázky se autor recenzované monografie zabýval také v sérii pramenně podložených studií i materiálových článků, publikovaných v odborném periodickém tisku, z nichž na tomto místě zmíníme alespoň některé: Např. *Národnostní otázka v Titově Jugoslávii* (*Stručný pře-*

J. Pelikán při své heuristické činnosti v inventářích Archivu Srbska nezavedené archivní materiály ze Svazu komunistů Kosova, které vrhají nové světlo na období, jímž se zabývá, a nikdo z badatelů je doposud neměl v ruce. Tato šťastná náhoda tak do jisté míry nahrazuje skutečnost, že archiv kosovské autonomie, převezný ve spěchu a nejspíš pouze částečně z Prištiny do Niše v roce 1999, není doposud veřejně přístupný. Jan Pelikán tedy vychází ve své monografii prakticky výhradně z pramenů, jež v některých zásadních místech, popravdě zřídka, konfrontuje s díly sekundární literatury. Ta sice dokonale zná, ale k jeho tématu, z důvodů výše uvedených, nemají co říci, resp. nic neříkají a nebyly tedy pro autorovu práci prakticky ani potřebné.

Autorovo časové vymezení by se na první pohled zdát nelogické. Nevychází totiž z žádných známých přelomových momentů, které běžně v historiografii určují etapy vývoje dějin poválečné komunistické Jugoslávie (převzetí moci komunisty v roce 1944, roztržka s Informbyrem v roce 1948, počátek hnutí nezúčastněných, pád A. Rankoviće v roce 1966, přijetí tzv. konfедераční ústavy v roce 1974, Titova smrt v roce 1980, nástup Slobodana Miloševiče do čela Komunistické strany Srbska atd.). Pro Kosovo však má jeho vymezení hluboký smysl. Jde totiž o období, v němž skončila zvýšená policejní represe, symbolizovaná v předcházejících letech bojem s ideologickou diverzí ze sousední Albánie, jež měla své vyvrcholení v tzv. Prizrenském procesu a akci shromažďování zbraní v letech 1955–1956. Během uklidnění poměrů, k němuž došlo po těchto politických přehmatech, se situace v oblasti politicky stabilizuje a dochází k postupné emancipaci kosovského albánského obyvatelstva, zejména však jeho politických špiček, jež jsou stále aktivněji zapojovány do vedení oblasti.

Do tohoto období spadá také jeden z nejvýznamnějších přelomových momentů poválečné jugoslávské historie, pád A. Rankoviće, po němž dochází jak k postupnému uvolňování politického klimatu v celém státě, způsobenému oslabením jím založené a také ideově řízené státní tajné policie (UDB), tak k ústavním změnám, směřujícím k decentralizaci státu. Kritika A. Rankoviće a tvrdých policejních metod UDB v Kosovu (které ovšem byly vůči „ideologickému nepříteli“ po-

hled vývoje), Slovanický přehled 78, 1992, č. 4, s. 371–385; *Dva dokumenty o plošném vybírání nelegálně držených zbraní v Kosovu v polovině 50. let 20. století*, Ibidem 91, 2005, č. 4, s. 475–482; *Žádosti a stížnosti občanů Jugoslávie Ústřednímu výboru SKJ (Příspěvek k sociálním dějinám jugoslávské federace na přelomu 50. a 60. let 20. století)*, Ibidem 88, 2002, č. 1, s. 79–85; *Dokument o krevní mstě v Jugoslávii koncem 60. let 20. století*, Ibidem 90, 2004, č. 4, s. 595–611; *Poznámky k sociální situaci v Kosovu v 60. a 70. letech 20. století*, Historický časopis (Bratislava) 58, 2010, č. 2, s. 313–342 aj.

dobně tvrdé i jinde), jež přichází vzápětí po tzv. Brionském plénu Ústředního výboru Svazu komunistů Jugoslávie, na němž byl Ranković „odstaven“, umožňuje v jižní srbské autonomii masivní nástup albánské politické garnitury, která využívá situace a snaží se ústavními cestami dosáhnout vytvoření sedmé jugoslávské republiky – Kosova. To se jí sice nepovede, nicméně, jak Pelikán správně poznamenává, již v polovině roku 1969 se na základě ústavních novelizací stává tato oblast nedělitelným prvkem jugoslávské federace. Tato změna pak kosovskému albánskému vedení, jež právě v této době ve svých rukou soustředilo veškerou moc v Kosovu, dává možnost vystupovat podle hesla „de iure autonomie, de facto republika“.

Pelikánovo „dvanáctiletí“ tedy velice přesvědčivě zachycuje přerod Kosova z nesvéprávné autonomní oblasti střežené bdělým okem jugoslávské tajné policie na sebevědomou a samostatně vystupující, v podstatě federální jugoslávskou jednotku. Zachycuje nástup a změny názorů jednotlivých členů vůdčí albánské politické garnitury, která se na konci tohoto období stává neomezeným vládcem autonomní oblasti, do níž orgány jugoslávského centra zasahují jen těžko, tím méně pak republikové orgány srbské. Popisuje také postupnou emancipaci albánské populace a vznik mladé kosovské albánské inteligence, vychovávané v duchu nacionálního radikalismu, hlásaného propagandou sousední Hoxhovy Albánie, již kosovské politické špičky nedokáží, a možná také nechtějí omezit a vykořenit, jak ostatně vyplývá z Pelikánových analýz úmorných jednání politických grémií oblasti. Kniha Jana Pelikána zachycuje také postupnou změnu dominance v mezietnických vztazích. Právě v této době totiž dominanci srbskou, jež ovšem nebyla (a vzhledem k počtu srbského či černohorského obyvatelstva v oblasti ani nemohla být) výsledkem etnické supremace, ale důsledkem působení „nadetnických“ komunistických represivních složek, složených vzhledem k partyzánské minulosti zejména ze srbského (ovšem z převážné většiny ne místního starousedlého) obyvatelstva, vystřídala dominance albánská. Ta se od té doby projevovala stálým a často i nevybíravým tlakem na menšinové nealbánské (nejen srbské, ale také turecké či slovanské muslimské) obyvatelstvo, jenž, jak opět Pelikán přesvědčivě dokládá, byl albánskými politickými špičkami oblasti přehlížen a zpochybňován, a vyššími srbskými nebo jugoslávskými politickými grémii bagatelizován. Monografie pražského balkanisty zachycuje ale také stále neutěšené ekonomické a sociální poměry v oblasti, které se ani do budoucna příliš nezmění. Ve finále se pak zabývá analýzou příčin a důsledků prvního velkého vystoupení kosovské albánské nacionalistické opozice v listopadu 1968, k němuž paradoxně došlo krátce po uzákonění ústavních doplňků, v nichž se Kosovu dostalo výrazně silnějšího postavení, mělo zaručeny své (podotkněme, že

uměle vytvořené) hranice a stalo se jednotkou jugoslávského federalismu. Nezískalo však status republiky, o což kosovským radikálům (a vlastně i oficiální kosovské albánské politické reprezentaci) především šlo. Jak J. Pelikán přesvědčivě dokládá, „kontrarevoluční“ vystoupení v Prištině a jiných velkých kosovských městech díky přehlížení J. Broze Tita a benevolenci tehdejšího liberálního srbského komunistického vedení nic nezměnilo v nastoleném kosovském politickém vývoji ani v supremacii kosovského albánského obyvatelstva nad kosovským obyvatelstvem srbským, resp. nealbánským. Spíše naopak.

Pelikánova kniha tedy na základě archivních pramenů podává jednoznačný obraz přerodu kosovské společnosti, který měl na další vývoj nejen v této oblasti, ale i v celém Srbsku a širěji i v celé Jugoslávii velký vliv a který se později stal katalyzátorem jugoslávského rozpadu.

Monografii J. Pelikána lze vyzvednout v mnoha ohledech. Je napsána neobyčejně pečlivě, každý fakt je zakotven v pramenné bázi, jazykově je neobyčejně kultivovaná, prakticky bez dnes tolik běžných chyb a překlepů. Jedinou výhradu tak lze vznést jen k jejímu rozdělení do osmi velmi obsáhlých kapitol, jež nejsou pojmenovány a rozčleněny do menších celků, což výrazně znesnadňuje orientaci v textu. To je ovšem výtkou pouze formálního rázu. Práci o přelomovém období kosovského politického vývoje v Titově Jugoslávii proto považujeme za stěžejní dílo české balkanistiky a vyslovujeme zde přesvědčení, že by měla být co nejdříve přeložena do některého ze světových jazyků, neboť nemá obdoby ani v zahraniční balkanistice.

Václav Štěpánek

Pero SIMIĆ,

Draž. Smrt duža od života,

Beograd, Službeni glasnik 2012, 284 s., ISBN 978-86-519-1418-1.

Bělehradský žurnalista, dlouholetý redaktor polobulvárního deníku *Vječernje novosti* Pero Simić (nar. 1946), publikoval v průběhu uplynulého čtvrtstoletí skoro dvě desítky knih o moderních dějinách Jugoslávie. Hlavním předmětem jeho zájmu byla osobnost Josipa Broze Tita. Vydal však např. i práce věnované nedávným dějinám Kosova, tzv. srbským liberálům či Slobodanu Miloševićovi. Simićova díla charakterizuje senzacechtivost, falešná atraktivita, povrchnost a prioritní zájem na jejich komerčním úspěchu. Pro své knihy vždy vyhledával témata, která ve společnosti aktu-

álně rezonovala a která se proto také dobře prodávala. Zároveň se vždy snažil své žurnalistické texty obléci do zdánlivě vědeckého hávu. Dával záměrně najevo, že se při jejich psaní opírá nejen o sekundární literaturu, ale i o rozsáhlý archivní výzkum.

Řečené v plné míře platí o nedávno vydané Simićově biografii Dragoljuba (Draži) Mihailoviće, vůdci jugoslávského nekomunistického odboje za druhé světové války. Kniha se navenek prezentuje jako seriózní historiografické dílo opřené o širokou pramennou základnu. Při pozornějším čtení však záhy zjistíme, že autor využil jen velmi omezené množství víceméně náhodně vybraných archivních dokumentů a že se opírá pouze o několik málo titulů sekundární literatury. Nečinilo mu přitom obtíže uvádět dlouhé citáty z druhé či dokonce ze třetí ruky. Odkazy na archivní dokumenty jsou vágní, zpětně stěží dohledatelné. Petro Simić navíc na první pohled nakládá s dokumenty (či s jejich částmi) účelově. Cituje či parafrázuje pouze to, co se hodí do jeho koncepce.

Simić vylíčil osobnost D. Mihailoviće plně v kontextu antikomunistického a nacionalistického pohledu na moderní jugoslávské a srbské dějiny. Čtenáře od prvních kapitol nenechává na pochybách, že velitel četnického odboje patří k zářným a zároveň tragickým postavám srbských dějin. Hned v úvodu konstatuje, že Dragoljub Mihailović je „unikátní osobností v historii Jugoslávie i Balkánu, možná i v celé Evropě“ a že je „prvním a jediným antifašistou odsouzeným za kolaboraci s fašisty.“ Charakterizuje ho jako navýsost čestného, vlasti oddaného důstojníka, který byl nakonec všemi proradně zrazen.

Recenzovaná kniha popisuje Mihailovićův životní příběh od dětských let. Relevantních informací o Mihailovićově mládí, dospívání, ale i o prvních deseti patnácti letech vojenské kariéry však přináší minimum. Dozvíme se sice o jeho známkách na vysvědčeních ze základní školy, vojenských vyznamenáních a o tom, že jeho milostný život byl dosti pestrý, informace o Mihailovićových politických stanoviscích či o jeho sociálních kontaktech však zcela chybí. Simić místo toho neváhá věnovat rozsáhlé pasáže jiné tematice. V knize tak např. nalezneme postřehy a úvahy o etnické situaci na Balkáně či exkurz věnovaný zahraničnímu obchodu meziválečné Jugoslávie.

Analogický je i charakter výkladu o období, které předcházelo druhé světové válce. Dozvíme se – bez bližších podrobností – o Mihailovićově působení jako vojenského ataše na jugoslávských ambasádách v Sofii a v Praze. Simić zjevně nic nezjistil o tehdejších Mihailovićových postojích a názorech. Místo jejich analýzy se proto mj. obsírně zabývá spekulací, zda Josip Broz již před válkou o Mihailovićově osobnosti věděl.

Podobně jsou koncipovány i kapitoly o letech války a odboje, které tvoří zhruba dvě třetiny obsahu Simićeovy knihy. Také v těchto pasážích autor rozvíjí širokou škálu podružných, obvykle nepřilíš zajímavých témat. Nová fakta o životě Dragoljuba Mihailoviće však nepřináší. Simić svůj výklad navenek koncipuje jako vyvážený a objektivní. Snaží se dát najevo, že nestraní ani jednomu z křídel jugoslávského odboje. Ve skutečnosti však jednoznačně sympatizuje s četnickým hnutím odporu. Výklad tedy představuje dlouhou, málo čtivou apologetiku Mihailovićových postojů a rozhodnutí. Simić má plné porozumění pro rozhodnutí velitele četníků vyčkávat se zahájením všeobecného povstání až na předpokládané vylodění západních spojenců na Balkáně. Souhlasí s názorem, že případné dílčí odbojové úspěchy nemohly vyvážit ztráty způsobené odvetnými represáliemi nacistických okupantů. V této souvislosti Simić opakovaně odsuzuje aktivity partyzánského hnutí odporu, které byly podle jeho soudu motivovány především Titovou touhou dostat se co nejdříve a bez ohledu na oběti k moci. Pozornější čtenář je navíc nutně uveden ve zmatek. Z knihy se dozví, že se četnici zdráhali podnikat větší odbojové akce. Současně se však dočte, že německá správa po celou válku považovala Mihailovićem vedené křídlo rezistence za největší hrozbu pro klid a stabilitu v Srbsku i v dalších částech okupované Jugoslávie.

Podobně se Simić vypořádal i s hodnocením kontaktů četnického odboje s okupanty a kolaborantským Nedićovým režimem. Nepřipouští žádná dilemata a jednoznačně prohlašuje, že šlo pouze o účelovou spolupráci s italskou armádou, již ravnogorské hnutí navázalo s prioritním cílem obstarat si zbraně. Stejně jednoznačný je i výklad o konfliktu mezi levicovým a pravicovým křídlem jugoslávského odboje. Podle Simiće způsobili napětí, které rychle přerostlo v občanskou válku, partyzáni. Mihailovićovi četníci museli až následně reagovat na agresivní postup komunistického odboje.

Zcela v duchu srbského pravicového protizápadního nacionálního diskursu je v knize vykreslena i spolupráce Mihailovićem vedeného odboje se západními velmocemi, zejména s britskou vládou. Postoj Churchillova kabinetu Simić líčí jako vypočítavý a perfidní. Podle jeho výkladu Britům šlo pouze o to, aby jugoslávský odboj poutal co nejvíce vojenských sil Němců a jejich spojenců. Nebrali přitom vůbec v úvahu, jaké oběti za to jugoslávské národy, a především Srbové přinesou. V Simićeově pojetí se tak Britové dostávají takřka do jedné roviny s komunistickými partyzány. Autor dokonce neváhá tvrdit, že masivní bombardování Bělehradu na pravoslavné Velikonoce v roce 1944 britskými a americkými letadly bylo ve skutečnosti pomstou za nedostatečnou účast Srbů v komunistickém odboji. Mezi řádky

lze přitom vyčíst, že se západní velmoci k srbskému národu zachovaly analogicky v době rozpadu jugoslávské federace a chovají se tímto způsobem i dnes.

Ani závěrečná kapitola recenzované knihy věnující se Mihailovićovu zajetí, procesu s ním a popravě, nepřináší nová fakta či interpretace. Pro Simiće je Mihailović mučedníkem, který všemi opuštěn vedl svůj spravedlivý boj až do hořkého konce a důstojně přijal nespravedlivý trest. Mihailovićův neúspěch znamenal pro srbský národ ohromnou tragédii, jež otevřela cestu komunistické tyranii. Porážka četnického hnutí, k níž značně přispěl perfidní přístup Britů, je vykreslena jako osudový okamžik pro ty politické síly v Srbsku, které upřímně prosazovaly demokracii, nacionální toleranci a sociální spravedlnost.

Recenzované dílo není v kontextu produkce jednoho z názorových proudů srbské historiografie a žurnalistiky ničím výjimečným. Podobných opusů pokoušejících se většinou nepřilíš přesvědčivě adorovat četnický odboj, vyšly v Srbsku v posledních dvaceti, dvaceti pěti letech desítky. Simićova kniha tak do značné míry vypovídá více o aktuálních politických názorech části srbské elity, než se z ní dozvíme o životních osudech Dragoljuba Mihailoviće.

Jan Pelikán

Milan RISTOVIĆ,

Turska osmatračnica: jugoslovensko-turski odnosi u Drugom svetskom ratu i njihov balkanski kontekst,

Beograd, Čigoja štampa 2013, 219 s., ISBN 978-86-531-0016-2.

Profesor obecných dějin Milan Ristović (nar. 1953), který dlouhá léta působí na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Bělehrad, patří k čelným osobnostem současné srbské historiografie. Řadí se k nemnoha srbským badatelům, kteří dokázali ve své vědecké činnosti překročit rámec úzce pojímaných národních dějin a zabývají se obecnějšími problémy vývoje Evropy v minulém století. Ristović má za sebou obsáhlý, tematicky velmi různorodý badatelský opus. Ve svých monografiích se mj. zabýval plány německých nacistů na politické a ekonomické uspořádání jihovýchodní Evropy pod jejich dominancí či spleťmi osudy řecké emigrace v Jugoslávii. Zkoumal i okolnosti vystěhovalectví jugoslávských Židů do Palestiny; je spoluautorem pozoruhodné monografie o každodenním životě srbské populace v 19. a 20. století.

Poslední monografii Ristović věnoval jugoslávsko-tureckým vztahům za druhé světové války. Autor, který se bezpečně orientuje v příslušné anglofonní a ně-

mecké sekundární literatuře a také v memoárové produkci, se při jejím zpracování především opíral o dokumenty uložené v bělehradském Archivu Jugoslávie (zejména ve fondu Velvyslanectví Ankara). Využil také písemnosti shromážděné v bělehradském vojenském archivu a v archivu srbského ministerstva zahraničních věcí. Bádal i v archivu britského ministerstva zahraničních věcí.

Ristović analyzuje zvolenou problematiku v širších souvislostech. V jednotlivých kapitolách postupně objasňuje mezinárodní postavení Turecka v době okupace a parcelace Jugoslávie, dlouholeté balancování vlády v Ankaře mezi západními spojenci a mocnostmi Osy, její tehdejší specifický vztah k balkánským státům, resp. k jejich exilovým reprezentacím. Upozorňuje mj. na to, že vláda v Ankaře sice uzavřela přátelskou smlouvu s Německem a čile s nacisty obchodovala, neudělala však jediný krok, jímž by formálně uznávala teritoriální změny na Balkáně uskutečněné pod taktovkou nacistů. V další části se pak autor obsáhle věnuje bilaterálním vztahům Jugoslávie a Turecka. Zdůrazňuje především důležitost Turecka pro jugoslávskou diplomacii, která byla dána nejen jeho relativní geografickou blízkostí k okupované vlasti, ale v neméně míře také neutrálním postojem Ankary. Ve zdejších specifických podmínkách získávali jugoslávští diplomaté exkluzivní informace a navazovali neformální kontakty i s diplomaty z nepřátelského tábora. Ristović dále vykresluje portrét šéfa jugoslávské diplomatické mise v Turecku Iliji Šumenkoviće, pročetnický orientovaného diplomata a politika srbského původu, který měl v jugoslávském nekomunistickém exilu značný vliv. Monografie obsahuje i kapitolu o neúspěšném pokusu Nezávislého státu Chorvatsko navázat s Tureckem diplomatické vztahy či alespoň neformální kontakty. Pavelićův režim se přitom snažil využít zprostředkování jemu nakloněných reprezentantů muslimské komunity v Bosně.

Relativně útlá, dvousetstránková Ristovićova monografie je závažným příspěvkem k moderním dějinám Balkánu. Rozšiřuje naše poznatky o vztazích mezi balkánskými státy v době druhé světové války a zejména stále dosti kusé vědomosti o aktivitě a postojích jugoslávské exilové vlády.

Jan Pelikán

ZPRÁVY

Andrej Alexandrovič IVANOV,
*Pravýje v ruskom parlamente:
ot krizisa k krachu (1914–1917)*,
Moskva, Aljans-Archeo 2013, 518 s.,
ISBN 978-5-98874-079-7.

Kniha petrohradského historika Andreje Ivanova (narozen 1978) pojednává o činnosti pravicových sdružení v zákonodárných orgánech Ruska v letech 1914–1917: pravicové frakci IV. Státní dumy na straně jedné a pravicové skupině ve Státní radě na straně druhé. Autor vycházel z širokého množství archivních pramenů, převážně z centrálních ruských archivů v Moskvě a Petrohradě, dobového tisku, ego-dokumentů; spolu s literaturou bibliografie obsahuje přes 500 položek. Autor se radikální pravici v Rusku věnoval již dříve; napsal monografii o pravicové frakci IV. Státní Dumy (2006) a biografii politika Vladimira Puriškeviče (2011). V nové knize zúročil starší výzkum, ale čtenář jí dostává do ruky opravdu do detailů zpracovaný text, rekonstruuující činnost pravicových politiků ve Státní dumě a Státní radě takřka den po dni. V tom je ovšem skryto jedno z hlavních úskalí publikace. Kniha tím není vůči laickému čtenáři přívětivá. Soustředěn primárně na vnitrostranickou politiku, frakční záležitosti Státní dumy a Státní rady, případně vysokou petrohradskou politiku, je text zatížen přemírou detailů. Často takových, které jsou zajímavé jen pro skutečné

specialisty. Ivanov do nejmenších podrobností rozebírá strukturu pravicových frakcí a jejich proměnu během válečných let v kontextu parlamentní politiky. Detailně analyzuje zahraničněpolitické názory pravice a také její postoje k hlavním otázkám domácí politiky. Ocenit ovšem je třeba, že kniha přináší mnoho biografického materiálu o hlavních osobnostech pravicové politiky (V. Puriškevič, Nikolaj Markov, Ivan Ščeglovitov, Grigorij Zamyslovskij aj.). Celkové vyznění monografie odpovídá předchozím textům Ivanova i trendu patrnému u (nezanedbatelné části) ruské historiografie posledních let, a sice vnímat činnost a ideologie radikální pravice pozitivně, jak je to jen možné a únosné. Především je kladně hodnoceno vlastnictví pravicových politiků a jejich úsilí o silné Rusko, zatímco jednoznačně negativní prvky jako antisemitismus nejsou zvláště zdůrazňovány.

Zbyněk Vydra

Oleg Vitaljevič BUDNICKIJ –
Alexandra Leonidovna POLJAN,
Rusko-jevrejskij Berlin (1920–1941),
Moskva, Novoje literaturnoje obozrenije
2013, 490 s., ISBN 978-5-4448-0021-8.

Oleg Budnickij (Institut ruských dějin Ruské akademie věd; dále ředitel Mezinárodního centra pro dějiny a sociologii druhé svě-

tové války a jejich důsledků), přední ruský odborník na dějiny židů, antisemitismu v Rusku a také ruského revolučního hnutí, spolu s kolegyní Alexandrou Poljan (Lomonosovova univerzita v Moskvě), souhrnně zpracovali historii ruské židovské emigrace v Berlíně v letech 1920–1941. V mnoha směrech se jedná o průkopnickou práci. Ruské emigraci v Německu se sice věnovala řada historiků, avšak její židovská část nebyla doposud samostatně zkoumána. Alespoň ne takto systematicky. Zejména ruská historiografie pak měla v tomto ohledu podstatný dluh. Ten je anotovanou prací do značné míry smazán. Autoři na základě rozsáhlého archivního výzkumu v Rusku, Německu, New Yorku, Leedsu a Oxfordu, dobového tisku (15 periodik vycházejících od Paříže přes Berlín až po Rigu), několika desítek pramenů osobní povahy a vynikající znalosti literatury, pojednali v osmi kapitolách komplexně o existenci rusko-židovské komunity, a to od jejího formálního ustavení po rozsáhlé emigrantské vlně z Ruska v letech 1918–1920 až do jejího zániku z důvodu počátku holocaustu v roce 1941. První kapitoly zaměřili na demografický vývoj rusko-židovské emigrace, její společenské a právní postavení a na ne vždy jednoduchý vztah německých židů k východním přistěhovalcům. Po nich zařadili analýzu Svazu ruských židů v Německu (existoval v letech 1920–1935). V následujících dvou kapitolách popsali osudy rusko-židovských právníků v Německu a rusko-židovských politických aktivistů (zejména socialistů a sionistů) a jejich vazby s kulturním životem Berlína. Šestá kapitola je svým způsobem zvláštní, protože je zaměřena na jedinou osobnost, a to Alexeje Alexandroviče Goldenvejzera (1890–1979), právníka, žurnalistu a mimořádně aktivního představite-

le rusko-židovského veřejného života. Její výhradně biografické zaměření sice poněkud vybočuje z rámce výkladu, není to však na škodu, naopak, jak záhy čtenář zjistí, výklad je zajímavým způsobem osvěžen a výrazně prohlouben. Poslední dvě kapitoly spojilo téma nacismu a jeho protizidovské politiky. Nejprve autoři představili vývoj nacistického přístupu k ruským židovským emigrantům, aby po něm následoval popis různých způsobů emigrování rusko-židovské komunity z Německa. Na publikaci je třeba ocenit i velmi pečlivě zpracované přílohy (především seznamy členů rusko-židovských svazů a seznamy přednášek realizovaných příslušnými svazy), dále zevrubné poznámky a jmenný rejstřík s krátkými životopisnými medailony, který je ve své podstatě malou samostatnou encyklopedií.

Zbyněk Vydra

Russkaja vojennaja emigracija 20-40-ch godov XX veka. Dokumenty i materialy. Tom 6. Schvatka 1925–1927gg.,

Moskva, Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet 2013, 820 s., ISBN 978-5-7281-1363-8.

V pořadí již šestý svazek edice pramenů k dějinám ruské meziválečné vojenské emigrace obsahuje dokumenty z let 1925–1927. Jednalo se o období, kdy se ustálilo vnitropolitické rozčlenění ruské emigrace, a to jak ideologicky, tak organizačně. Ruská monarchistická emigrace se rozdělila na dvě hlavní skupiny, jednu podporující velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče a druhou stojící za velkoknížetem Kirillem Vladimirovičem. Souběžně se vytvořily další dvě větve

emigrace, stranická a vojenská. Z tohoto rozdělení vycházejí i redaktoři edice. Anotovaný svazek je členěn do dvou hlavních částí; první je věnovaná „Nikolajevcům“, druhá „Kirillovcům“. První část má tři oddíly, v nichž jsou postupně představeny vojensko-politické organizace nikolajevského tábora, jeho vojensko-politická činnost a výzvědné aktivity proti SSSR a politické organizace „Nikolajevců“. Druhá část se skládá rovněž ze tří oddílů. Dokumenty prvního z nich informují především o politických organizacích „Kirillovců“, kdežto druhého o vojenských organizacích. Třetí oddíl pak sleduje špionážní operace proti SSSR. Celkem edice přináší 253 dokumentů, větší část pojednává o táboru velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče. Nechybí, jak je u vědeckých edic obvyklé, podrobný jmenový rejstřík a poznámkový aparát. Upozornění na ně není formální, protože právě jejich existence umožňuje snadnější orientaci v celé publikaci. Většina dokumentů pochází z ruských archivů, neboť činnost ruské emigrace je zde sledována primárně prostřednictvím agenturních hlášení sovětské tajné policie (tehdejší OGPU). Interní materiály emigrace jsou zastoupeny menšinově (typickými dokumenty jsou různé oběžníky vydávané řídicími orgány emigrantských organizací). Je zřejmé, že sovětské bezpečnostní složky věnovaly monarchistické emigraci značnou pozornost a podařilo se jim vcelku úspěšně monitorovat její činnost a infiltrovat její sdružení. Jednalo se přitom o období, kdy monarchisté plánovali proti SSSR řadu teroristických útoků, mimo jiné se vážně zaobírali plánem atentátu na Stalina.

Zbyněk Vydra

John C. G. RÖHL,
*Kaiser Wilhelm II, 1859–1941:
A Concise Life*,
Cambridge, Cambridge University Press
2014, 240 s., ISBN 978-1-107-42077-9.

Je vždy mimořádně přínosné, i když lecky obtížné, když autor rozsáhlého akademického životopisu napíše i jeho zkrácenou verzi pro široké publikum. Původem německému, ale v Británii působícímu profesorovi Johnu Röhlovi se to podařilo. Jeho životní dílo, třísvazkový životopis císaře Viléma II., má dohromady přes 4000 stran (vyšlo německy i anglicky). Takovou monumentální biografii si pochopitelně přečte jen úzký okruh odborníků. Díky tomu, že autor své poznatky nyní shrnul do jedné útlé knihy (opět vydané německy i anglicky), se ale jeho poznatky můžou dostat k rozsáhlému spektru zájemců.

Röhl mapuje život císaře Viléma ve třiceti stručných kapitolách. Od dětství, poznamenaném zdravotními problémy, přes dospívání, v němž začal Vilémův konflikt s jeho rodiči a kdy již byly patrné jisté problematické znaky jeho povahy. Následuje samozřejmě vyličení období Vilémovy dlouhé vlády v Německu z pozice císaře, vynucená abdikace a následný exil v Nizozemsku. Nejsou to jen politické dějiny; autor neopomíná ani důležité momenty z Vilémova života, zvláště když měly význam pro jeho činy a názory.

Tato velmi čtivě napsaná kniha je mimořádně potřebná obzvláště v dnešní době, kdy se u příležitosti výročí vypuknutí první světové války začalo opět diskutovat o jejích příčinách. Jak Röhl píše v předmluvě, ještě zcela nedávno mezi historiky v této záležitosti v zásadě panoval mezinárodní konsensus. Ten ale zpochybnil Christopher Clark

svou knihou *Náměsíčníci (Sleepwalkers)*, která zaznamenala především v Německu značný úspěch. Röhl na více místech své knihy upozorňuje na Clarkovu problematickou interpretaci, a také na některá opomenutí zásadních pramenů, ať už bezděčná nebo záměrná. Jak Röhl konstatuje v předmluvě, stará teze, jíž se snaží oživit Christopher Clark, tedy že za vznik války nesou zodpovědnost v podobné míře všechny zainteresované země a Evropa byla do konfliktu jaksi bezděčně vtažena, „může být udržena pouze díky záměrnému opomenutí nebo přehlížení značné části dobře známých neprůstřelných důkazů, které svědčí o opaku“ (s. XV).

Vilém II. zportrétovaný Johnem Röhlem je muž, který byl nezpůsobitý pro tak zásadní roli, jakou bylo vedení německého císařství. Röhl demonstruje jeho přímou spoluzodpovědnost za vypuknutí první světové války, byť se císař v jistém momentu červencové krize zalekl účasti Velké Británie v konfliktu. Během následujících čtyř válečných let pak už stál panovník na okraji hlavního dění, zatlačen do pozadí svými vojenskými veliteli. V době exilu v Nizozemsku se pak u něj rozvinul mimořádně ostrý antisemitismus, srovnatelný s tím nacistickým.

Knihy, doplněná o poznámkový aparát, rejstřík a řadu fotografií přesvědčivě vyvrací pokusy umenšit zásadní zodpovědnost Německa a Rakouska-Uherska za vypuknutí první světové války.

Ondřej Houska

Roman BARON – Roman MADECKI a kolektiv,

Česká polonistická studia: tradice a současnost (filologie – historie – politologie – právo),

Praha, Historický ústav AV ČR 2014, 618 s., ISBN 978-80-7286-245-0.

V září 2013 se v Praze u příležitosti devadesátého výročí založení výuky polonistiky na Karlově univerzitě uskutečnila konference, která se pokusila o bilanci dosavadních výsledků polonistických bádání. Z přednesených příspěvků vychází anotovaná kniha, rozdělená do čtyř částí: filologie, historie, politologie, právo. Historika bude přirozeně nejvíce zajímat část o výzkumu dějin Polska a česko-polských vztahů, a proto se v této anotaci soustředíme pouze na tuto oblast.

Obecným trendům v českých bádáních o polských dějinách na přelomu tisíciletí se věnuje Jaroslav Pánek. Poukazuje přitom na potřebu nové syntézy dějin Polska a v této souvislosti upozorňuje, že v tomto případě je nutné dát čtenářské obci skutečně odborně velmi kvalitní text. Na Pánkovo zamyšlení navazuje Miloš Řezník a přibližuje odborná úskalí připravované syntézy dějin Polska pro řadu Dějiny států vydávanou Nakladatelstvím Lidové noviny. Charakter studie má příspěvek Petra Blažka o festivalu československé nezávislé kultury ve Vratislavi v listopadu 1989. Na základě poznatků získaných z odborné literatury a archivních pramenů analyzuje jednu z aktivit československé a polské protikomunistické opozice na sklonku existence sovětského bloku. Marek Ďurčanský se naproti tomu zaměřuje na stav výzkumu dějin česko-polských vědeckých kontaktů na přelomu 19. a 20. století a zamýšlí se nad dalšími možnými směry výzkumu.

Analýzami stavu bádání českých historiků v posledních letech přispěli Jan Němeček, Jaroslav Vaculík, Dan Gawrecki a Petr Kaleta. První zhodnotil českou historiografickou produkci na téma československopolských vztahů za druhé světové války. Jaroslav Vaculík se zaměřil na odborné práce o Čechách v Kladsku, Hlubčicku a Ratibořsku a dále také v Haliči a na Volyni. Nepominul ani protestantské exulanty. Nad stavem bádání a metodologickými problémy v případě výzkumu polské menšiny na Těšínsku mezi oběma světovými válkami se zamýšlí Dan Gawrecki. Vyjadřuje přitom naději, že „dnes ještě běžná klišé o tom, že ten či onen autor analyzuje otázku z české, polské, německé případně ještě další perspektivy, by měla být stále řidší, až zmizí vůbec“. Možná poněkud překvapivá může být informace o českém zájmu o Kašuby. Petr Kaleta ve svém příspěvku ale dokládá, že čeští vědci se tuto národnostní a z českého pohledu i poněkud exotickou skupinu zkoumali docela intenzivně, byť se zájem o ni omezoval na jednotlivce. Že studium polských dějin není výsadou jen tradičních univerzitních center, ukazuje na příkladu studijního programu Moderní dějiny střední Evropy realizovaném na Slezské univerzitě v Opavě Mečislav Borák. Část věnovanou bádání historiků zakončuje studie Lubice Harbulové, v níž se čtenář v přehledné formě dozví aktuální stav výzkumu dějin Polska a slovensko-polských vztahů u našich východních sousedů.

Knihy je doplněna – kromě obrazové přílohy – biogramy významných českých osobností, které se věnovaly polonistickým výzkumům, seznamem pramenů a literatury a jmenným rejstříkem.

Jiří Friedl

II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego,

Paweł Libera (ed.),

Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe im. mjr. Bolesława Waligóry 2013, 575 s. ISBN 978-83-64475-00-9 (CAW), 978-83-63374-21-1 (Tetragon).

Prométheismus je neodlučně spjat s meziválečnou Polskou republikou. V obecném pojetí je definován jako hnutí za svobodu národů a člověka proti vyšším mocnostem, které je utlačují nebo je na svobodě omezují. Józef Piłsudski bývá uváděn jako bezprostřední otec myšlenky, jejímž cílem byl boj za svobodu neruských národů nucených žít v rámci carské říše. Byl to právě Piłsudski, jenž v době rusko-japonské války hledal v Tokiu podporu pro národněosvobozenecké hnutí polského národa. V memorandu určeném pro japonskou vládu přesvědčoval, že rozbití ruského impéria přinese svobodu nejen Polákům, ale i dalším národům. S ohledem na další dějinný vývoj vzápětí po skončení první světové války a na skutečnost, že Piłsudski zaujal v obnoveném polském státě čelné postavení, získalo prométheovské hnutí v druhé Rzeczpospolité důležitý prostor. Výzkum prométheismu se proto dosud setkal s relativně značným zájmem historiků, jak v důkladném rozboru literatury dokazuje Paweł Libera – autor zasvěcené předmluvy a editor v jedné osobě. Zdůrazňuje přitom, že prométheovské hnutí nebylo antisovětské. Představovalo antiimperální myšlenkový proud, pouze skutečnost, že v daném období se z Ruska stal Sovětský svaz, vytvářelo dojem o jeho antisovětském zahrocení. V podpoře hnutí ze strany polských vládních kruhů se však odrážely mezinárodněpolitické změny v meziválečném období.

Důvodem, proč Polsko počátkem 30. let začalo omezovat podporu prométheovského hnutí, se stala smlouva o neútočení uzavřená se Sovětským svazem v roce 1932. Oba státy se v ní zavazovaly nepodporovat na svém území akce namířené proti sobě navzájem. Neznamenalo to sice naprostý zánik prométheismu, avšak znatelný útlum. Oslabení aktivit způsobila také smrt některých významných činitelů, jakými byli např. Tadeusz Hołowko nebo Noe Ramiszwili a v neposlední řadě i maršál Piłsudski. K výraznějšímu oživení nedochází ani v druhé polovině 30. let, a to i přes určité pokusy o reformu hnutí. Polsko se navíc v očích prométheovských činníků diskreditovalo svou nevhodnou politikou vůči národnostním menšinám, zvláště Ukrajincům.

Paweł Libera edičně zpracoval 152 dokumentů. Základním kritériem pro jejich výběr byla snaha ukázat vývoj vztahů mezi Polskem a představiteli politické emigrace z bývalého Ruska a poskytnout badatelům soubor dokumentů, které by pomohly dát odpověď na otázku polského organizačního a finančního angažmá v prométheovském hnutí. Zahrnují celé meziválečné období: první dokument nese datum 6. února 1922, poslední je z 1. března 1939. Badatelé tak do rukou dostávají zásadní publikaci, jež pro ně bude odrazovým můstkem pro další výzkumy prométheovského nutní v Polsku. Dokumenty jsou opatřeny příslušným poznámkovým aparátem, některé jsou v knize též reprodukovány. Orientaci v edici usnadňují jmenný a místní rejstřík, nechybí samozřejmě ani anglické a ruské resumé.

Jiří Friedl

Sławomir NOWINOWSKI,
Polska w dyplomacji czechosłowackiej 1926–1932,

Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu
Łódzkiego 2013, 370 s.,
ISBN 978-83-7969-052-7.

Léta 1926–1932 bývají při výzkumu československo-polských vztahů poněkud opomíjena. Mnohem větší pozornosti historiků se těšila období sporu o Těšínské Slezsko nebo sklonku 30. let. Znalec historie střední Evropy a československo-polských vztahů Sławomir Nowinowski se přitom ve své knize pokusil o jiný přístup. Nenapsal klasickou práci o relacích mezi oběma státy v letech 1926–1932. Pokusil se místo toho na základě zevrubného studia archivních pramenů představit, jak Polsko vnímalo pražské ministerstvo zahraničních věcí a českoslovenští diplomaté. Je třeba říci, že ke splnění takového úkolu měl autor velmi dobré podmínky: pramenná základna je neobyčejně zachovalá, dokumenty uchovávané v Archivu Ministerstva zahraničních věcí jsou z tohoto důvodu vyhledávány i badateli z jiných zemí, jejichž diplomatická dokumentace byla poškozena nebo z velké části zničena (to se týká i Polska) za druhé světové války. Nowinowski se ovšem nespokojil pouze se studiem fondů pražského Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR, sáhl také po dokumentech z Archivu Kanceláře prezidenta republiky, Národního archivu, Archivu Národního muzea a Masarykova ústavu – Archivu AV ČR (v knize je tento archiv uveden ještě pod starým názvem Archiv Ústavu T. G. Masaryka). Využity byly samozřejmě také prameny polské (Archiwum Akt Nowych, Archiwum Biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk, Instytut Polski

i Muzeum im. gen. Sikorskiego) a britské (National Archives, School of Slavonic and East European Studies). Autor využil také veškerou relevantní literaturu a edice pramenů a při studiu tématu nepominul ani dobový československý tisk.

Takto připraven přistoupil autor ke koncipování své práce, která svou strukturou respektuje chronologické hledisko. Jak jsem již v úvodu zmínil, léta 1926–1932 se mohou zdát z pohledu historie československo-polských vztahů nezajímavým obdobím. V roce 1925 oba státy uzavřely soubor smluv uzavírající některé nedořešené otázky a činící zároveň tečku za teritoriálními spory z let 1918–1920. Polsko však prožívá závažné politické změny, a zatímco jeho jižní soused zaznamenává zejména z ekonomického hlediska úspěchy, Poláci se potýkají se závažnými hospodářskými a politickými problémy. Neschopnost politických elit je řešit vyústila v hlubokou politickou krizi v květnu 1926 a převratem, kterým se v Polsku k moci dostal maršál Józef Piłsudski a jeho přívrženci. Léta 1926–1932 jsou proto obdobím etablování sanačního režimu, kdy však v čele ministerstva zahraničních věcí není ještě Józef Beck, jehož nástupem dochází k výrazné změně polské zahraniční politiky.

Z Nowinowským analyzovaných zpráv československých diplomatů vyplývá, že zásadní negativní vliv na vztahy mezi oběma státy měly více než teritoriální spory vzájemná rivalita na mezinárodním poli. Jedná se o závěr již vcelku známý, autor jej však hlouběji analyzuje a snaží se najít příčiny. Z četby knihy vyplývá, že mezi československými diplomaty (včetně ministra E. Beneše) převažoval přezíravý pohled na Polsko, které vnímali jako civilizačně zaostalou zemi. Nedobrá znalost vnitřních polských poměrů

stála i za překvapením z květnového převratu (dodejme, že podobně tomu tak bylo i u sovětské diplomacie; srov. *Slovanský přehled* 101, 2015, č. 1, s. 211–212). V této souvislosti vyniká zvláště výběr Václava Girsy jako nového vyslance ve Varšavě od jara 1927 – obecně vnímaného jako odborníka na Polsko. Podle Nowinowského však jeho znalosti nebyly na odpovídající úrovni. Nowinowski dochází k závěru, že sice některé jeho postřehy zasluhují pozornost, Girsu však přehnaně důvěřoval svým informátorům, jeho psychologické portréty Piłsudského se nesly „v dost posupném tónu“ (s. 324), stejně jako Girsou představovaný obraz Polska. Zprávy dalších pracovníků vyslanectví Bedřicha Kaldy, Karla Lisického a Jaromíra Smutného charakterizovaly věcnost bez jakékoli empatie. Podobně Polsko vnímal i Kamil Krofta, podle něhož „na východ od Olzy vládl psychicky nemocný člověk“ (s. 324). Podle Nowinowského Girsovy zprávy měly značný vliv na utváření názoru na Polsko u ministra Beneše. I když např. československé armádní velení naléhalo na prohloubení spojení se severním sousedem, šéf diplomacie se tomu bránil, neměl však nic proti diskrétní spolupráci na mezinárodní scéně ve věcech, jež nebudily kontroverze u západních spojenců. Beneš podle Nowinowského v Polsku viděl zejména hromosvod, který by na sebe přitahoval stále silnější projevy německého revizionismu. Nástup Józefa Becka do čela polské diplomacie ovšem znamenal změnu v polské zahraniční politice na více ofenzivní, což v následujících letech nezůstalo bez vlivu na československo-polské vztahy.

Jiří Friedl

František ČERNÝ,
Moje záznamy ze světové války 1914–1918. Strhující vzpomínky českého vojáka z východní fronty v Bukovině – z území dnešního Rumunska a Ukrajiny,
Praha, Nakladatelství Zdeněk Bauer 2014,
159 s., ISBN 978-80-904272-8-0.
K vydání připravil, poznámkami opatřil
a doslov napsal Zdeněk Bauer.

První světová válka za sebou zanechala mnoho milionů obětí z řad vojáků i civilistů. Období let 1914 až 1918 však nebylo pouze ve znamení prolévání krve, očima prostých vojáků tehdy docházelo i k poznávání nových krajín, neznámých národů či jazyků. Odvedenci kromě bojiště poznávali zejména od domova zcela odlišné prostředí a přírodní podmínky, ale také např. zvláštní lidové zvyky toho či onoho obyvatelstva. Do dnešních dob se zachovaly četné deníkové zápisky, jež jsou významným pramenem pro poznání zmíněného fenoménu, který byl ve své podstatě „vedlejším produktem“ válečných událostí.

Jedním z vojáků, kteří se z bojiště první světové války vrátili a zanechali písemný odkaz, byl i František Černý, rodák z Chýnova u Tábora, jenž bojoval na východní frontě v Bukovině, v oblasti dnešní Ukrajiny a Rumunska. Knihu tvoří vlastní text paměti (s. 19–141), následují editorem psané oddíly *O autorovi knihy a významu světové války* (s. 143–153), *Základní informace o Bukovině* (s. 154–155), *Souborný slovník vojenských výrazů* (s. 156–158) a závěrečná *Ediční poznámka* (s. 159). Text dále vhodně doplňují dvě černobílé mapky.

Autorův styl je velmi čtivý a dokáže čtenáře plně vtáhnout do popisovaných událostí. Barvitě rovněž vykresluje prostředí Bukoviny, v němž strávil několik měsíců

prosycených válečnými zkušenostmi. Velmi zajímavé mohou být z pohledu etnologa zejména zápisky o štedrovečerní večeři v obci Mamornice (blízko Černovic na Ukrajině, s. 72–73) či svatba v Dereluji (taktéž na Ukrajině, s. 95–97). Bez povšimnutí F. Černého nezůstává ani početná komunita ortodoxních Židů v Bukovině. Ty považuje za zcela odlišné ve srovnání s českými Židy (s. 60–61). Zajímou rovněž další autorovy postřehy, jako např. svědectví o zneužívání Rusínů na nejtěžší zákopové práce rakousko-uherskou armádou (autorem jsou označováni jako Ruténi, zejména s. 34–36).

Editor textu vypracoval k textu velkou obsáhlý poznámkový aparát, v jehož rámci osvětluje některé základní pojmy vojenského charakteru. Na druhou stranu mohou být čtenáři nejasné některé spíše nářeční výrazy, jichž autor užívá, ty ovšem editor nereflektuje. Rovněž interpunkce na některých místech není dokonalá, což mohlo být editorem upraveno. Přes uvedené, spíše subjektivní poznámky však anotovaná kniha zůstává významným písemným pramenem nejen z hlediska vojenské historie, ale i z hlediska topografického či etnologického.

Lukáš F. Peluněk

Ivan DOROVSKÝ,
S domovem v srdci,

Brno, Masarykova univerzita 2014, 214 s.,
ISBN 978-80-210-6867-4.

Jedním z témat, která se u nás v poslední době těší poměrně značné odborné pozornosti, je problematika příchodu řeckých a makedonských běženců z Řecka do Československa v důsledku řecké občanské války (1946–1949) a procesu jejich postupné

ho sžívání s českým prostředím. Na několik zajímavých knih, v nichž je tato problematika odborně zkoumána, jsme upozornili formou recenzí publikovaných na stránkách *Slovanského přehledu*. (Srov. např.: Kateřina Králová – Konstantinos Tsivos et al., *Vy-schly nám slzy ... Řečtí uprchlíci v Československu*, Praha 2012, SLPř 98, 2012, č. 3–4, s. 383–384; Konstantinos Tsivos, *Řecká emigrace v Československu 1948–1968. Od jednoho rozštěpení ke druhému*, Praha 2012, SLPř 99, 2013, č. 1–2, s. 99–100; Tas-sula Zissaki-Healey, *Řecký politický exil a národnostní menšina v českých zemích*, Praha 2013, SLPř 101, 2015, č. 1, s. 199–203.)

K uvedeným publikacím přibyla nedávno další práce. Jedná se o velice zajímavou knihu paměti, které o svém mládí stráveném v řecké (tzv. egejské) části Makedonie, o tamějších poměrech v době řecké občanské války, o útěku ve skupině řeckých a makedonských dětí do tehdejšího lidově demokratického Československa a o období svých studií a postupném trvalém zapouštění kořenů v nové domovině napsal emeritní profesor slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně Ivan Dorovský. (Srov. medailon k jeho nedávným osmdesátým narozeninám: Ladislav Hladký, *Osmdesátiny slavisty a balkanisty Ivana Dorovského*, SLPř 101, 2015, č. 1, s. 237–241.)

Dorovský sepsal své paměti na podnět rodiny, přátel a známých. Zprvu neuvažoval o jejich publikování pro širší veřejnost. (Tuto možnost mu nabídla Masarykova univerzita až při příležitosti jeho blížících se osmdesátých narozenin.) Proto je také kniha napsána velice autenticky, jako hluboce pravdivá, místa až intimní výpověď člověka, který prošel neobyčejnou životní cestou.

Prostý venkovský chlapec, pasáček ovcí a koz, žijící v zapadlé vesničce Čuka na řecko-albánském pomezí, byl jako čtrnáctiletý nedobrovolně vržen ke konci řecké občanské války do víru pro něj zprvu po jazykové i kulturní stránce zcela neznámého světa. V tomto světě se však zásluhou své osobní houževnatosti a píle a částečně i díky řadě šťastných okolností (jež však také patří k životu) neztratil a svoji profesní dráhu zakončil jako úspěšný vysokoškolský profesor.

S knížkou paměti I. Dorovského by se měli seznámit všichni balkanisté. Vnímavému čtenáři může dát mnohem více než některá odborná kniha. Čte se jedním dechem, neboť je napsána člověkem, který dokonale vládne slovem (překladatel, básník) a který chtěl svým blízkým (nikoliv nějakému „vykalkulovanému“ čtenáři) sdělit skutečnou pravdu o svém mládí. Cenné informace mohou z knihy načerpat historici (reflexe občanské války očima obyvatel prosté severořecké vesnice, charakteristika cesty tisíců řeckých a makedonských dětí do neznáma, jejich přijetí v tehdejší Československu, popis systému vzdělávání a studia uprchlíků z Řecka u nás, objasnění obtížnosti scelování válkou rozdělených rodin ...), ale např. také etnologové (kniha zachycuje vzpomínky na vesnický život v Makedonii, popis tamějších zvyků, pověr, pohádek, svateb atd.). Stručně řečeno: Knihu lze jednoznačně doporučit. Jedná se o mimořádně cenný, autentický zdroj poznání.

Ladislav Hladký

Mark M. STOLÁRIK,
*Where is My Home? Slovak Immigration
to North America (1870–2010)*,
Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt am
Main – New York – Oxford – Wien, Peter
Lang 2012, 392 s.,
ISBN 978-3-0343-1169-4 pb.

Profesor Stolárik pôsobiaci na Univerzite v Ottawe sa narodil v roku 1943 na Slovensku. Žije v Kanade a dlhodobo sa venuje problematike migrácií v 19. a 20. storočí, so špecializáciou na dejiny Slovákov v Severnej Amerike. Je autorom ôsmich kníh a viac ako šesťdesiatich časopiseckých štúdií. Táto pomerne netradične poňatá publikácia predstavuje zvláštny mix akademických a osobných skúseností, pričom autor v nej zhodnotil svoj štyridsaťročný výskum, ale aj rodinnú anamnézu, keď sa rozhodol predstaviť príbeh rodiny Stolárikovcov v dynamickom 20. storočí.

Pre zvolený koncept je charakteristické prepletanie osobných zážitkov a pozorovaní, či pátrania po rodinnej histórii s dejinami migrácií a slovenských spolkov v Amerike. Práve tento osobný rozmer knihy môže zaujať aj množstvo čitateľov z neakademického prostredia. Zároveň však vyznieva veľmi nezvyčajne, že sa autor rozhodol písať o sebe v tretej osobe. K lepšiemu porozumeniu slúži menej znalým čitateľom množstvo vysvetľujúcich pasáží, v ktorých autor približuje rozličné slovenské reálie a tradície. Z časti, v chronologickom ráde podané zápletky rodinnej ságy sú prepojené s viacerými významnými historickými medzníkmi slovenských dejín, napr. s nástupom komunistickej vlády v Československu, okupáciou v roku 1968, či vznikom Československa v roku 1918 a Slovenského štátu v roku 1939. Prostredníctvom týchto historických

a osobných príbehov autor spája dejiny Slovákov na Slovensku a za oceánom. Pre knihu je typické, že dej sa presýpa z Európy do Ameriky, čo vlastne odráža autorovu perspektívu, ovplyvnenú jeho životnými skúsenosťami.

Dôležitou súčasťou knihy sú príbehy súvisiace s angažovaním sa rodiny v kampaniach v prospech samostatného Slovenska. Stolárikov otec Imrich bol významným úradníkom počas Slovenského štátu a aktívnym sympatizantom ľudáckej politiky. Aj počas emigrácie, až do vyhlásenia Slovenskej republiky v roku 1993, pestovali túto rodinnú agendu, predovšetkým v prostredí Kanadskej slovenskej ligy a Svetového kongresu Slovákov (SKS). Práve dejinám týchto organizácií a politických zápasov venuje autor zvýšený priestor. Extenzívne sa venuje aj priblíženiu slovenskej žurnalistiky v severnej Amerike.

Kniha oživuje množstvo známych aj menej známych postáv a historických faktov, otvára otázky o motiváciách a osudoch migrantov do severnej Ameriky v 19. a 20. storočí. Každodenný život krajanských komunit pritom predstavuje jednu z málo docenených tém slovenskej historiografie. Obzvlášť zaujímavé sa mi zdalo rozprávanie o slovenských lavičiaroch v Amerike a polemických článkoch *Ludových zvestí*, či autorove postrehy k česko-slovenským polemikám. Podobne aj pasáže týkajúce SKS a 90. rokov, ale napr. aj cestu k vytvoreniu Slovenskej katedry v Ottawe. Zaujali ma aj príbehy zo Stolárikových pobytov na Slovensku, v rámci ktorých, pre nás netradičnou optikou, reflektuje dobové politické dianie. Napríklad, príhoda ako dal Karol Murgaš prostredníctvom neho pozdravovať historika Miloša Gosiorovského. Bolo by zaujímavé zistiť, ako sa títo dvaja muži

rozdielných svetov poznali, poprípade aké diskusie v minulosti viedli. Žiaľ, toto už nebolo v Stolárikových silách, keďže Gosiorovský známosť s ľudáckym novinárom a prominentným gardistom vehementne poprel.

Problémy načrtnuté Stolárikom do veľkej miery odkazujú na význam konfesionalizmu ako kultúrneho a politického motora

v rámci moderných slovenských dejín, hovoria o súperení pro-československých a separatistických elít, ale aj vzťahoch vo vnútri emigrácie za oceánom. Kniha je zároveň diskusiou o slovenských dejinách a politike, ale aj zaujímavou memoárovou literatúrou a už len z týchto dôvodov stojí za prečítanie.

Miroslav Michela

ZPRÁVY Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

Společenské a odborné připomenutí 70. výročí konce druhé světové války v Evropě v rámci Historického ústavu AV ČR

Jedním z velkých, dokonce lze říci světodějných jubileí, které si letos připomínáme, je bezpochyby sedmdesáté výročí konce druhé světové války v Evropě v květnu 1945. Tyto události se v minulosti staly předmětem nejrůznějších politicky manipulovaných výkladů a interpretací, často ovlivněných ideologickými hledisky. Po únorovém převratu 1948 byly u nás záměrně zamlčovány či snižovány zásluhy příslušníků nekomunistického odporu a příslušníků armádních jednotek na Západě, po pádu komunistického režimu v roce 1989 došlo zase v rámci debat ve veřejném prostoru, a zčásti i v odborném diskursu, k upozadení komunistické rezistence a východních odbojových tradic. Politizace diskusí k bytostně historickým tématům, jako je i druhá světová válka, je však patrná i nyní. Určitým symptomem dnešních debat k tématu jsou názory, jež se občas objeví i v médiích, které znovu tendenčně pokřivují obraz událostí spojených s ukončením války. Vzhledem k existujícímu napětí v mezinárodních vztazích lze bez nadsázky tvrdit, že výročí roku 1945 získává aktuální přesah, významně zasahující do společenské sféry. O to více je potřeba dokázat odlišit hledání objektivní reality jara 1945 od účelových manipulací, jež jsou pravdivému obrazu zcela vzdálené a které např. hovoří o tom, že osvobozovací mise Rudé armády byla v podstatě jen novou okupací. Sedmdesáté výročí konce války nabídlo historikům v České republice velkou možnost participovat na objektivizaci pohledu na události druhé světové války i následného společenského vývoje. Do aktivit spojených s výročím konce války se výrazným způsobem zapojila také Akademie věd České republiky (AV ČR). Její mnozí pracovníci se věnují přednáškové a další popularizační činnosti, jsou účastníky veřejných debat. Sérii akcí jako připomínku osvobození připravil i Historický ústav AV ČR. Ve spolupráci s *Lidovými novinami* vznikl kupříkladu rozsáhlý seriál, mapující ve 42 dílech podrobně poslední týdny války na našem území v širších kontextech tehdejšího vývoje, jehož autory byli pracovníci Historického ústavu AV ČR. Série článků, doprovázená málo známými fotografiemi a mapovou přílohou, nabídla široké veřejnosti historické poznatky, často vycházející z nejnovějšího bádání. Pro širší veřejnost byla určena výstava instalovaná v budově Akademie věd na Národní třídě, jejíž vernisáž proběhla 4. května. Výstava představila na čtyřiceti panelech několik témat postihujících klíčové okamžiky vojenských operací, politických proměn a společenskou mentalitu v posledních týdnech války a prvních týdnech míru na území Československé republiky. Faktografický přehled problematiky doplnilo přibližně sto pade-

sát dobových fotografií a tři desítky výpovědí svědků tehdejších událostí. Ve výstavním sále byly prezentovány také dobové artefakty (především z Náchodska), upomínající na dramatické události konce války u nás.

Historický ústav se podílel i na organizaci seminářů realizovaných ve spolupráci s vrcholnými státními institucemi. Dne 16. dubna 2015 se uskutečnil odborný seminář v Poslanecké sněmovně za účasti jejího předsedy Jana Hamáčka a také předsedy AV ČR Jiřího Drahoše, kteří vystoupili s úvodními slovy. Oba zdůraznili, že téma semináře je stále živé, když např. Jan Hamáček řekl, že „sedmdesáté výročí konce druhé světové války přichází v době, kdy evropský i světový systém stojí na nepevných základech a porušování mezinárodního práva je spíše pravidlem než výjimkou“. V podobném duchu se vyjádřil také Jiří Drahoš: „Vzhledem k novým napětím v mezinárodních vztazích získává toto téma přesah zasahující i do politické sféry.“ Mezi hosty byl i poslanec Jiří Míhola, předseda Podvýboru pro vědu a vysoké školy PSP ČR. Akce se konala v rámci cyklu seminářů *Vědecké poznatky – základy pro lepší, konkurenceschopnou společnost*, organizovaných na základě Memoranda o vzájemné spolupráci obou zmíněných institucí z roku 2012.

V následujících čtyřech přednesených příspěvcích zazněly např. reflexe k tématu vytváření hranic osvobozeného státu, činnosti zahraničního odboje, zhodnocení vyjednávání o podobě nové vlády či transformace politického systému v důsledku poválečné situace. Seminář uzavřela bohatá diskuse, věnující se např. hodnocení postavy prezidenta Edvarda Beneše či prvního poválečného premiéra Zdeňka Fierlingera.

Další akci, na níž se odborně i organizačně významně spolupodíleli pracovníci Historického ústavu, představovalo uspořádání velké mezinárodní vědecké konference, jež proběhla pod názvem *Na prahu svobody. Vítězství 1945* v prostorách Senátu Parlamentu ČR 19. května 2015. V rámci zahájení vystoupili mj. předseda Senátu PČR Milan Štěch, předseda Poslanecké sněmovny PČR Jan Hamáček, ministr pro lidská práva a rovné příležitosti a předseda Legislativní rady vlády Jiří Dienstbier, místopředseda AV ČR Pavel Baran nebo ředitelka Historického ústavu AV ČR Eva Semotanová. Předseda Senátu poté předal Stříbrné pamětní medaile Senátu šesti účastníkům protinacistického a protifašistického odboje a důstojně tak připomněl ty, kteří za svobodu své země nasadili své životy.

V prvním konferenčním bloku referovali zejména zahraniční hosté, reprezentující rozdílné zkušenosti a pohledy na fenomén ukončení války. Představením základních okruhů problémů, spojených s koncem nacistického panství v Evropě, a to jak z hlediska mezinárodních procesů, tak událostí v Československu, tuto odbornou část konference zahájili renomovaní čeští badatelé, Jan Němeček a Jan Kuklík. Po nich vystoupil Paul Vincent z Centra pro studium holocaustu a genocidy (Keene State College), jenž zkoumá mj. dějiny Německa po první světové válce nebo vztah Spojených států k židovským uprchlíkům. Ve svém příspěvku připomněl stav rozvratu, v němž se Evropa nacházela po skončení války, ale současně i skutečnost, jak relativně se podařilo starému kontinentu z panujícího chaosu dostat. Věnoval se také otázkám pozdějšího dělení Evropy podle politických zájmů a sfér na dva mocenské bloky. Ruský pohled vnesl do diskuse germanista Alexej Filitov z Ústavu všeobecných dějin Ruské akademie věd. Ve svém příspěvku načrtnul zvláště postoje sovětského vedení, které zaujalo k vývoji v poválečném Německu. Vyzdvihl také důležitost společného

postupu všech států antihitlerovské koalice, což bylo podnětné i z hlediska aktuální situace na poli mezinárodních vztahů. Zajímavá byla rovněž optika poraženého státu, kterou reflektoval Thomas Oellermann, vědecký pracovník působící v německé nadaci Friedrich-Ebert-Stiftung. Ten se zaměřil především na problémy vyrovnávání se s minulostí, jež zasáhly poválečnou německou společnost, a to jak v podobě střetávání se o výklad dopadů nacistické totality, tak i zpracování důsledků komunistické vlády v NDR. Tyto debaty byly ukázkou toho, jak historiografické úvahy získávají významnou politickou dimenzi, jíž nešlo od vědeckého charakteru disputací oddělit.

Mezi další témata, která zazněla v následných blocích, patřila např. obsáhlá reflexe průběhu a významu Květnového povstání českého lidu, recepce role slovenské otázky ve vztahu k osvobození Československa z hlediska pozdějších historiografických diskusí, rekonstrukce událostí spojených s pochody smrti v českých zemích či souvisejících s fungováním poválečného, tzv. retribučního soudnictví. Jednání konference přispělo rovněž k rozšíření odborných znalostí o fenoménu ekonomických proměn realizovaných v důsledku války a o stavu historického poznání o této společenské oblasti. V komparativní analýze byla zmíněna i pozice menších států ve střední Evropě v době poválečného společenského zlomu. Závěrečné zhodnocení konference připadlo jedné z nejdůležitějších postav české poválečné historiografie zabývající se moderní epochou Robertu Kvačkovi z Filozofické fakulty UK. V něm, i na základě své zkušenosti válečného dětství, vyzdvihl potřebu zaměřit se rovněž na zpracování válečné každodennosti a prožitku jednotlivých generačních i sociálních vrstev. Do diskusí se během konference zapojili jak přítomní badatelé, tak i přímí aktéři osvobozovacích bojů.

Zmíněné aktivity byly – vedle nesporného badatelského přínosu – také možnou ukázkou aplikačního potenciálu humanitních věd ve službě kvalitního odborného výzkumu pro širokou společenskou potřebu.

Jaroslav Šebek

Mezinárodní vědecká konference: Na prahu svobody. Vítězství 1945

Konferenci k 70. výročí osvobození Československa uspořádal 11. května 2015 Senát Parlamentu ČR (Senát) ve spolupráci s Historickým ústavem Akademie věd ČR (HÚ AV ČR), který byl též jejím odborným garantem. Na uspořádání konference se podílela rovněž Masarykova demokratická akademie a zastoupení nadace Friedricha Eberta v České republice a Slovenské republice. Konference byla připravena v rámci série akcí HÚ AV ČR k 70. výročí osvobození, a sice dvou konferencí, výstavy a dvaadvacetičetidílného seriálu v *Lidových novinách*. Jednalo se také o další z aktivit vzájemné spolupráce Akademie věd České republiky (AV ČR) se Senátem.

Konference měla dvě části. V první, slavnostní, nejdříve přišla na řadu úvodní slova předních ústavních činitelů ČR, jakož i představitelů AV ČR. Řečníci z řad politiků a historiků se vyslovili jednoznačně: v roce 1945 šlo o záchranu evropských národů, v květnu 1945 jsme byli osvobozeni. Předseda Senátu Milan Štěch zdůraznil, že v diskusích o druhé

světové válce je třeba si stále klást základní otázky: proč k válce došlo, jaké byly její příčiny a jak zajistit, aby se již nikdy nic podobného neopakovalo. Z úcty k žijícím pamětníkům a účastníkům, a nejen proto, jak poznamenal, si musíme historii druhé světové války stále připomínat a v současné situaci být zdrženlivými. Současně však také připomněl, že se jednalo o přežití demokracie jako politického systému v boji s hnědou diktaturou, v němž je nutno ocenit příspěvek všech. „Kdo tvrdí, že nikoli, měl by se vrátit do školy“, uvedl předseda Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR Jan Hamáček, neboť „nelze přepisovat již jednu napsanou historii“. Českou vládu na konferenci zastupoval ministr pro lidská práva Jiří Dienstbier, který mj. připomněl tragický osud odbojové skupiny mladých lidí Předvoj, hlásících se ke komunistickému programu. Její představitelé byli popraveni ještě 2. května 1945 v terezínské Malé pevnosti. Místopředseda AV ČR Pavel Baran ve svém filozoficky laděném příspěvku vyzdvihl vítězství spojenců nad fašismem a připomněl, že Československo patřilo mezi členy protihitlerovské koalice. Jeho vystoupení však nebylo pojato jen jako připomenutí minulosti a vyjádření úcty obětem, ale, a to především, i jako jakési „memento mori“ pro dnešek a budoucnost. Zdůraznil, že „dnes je možné, bohužel, si představit totální zničení civilizace. Proto je odpovědnost politiků v každém jejich kroku mimořádně vysoká“. Stejně jako ostatní řečníci varoval před dezinterpretacemi průběhu a výsledků druhé světové války. Ředitelka HÚ AV ČR Eva Semotanová se zaměřila na otázku účelových interpretací našich nejnovějších dějin. Připomněla, že „jsou tendence vyložit minulost dle hesla, přání je otcem myšlenky“. Otázka kritiky účelových dezinterpretací příčin, průběhu a výuštění druhé světové války byla pak dalším profilovým problémem konference.

V závěru prvního bloku zahájila ředitelka Památníku Karla Čapka ve Strži u Dobříše Kristína Vaňová výstavu u příležitosti konference „Josef Čapek, malíř, básník, spisovatel“. Následovalo ocenění šesti aktivních účastníků druhého odboje, jimž Milan Štěch udělil stříbrné medaile Senátu. Byli to: členka partyzánské brigády Mistr Jan Hus Růžena Borská; tiskař s neuvěřitelným životním příběhem Adolf Burger, jenž jako vězeň v Sachsenhausenu musel pro nacisty padělat bankovky; účastník Slovenského národního povstání Ladislav Havrišák; Bořivoj Sedláček, jenž spolupracoval s jugoslávskými partyzány; Juraj Strauss, bojující v československých jednotkách na Blízkém východě; a Josef Henek, jehož rodina poskytovala úkryt českým i sovětským organizátorům partyzánskému hnutí, když v důsledku nacistických represí přežil z rodiny jen on. Bohužel se ze zdravotních důvodů ne všichni mohli zúčastnit slavnostního aktu. Úvodní část konference zahrnovalo mistrovské vystoupení českého houslového virtuosa Jaroslava Svěčeného.

Cílem druhé odborné části konference bylo prostřednictvím referátů zaměřených na klíčové problémy přiblížit a zřehlednit finále osvobození Československa v dubnu a květnu 1945 a současně zpřístupnit výsledky nejnovějších výzkumů a dát prostor různým metodologickým přístupům. Podstatným rysem vystoupení bylo úsilí o zařazení československé problematiky do širších evropských souvislostí. Konference vycházela z koncepce většího prostoru pro jednotlivé referáty a větší možnosti pro diskuzi, než je na odborných jednáních obvyklé. Šlo totiž především o názory, polemiky a nové závěry nikoli o obvyklý únavný maraton referátů. Jednání bylo rozděleno do tří tematických okruhů. Celková struktura vycházela z úsilí o pokrytí hlavních procesů, podstatných pro osvobození Česko-

slovenska, mezinárodních souvislostí, včetně problémů začátků poválečné obnovy. Cílem nebylo opakovat již známé výsledky výzkumu, nýbrž zhodnotit nové poznatky a v této souvislosti i přinést nová či oživit málo známá či dokonce studovaná, opomíjená témata, položit nové otázky. S tím souvisela i výše zmiňovaná záležitost interpretací a dezinterpretací. Vyzdvihněme, že právě ji reflektovali jak politici, tak i profesní historici.

První, mezinárodní blok byl zaměřen především diskursivně. Jan Němeček (HÚ AV ČR) a Jan Kuklík (Právnická fakulta Univerzity Karlovy) jej otevřeli zhodnocením základních rysů a problémů československého zahraničního i domácího odboje a obnovy samostatného státu Čechů a Slováků. Autoři se zamýšleli nad otázkou taktiky československého vedení v situaci, kdy bylo zřejmé, že v poválečné Evropě, zvláště její střední a východní části, bude hrát dominantní úlohu Sovětský svaz; současně se však rychle rozplývaly naděje, že spolupráce Československa a Sovětského svazu bude probíhat bez vměšování do vnitřních poměrů obnovovaného státu. Nejednalo se jen o ztrátu východní části republiky, Podkarpatské Rusi, ale zejména o poválečné směřování země. Současně bylo nesporné, že tak jako v Evropě, tak i v Československu, byl pro politický prostor příznačný nástup politické levice a levicových konceptů poválečné obnovy, včetně hospodářských přeměn. V představách evropské levice to byl právě Sovětský svaz, který byl pro ni představitelem těchto myšlenek, což mělo příslušné konsekvence.

Na takto předestřeném prostoru vystoupili v panelu zahraniční hosté konference s nejednoduchým úkolem: pojednat, jakým způsobem vnímají konec druhé světové války a osvobození od fašismu tehdejší spojenci a jak tehdejší poražení. Vystoupili zde Paul Vincent (Centrum pro studium holocaustu a genocidy, Keene State College, New Hampshire, USA, v současnosti pedagogicky činný na Jagellonské univerzitě v Krakově), germanista Alexej Filitov (Ústav všeobecných dějin Ruské akademie věd) a Thomas Oellermann (vědecký pracovník zastoupení Ebertovy nadace v ČR a SR). Přístupy referentů se odlišovaly především v rovině vnímání. Patrné však byly rozdíly i v akcentech. Oba představitelé spojenců, ruský i americký historik, se zaměřili na zhodnocení válečných událostí v závěru války. Vincent zdůraznil, že druhá světová válka se v paměti americké společnosti odrazila zcela jinak než zážitky z první světové války. Jednalo se zejména o uvědomění si utrpení civilního obyvatelstva. Podrobně potom tuto linii rozvedl v případě reflexe holocaustu, obrazu bídy a utrpení, nezměrných ztrát národů Sovětského svazu. V mnohém metodologicky vyšel z přístupů nedávno zemřelého britského historika Tony Judta. Filitov, jehož životním tématem jsou nejnovější dějiny Německa a zejména kritické zhodnocení doby nacismu, se soustředil na otázku tvorby strategických koncepcí v SSSR ohledně poválečného vývoje Německa a následného střetávání zájmů spojenců. Zdůraznil nesmírný význam toho, že antihitlerovská koalice došla ke shodě při rozhodování o poválečném uspořádání Evropy. Oellermann svůj nesnadný úkol pojednat o reflexi důsledků druhé světové války pro Německo (míněno zejména západní Německo), výrazně diskursivně. Soustředil se i na širší souvislosti vyrovnávání se Německa s minulostí, soustředil se však na otázky, jak se rozvíjely a kam směřovaly odborné a politické diskuse v německé společnosti, z nichž dvě měly zásadní význam: jak zhodnotit komunismus ve východním Německu a jak nacismus, včetně známého Historikerstreit. Ve věcné, nekonfrontační atmosféře se pak rozvinula velice intenzivní

a osvěžující diskuze, kterou umožnilo shrnutí zmiňovaných zásadně odlišných procesů celospolečenské reflexe válečných hrůz, ale i vlastní zodpovědnosti.

Druhý blok druhé části konference otevřel Stanislav Kokoška (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), který hutně shrnul základní etapy květnového povstání českého lidu. I on jej pojnal diskursivně, a to s ohledem na proměny pohledu na dříve tabuizovaná témata: mj. na úlohu Ruské osvobozené armády gen. Vlasova či různé projevy „revolučního“ násilí páchaném na německém lidu. Zdůraznil, že výsledek několik desítek let trvající tabuizace vedl ke snaze co nejrychleji zaplnit „bílá místa“ v české historii. To, pochopitelně, vedlo k extrémům, v nichž zejména někteří čeští publicisté přisoudili právě Vlasovově Ruské osvobozené armádě roli jediných osvoboditelů Prahy. Kokoška se rovněž zabýval otázkou příprav povstání v řadách zahraničního a domácího odboje z pohledu zájmů spojenců. Připomněl hradbu mlčení, na níž narážely připravované projekty povstání ze strany sovětských činitelů. Nevyhovoval jim přístup náčelníka Československé vojenské mise v SSSR gen. Heliodora Píky ani politika Edvarda Beneše, vycházející z rovnoprávných vztahů. Obdobně sovětské straně nekonvenovalo ani plnění závazků mezi Západem a Východem. Zlatica Zudová-Lešková (HÚ AV ČR) se důkladně zabývala slovenskou otázkou ve vztahu k postupnému osvobozování Československa, především zda na ni vůbec mělo nějaký vliv. Aby získala potřebný nadhled, přistoupila k této otázce z hlediska historiosofie a při tom se vyrovnávala se současnými názory slovenských historiků a intelektuálů na období společné československé státnosti (1918–1992), v níž hraje velkou roli „prožívání nedokončeného národně-emancipačního zápasu slovenského národa“. Zdůraznila, že koncem války, ačkoli se bezprostřední válečné strádání týkalo Slovenska jen necelých devět měsíců, bylo hospodářsky, sociálně i demograficky rozvrácené. A to výrazně ovlivnilo společenské vědomí na Slovensku. Nové řešení „slovenské otázky“ nastolené ve Slovenském národním povstání proto otevřelo pro Slovensko a Slováky etapu zásadního zápasu o demokracii.

Nejmladší generaci badatelů reprezentovali Vojtěch Kyncl (HÚ AV ČR) a Daniela Němečková (Právnická fakulta Univerzity Karlovy). Kyncl vyšel z nově prováděných výzkumů; podal přehled nacistických válečných zločinů a zejména masakrů civilního obyvatelstva v českých zemích, jichž se nacisté dopouštěli. Podstatnou pozornost věnoval dosud ne zcela detailně provedené rekonstrukci pochodů smrti, především nacistického vyklizování koncentračních táborů, resp. věznic. Němečková vyšla z rostoucího vědomí evropské demokratické veřejnosti o nutnosti potrestání nacistických válečných zločinů, jakož i zločinů páchaných spojenci Německa. Z právního hlediska, současně však s citem pro historický přístup, pojednala nejdříve o významu termínu „retribuce“, aby posléze zhodnotila jednotlivé etapy „odplaty“, počínaje revoluční lidovou „spravedlností“ až po nastolování „spravedlnosti“ prostřednictvím mimořádných lidových soudů podle dekretu č. 16/1945 Sb., z 19. června 1945. Připomněla, že retribuční soudnictví Třetí republiky nebylo jednotné, mezi českými zeměmi a Slovenskem došlo ke vzniku právního dualismu, což mělo také svoje negativní důsledky.

Závěrečný blok druhé části konference byl zaměřený na okruhy opomíjené, často dosud minimálně v české historiografii reflektované. Emil Voráček (HÚ AV ČR) se zabýval hospodářskými důsledky okupace a těžkostmi obnovy. Nejdříve stručně zhodnotil dosaže-

né výsledky výzkumu, zejména pak upozornil na jeho mezery. Následně se prostřednictvím několika dílčích sond (zaměřených právě na mezery v bádání), zasazených do širšího kontextu, pokusil o zhodnocení klíčových momentů problematiky. Zvolil politickoekonomický přístup, který mu umožnil spojovat několik zkoumaných rovin, včetně politického rozhodování o hospodářských procesech v okamžicích, kdy reálnou situaci se dařilo jen s námahou zjišťovat. Zdůraznil, že implementace původních programů obnovy připravených exilovou vládou nebyla plně reálná, v poválečné situaci blízké chaosu bylo nutno reagovat dostatečně rychle, bez prodlení, kdy každé rozhodnutí mělo pochopitelně i odpovídající politický dopad. Jindřich Dejmek (HÚ AV ČR) přišel v závěrečném vystoupení „Mezinárodní postavení menších států střední a severní Evropy koncem druhé světové války a v prvním období míru – pokus o komparatistickou skicu“ se značně heuristicky i metodologicky náročným tématem. Bylo pro českou historickou obec prakticky nové, jen okrajově doposud zkoumané. Tím významně obohatil historiografický pohled na sledované období. Ve vymezeném časovém prostoru srozumitelně provedl komparaci základních momentů vývoje uvedených zemí, vycházejíc z hutně prezentované faktografie zasazené do souvislostí s geopolitickou realitou doby, která zásadně ovlivnila jejich osudy v příštích desetiletích. V rámci této komparace mj. vyzněla těžká situace českých demokratů vedených prezidentem Benešem, kteří se pak po roce 1946 ocitli „v takřka totální izolaci, která připomíná předcházející osudy Stanislava Mikolajczyka, Julia Mania či Bely Kovace.“ V tomto ohledu nutno bezesporu spatřovat v československém únoru 1948, nástupu komunistů k moci, způsobu jeho provedení, daleko důležitější mezinárodní událost, než se dosud zdálo. Pro další menší evropské země na okraji sovětského státu to bořilo, byť ne absolutně, vize o možných mostech mezi formujícími se bloky a podvazovalo to i koncepce o možnostech „třetích cest“ mezi kapitalismem a sovětským komunismem, liberální demokracií a totalitní diktaturou. Z celého Dejmekova vystoupení byla patrná referentova výzva k dalšímu výzkumu, jenž si vyžádá i další metodologické propracování.

Závěrečná hodnotící slova připadla váženému, na výsost povolnému kolegovi prof. Robertu Kvačkovi (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy). Zdůraznil nezpochybnitelnou potřebu „důsledné rekonstrukce válečné každodennosti a jejího prožitku jako věci, které s přibývajícím lety zůstávají stále zřejměji mimo dosah bezprostředního poznání zejména mladé generace“. Z tohoto úhlu také nahlížel na současné diskuse i na staronové interpretace, včetně účelových, jakož i naše vlastní vyrovnávání se s minulostí, dnes již starou 70 let.

Konference rozhodně nebyla jednosměrná. Snahou organizátorů bylo poskytnout dostatečný prostor diskusi a myšlenkově inspirovat k novým výzkumům a promyšlení. Přítomnost válečných veteránů, bojovníků za československou samostatnost, za přežití, možnost se s nimi setkat a hovořit vytvářela podivuhodnou a neopakovatelnou atmosféru. Tím spíše, že jejich řady jsou již značně prořídle, takže si musíme vážit každého slova jejich poselství, jež nám sdělují.

Emil Voráček

Jubileum historika východních dějin Pavla Bočka

V letošním roce oslavil své významné životní jubileum vynikající český historik doc. PhDr. Pavel Boček, CSc. Narodil se dne 31. července 1955 v Novém Městě na Moravě, odkud ho studium zaválo do jihomoravské metropole, na jejíž filozofické fakultě jako absolvent oborů historie-archivnictví promoval v roce 1979. Po absolvování roční vojenské prezenční služby v roce 1980 zaujal na katedře dějin východní Evropy brněnské filozofické fakulty místo asistenta, posléze odborného asistenta a na konci 90. let se habilitoval.

Pavel Boček se věnuje dějinám středověku a raného novověku východní a jihovýchodní Evropy, zejména ruským dějinám a dějinám polsko-litevské unie. Téma diplomové práce o ruských středověkých herezích mu rozkryla spiritualitu ruské duše, která se stala předmětem jeho celoživotního bádání a nalezeným klíčem pro pochopení ruské historie. Ústředním tématem jeho studia jsou především dějiny pravoslavné církve. Zkoumání církevních poměrů na Rusi vyústilo jednak v obhájení kandidátské práce v roce 1983 a jednak v množství odborných textů souvisejících právě s církevním aspektem. Jmenujme např. publikaci *Stát a církev v Rusku přelomu 15. a 16. stol.*¹ a studie *K počátkům morální a politické obrody ruských knížectví ve XIII. století, Pravda a její význam v myšlenkách Ivana Semjonoviče Peresvetova, Kyjevský metropolita vši Rusi v první polovině XIV. století, K podobě ruského panovnického titulu na přelomu 15. a 16. století, Ke vzniku samostatné litevské metropole, Mírotvorné působení ruské církve ve 14. století.*² Připomeňme, že Pavel Boček opatřil poutavým doslovem s názvem *Kořeny a ideové předpoklady reformy i zločinů cara Ivana Hrozného* monografii *Ivan IV. Hrozný. Car vši Rusi a stvořitel samoděržaví* z pera Władysława Serczyka.³ Aktuálně přeložil a doplnil obsáhlým úvodem publikaci *Dobrodružná cesta přes Rusko do Persie v letech 1602–1604* Georga Tectandera.⁴

Pavel Boček vždy intenzivně spolupracoval se zahraničím. V posledních letech stále častěji zajíždí do Ruska, kde se aktivně účastní řady konferencí, z nichž lze uvést např. Makarijevskije čteníja zabývající se epochou 15.–16. století na Rusi.⁵ Věnuje se také redakční

1 Pavel BOČEK, *Stát a církev v Rusku přelomu 15. a 16. stol.*, Brno 1995.

2 Idem, *K počátkům morální a politické obrody ruských knížectví ve 13. století*, in: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské university. Řada historická, C 42, Brno 1995, s. 13–24; Idem, *Pravda a její význam v myšlenkách Ivana Semjonoviče Peresvetova*, in: *Ibidem*, C 44, Brno 1997, s. 83–94; Idem, *Kyjevský metropolita vši Rusi v první polovině XIV. století*, in: *Ibidem*, C 47, Brno 2000, s. 133–158; Idem, *K podobě ruského panovnického titulu na přelomu 15. a 16. století*, in: *Ibidem*, C 48, Brno 2001, s. 50–68; Idem, *Ke vzniku samostatné litevské metropole*, in: *Ibidem*, C 53, Brno 2007, s. 51–71; Idem, *Mírotvorné působení ruské církve ve 14. století*, *Studia historica brunensia* 60, 2013, č. 1–2, s. 93–100.

3 Idem, *Kořeny a ideové předpoklady reformy i zločinů cara Ivana Hrozného. Doslov českého historika*, in: Władysław Serczyk, *Ivan IV. Hrozný. Car vši Rusi a stvořitel samoděržaví*, Praha 2004, s. 184–194.

4 Idem, *Úvod*, in: Georg Tectander: *Dobrodružná cesta přes Rusko do Persie v letech 1602–1604*, Olomouc 2014, s. 5–32.

5 Uvedme např. Idem, *Kak prišelci oni nam osobo dorogi i želanny*, in: L. S. Kertanova – A. K. Krylov, *Makarijevskije čteníja*, Možajsk 2011, s. 69–75; Idem, *Svjaščennaja vojna i Božij mir v ruskoj*

činnosti. Je výkonným redaktorem časopisu *Studia historica brunensia*⁶ a členem redakční rady periodika *Slovanský přehled*. Připomeňme, že se v letech 2013–2014 významně autoricky podílel na realizaci výstavního projektu Moravského zemského muzea a Masarykovy univerzity s názvem *Svět tajemných Baltů*.⁷ Cílem výstavy bylo přiblížit u nás málo známou kulturu a historii geografického prostoru Pobaltí (Litvy, Lotyšska, Estonska, severovýchodního Polska) a připomenout historickou vazbu českých zemí k této části Evropy.

Více než tři desetky let se Pavel Boček věnuje pedagogické činnosti. Své přednášky staví především na hledání historických souvislostí a pochopení jednání a myšlení jedinců či skupin. U svých studentů se snaží vypěstovat citlivý a delikátní přístup k interpretaci dějinných událostí. Jakákoliv rozprava s ním vzbuzuje optimismus a naději, že všechna témata jsou uchopitelná. Studentům výrazně pomohl ve studiu jako jeden z autorů a editorů obsáhlého učebního materiálu *Dějiny střední, východní a jihovýchodní Evropy 1. Středověk (do roku 1526)*.⁸

Dovolte, abychom popřáli Pavlu Bočkovi jménem všech jeho spolupracovníků a studentů hodně zdraví, entusiasmů v dalším badatelském a pedagogickém úsilí i pilných včelíček, které svojí prací zajistí k jeho jubileu bohatý výnos medu.

Tatiana Chrástová – Lenka Vlčková Kryčerová

Docent Vladimír Goněc – 65 let

Šedesáti pěti let se dožil (nar. 12. března 1950) člen redakční rady našeho časopisu, docent Filozofické fakulty Masarykovy univerzity PhDr. Vladimír Goněc, DrSc., který se zabývá především politickými dějinami, dějinami idejí, právním myšlením a v poslední době zvláště problémy a koncepty evropské integrace.

Celá jeho profesní kariéra je spjata s Filozofickou fakultou Masarykovy univerzity, kde v roce 1973 absolvoval obory historie a filozofie. Na tehdejší katedře dějin střední, východní a jihovýchodní Evropy poté působil nejprve jako asistent a odborný asistent, kde se soustředil na dějiny Ruska a Ukrajiny ve 20. století a také na česko-slovenské vztahy.

Po listopadu 1989 se na Masarykově univerzitě habilitoval pro obor obecné dějiny. Změněné politické poměry umožnily jubilantovi zabývat se nejen novými tématy ruských a ukrajinských dějin, ale přejít i k novým okruhům. Předmětem jeho zájmu staly především dějiny evropské integrace. Na půdě Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy

srednevekovoj istorii, in: Eosdem, Makarijevskije čtenija XX., Možajsk 2013, s. 224–232; Idem, *Ot pravoslavnoj Rusi k ruskomu pravoslaviju*, in: Ibidem, s. 233–239.

6 Někdejšího *Sborníku prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada historická (C)*.

7 Pavel BOČEK, *Litva a pravoslavná metropole vší Rusi ve 14. století*, in: Libor Jan – Petr Kostřhun – Zdeňka Nerudová, *Svět tajemných Baltů*, Brno 2013, s. 171–190.

8 Pavel BOČEK – Vladimír GONĚC a kol., *Dějiny střední, východní a jihovýchodní Evropy 1. Středověk (do roku 1526)*, Brno 1995.

univerzity založil studijní obor Dějiny evropské integrace, ke kterému přispěl i řadou vědeckých monografií a studií. Uvedme alespoň jeho monografie *Evropský ústav v Ženevě: jeho přínos k regionální politice Evropských společenství / Evropské unie* (2012), *Od „malé Evropy“ k „velké Evropě“. Dějiny rozšiřování Evropských společenství / Evropské unie, 1950–2002, sv. I.–II.* (2002–2003) či *Evropská idea. Idea nové kooperující a sjednocující se Evropy I.* (2000).

Vědecké veřejnosti přiblížil řadu osobností, jež se profilyovaly v oborech Goňcova zájmu, jako jsou filozofie a právo. Oživil dílo předního ruského filozofa působícího také v ČSR Sergia Hessena, profesora na Německé univerzitě v Praze a rektora Ruské vysoké školy pedagogické v Praze, který mj. chápal pedagogiku jako aplikovanou filozofii. S rozvojem evropské integrace souvisí i jeho zkoumání činnosti historika, filozofa a politika Huberta Ripky, jemuž věnoval spis *Za sjednocenou Evropu* a rozšířenou francouzskou mutaci *Hubert Ripka. Un européen*. Sem patří i jeho kniha *Jak se vymanit z komunismu a co po komunismu. Iniciativy pod koordinací Huberta Ripky v padesátých letech* (2010) či monografie *Za sjednocenou Evropu. Z myšlenek a programů Huberta Ripky* (2004). Významná je také Goňcova biografie ruského demokratického politika, vzděláním právníka a druhého předsedy Prozatímní vlády Alexandra Fjodoroviče Kerenského. Přínosné jsou také Goňcovy příspěvky o sudetoněmeckém politikovi Ludwigu Spiegelovi, děkanovi Právnické fakulty německé Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze (1914–1915) a senátorovi Německé demokratické svobodomyšlné strany v letech 1920–1925.

Jubilant velmi úzce spolupracuje s partnerskými pracovišti Slovenské akademie věd, kde také získal nejvyšší vědeckou hodnost – doktorát historických věd. Je editorem *Česko-slovenské historické ročenky* a členem česko-slovenské komise historiků. V samostatné monografii se zabýval česko-slovenským vztahem v exilových diskusích počátkem 50. let. Zabýval se také osobností Milana Hodži, který preferoval mezinárodní spolupráci ve střední Evropě.

Redakční rada *Slovanského přehledu* přeje V. Goňcovi do dalších let hodně zdraví a dalších tvůrčích úspěchů.

Jaroslav Vaculík

Pětašedesátiny historika Bohuslava Litery

V dubnu letošního roku oslavil významné životní jubileum historik Bohuslav Litera. Jeho dlouholetá badatelská a vzdělávací činnost, stejně jako i jeho vynikající osobní vlastnosti, mu získaly uznání a přátelství nejenom kolegů historiků, ale také respekt studentů, zejména posluchačů Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze (FSV UK), kde v současnosti působí. Jsme proto rádi, že máme čest jejich jménem Slávkovi Literovi za vše poděkovat a při této příležitosti také připomenout jeho velký přínos v procesu poznávání dějin Ruska, resp. i dalších zemí východní Evropy.

Bohuslav Litera studoval v 70. letech 20. století historii a geografii na Univerzitě Karlově v Praze. Poté byl přijat do Československo-sovětského institutu Československé

akademie věd (ČSAV), kde se v týmu Václava Melichara podílel na zkoumání zahraniční politiky zemí sovětského bloku a v roce 1983 obhájil kandidátskou disertační práci na téma vlivu socialistických zemí na tehdejší Vietnam. Po roce 1989 působil v Ústavu dějin střední a východní Evropy ČSAV, kde po tři roky zastával funkci vědeckého tajemníka ústavu. Od roku 1993 pracoval jako vědecký pracovník v Historickém ústavu Akademie věd České republiky (HÚ AV ČR), kde byl mj. řadu let výkonným redaktorem historické ročenky *Slovanské historické studie* a aktivně participoval také na vydávání časopisu *Slovanský přehled*, v jehož redakční radě působí dodnes. Badatelsky se Bohuslav Litera v HÚ AV ČR zaměřoval v prvé řadě na ruské, resp. sovětské dějiny po roce 1917. Publikoval také několik kritických studií o tzv. studené válce a o proměně mezinárodních vztahů v postsovětském období. Asi více než kterýkoliv jiný český historik pochopil význam bezpečnostních aspektů pro vnitřní a zahraniční politiku Moskvy. Uznání v tomto směru získal zejména za své práce o sovětské armádě, konkrétně publikace *Armáda jako nástroj státní integrace Sovětského svazu a Historie Rudé armády*.¹ V rámci HÚ AV ČR se podílel také na projektu zkoumajícím stalinskou éru a eskalaci masového násilí na konci 30. let minulého století. Upozornil přitom mj. na význam soupeření tehdejšího sovětského mocenského centra s jednotlivými regiony SSSR.² Z dalších důležitých projektů, jichž se Litera na půdě Akademie věd zúčastnil, nelze pominout ani přípravu vědecké edice dokumentů mapující politiku Komunistické internacionály a vzájemné vztahy mezi sovětskými a československými komunisty před rokem 1943.³

Většina z nás, jeho současných spolupracovníků, se s Bohuslavem Literou seznámila prostřednictvím Institutu mezinárodních studií FSV UK, kde od roku 1997 pomáhal spoluvytvářet nové moderní centrum ruských a východoevropských studií. Ve svých přednáškách na univerzitě se věnoval zejména výkladu sovětských dějin, zvláště důraz přitom kladl na zahraničněpolitické a hospodářské problémy. Zároveň v té době intenzivně spolupracoval i s Ústavem mezinárodních vztahů v Praze. Odborné zaměření Institutu mezinárodních studií FSV UK na komplexní poznávání sovětského a postsovětského regionu (areálová studia), motivované snahou o porozumění vývoji překotně se dezintegrujícího postsovětského prostoru, rozšířily na přelomu tisíciletí Literův badatelský záber i o nejnovější témata. Literu zaujaly především problémy a možnosti vzájemné spolupráce někdejších svazových republik, českému čtenáři proto detailně představil proces institucionální transformace bývalého Sovětského svazu.⁴ Zaměřil se také na strategický vliv opory ruského exportu – ropy a zemního plynu – ve střední a východní Evropě.⁵ Využil rovněž svou znalost angažovanosti Moskvy v asijském prostoru a podílel se např. i na řešení výzkumné-

1 Bohuslav LITERA – Emil VORÁČEK – Jan WANNER, *Armáda jako nástroj státní integrace SSSR (1923–1941)*, Praha 1997; Bohuslav LITERA, *Historie Rudé armády*, Praha 2009.

2 Bohuslav LITERA a kol.: *Formování stalinského mocenského systému. K problému tzv. sebedestrukce bolševiků 1928–1939*, Praha 2003.

3 Výzkumný projekt č. IAA800150603: *VKS(b), Kominternu a KSČ 1929–1943*.

4 Bohuslav LITERA a kol., *Vzájemné vztahy postsovětských republik*, Praha 1998.

5 Eosdem, *Ruské produktovody a střední Evropa*, Praha 2003.

ho projektu sledujícího otázky rusko-čínských vztahů.⁶ Že přitom nezanevřel ani na starší sovětské dějiny, dokázaly dvě rychle po sobě jdoucí knihy vydané v roce 2013, jimiž se Bohuslav Litera vrátil k meziválečnému stalinskému období.⁷ Na tomto místě se sluší podtrhnout fakt, že publikací *Zrod velmocí. Dějiny Sovětského svazu 1917–1945* vyvrcholila mnohaletá spolupráce Bohuslava Litery s předním evropským rusistou a sovětologem profesorem Michalem Reimanem. O kvalitě knihy svědčí skutečnost, že práce byla rychle přeložena do ruštiny a vydána v Rusku.

Kromě badatelské a pedagogické činnosti se součástí Literovy práce stala také příprava v postsocialistické době mimořádně důležitých učebnic a studijních příruček vysvětlujících hlavní problémy a vývojové tendence Sovětského svazu a dalších zemí někdejšího východního bloku. Literovy čtivě vystavěné texty se staly spolehlivým zdrojem informací, první volbou pro čtenáře, který v knihkupectví hledá komplexní a emocemi nezatížený popis zlomových bodů vývoje Sovětského svazu, resp. Ruska a jeho vztahu k zemím střední, východní a jihovýchodní Evropy. V tomto směru je třeba jmenovat zejména Literovy studie v monumentální, odbornou i širší laickou veřejností velmi oceňované syntéze *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989* z roku 2000 a také monografii *Moskva a socialistické země na Balkáně 1964–1989* z roku 2009.⁸ Nezanedbatelný význam má také Literova účast na přípravě encyklopedií. Mimo *Kdo je kdo ve světové police* z roku 1993 je třeba zmínit zejména *Encyklopedií moderní historie* (zde zpracoval hesla popisující vývoj SSSR a zemí tzv. rozvojového světa) a komentovaný encyklopedický přehled *Dějiny Ruska v datech*.⁹

Bohuslav Litera vedl během svého pedagogického působení na FSV UK v Praze desítky kvalifikačních prací. Jeho studenti dnes úspěšně působí ve veřejné správě, v diplomacii nebo ve vědě. Za všechny, kteří se s ním na univerzitní půdě setkali, ať už jako s trpělivým pedagogem nebo se vstřícným kolegou, děkujeme a přejeme vše nejlepší.

Daniela Kolenovská – Jan Šír

-
- 6 Ivana KARÁSKOVÁ – Slavomír HORÁK – Jakub KULHÁNEK – Bohuslav LITERA, *Rusko-čínské vztahy a EU: potenciál spolupráce a konfliktu*, Praha 2011.
 - 7 Bohuslav LITERA, *Druhá revoluce: stalinská transformace Sovětského svazu 1928–1934*, Praha 2013; Michal REIMAN a kol., *Zrod velmocí. Dějiny Sovětského svazu 1917–1945*, Praha 2013. (Ve spolupráci s Bohuslavem Literou, Karlem Svobodou a Danielou Kolenovskou.) Rusky vyšlo v nakladatelství ROSSPEN v roce 2015.
 - 8 Jiří VYKOUKAL – Bohuslav LITERA – Miroslav TEJCHMAN, *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*, Praha 2000; Miroslav TEJCHMAN – Bohuslav LITERA, *Moskva a socialistické země na Balkáně 1964–1989. Vnější a vnitřní aspekty vývoje a rozpadu sovětského bloku na Balkáně*, Praha 2009.
 - 9 Bohuslav LITERA – Miloslav MARTÍNEK, *Kdo je kdo ve světové politice*, Praha 1993; Marek PEČENKA – Petr LUŇÁK, *Dějiny Ruska v datech*, Praha 2011; Eosdem [et al.], *Encyklopedie moderní historie*, Praha 1995.

K jubileu Emila Voráčka

Životní jubilea jsou příležitostí k jisté rekapitulaci, k ohlédnutí za životní dráhou dotyčného. Nejinak je tomu i v případě našeho kolegy Emila Voráčka, který v červenci tohoto roku oslavil 65. narozeniny.

Jeho vědecká práce v oblasti slovanských studií je mnohotvárná. Odbornou specializací, kterou E. Voráček rozvíjí na svém domovském pracovišti, Historickém ústavu AV ČR, jsou dějiny Ruska ve 20. století se zaměřením na jeho sociální a ekonomický vývoj, na mezinárodní vztahy, na politický a ekonomický mechanismus totalitních diktatur či ruské politické myšlení a samozřejmě také na československo-sovětské vztahy. Tato jeho témata zaznívají nejen u nás, ale také při jeho četných zahraničních pobytech, které se uskutečňují nejen v Rusku, ale i v Německu, Velké Británii, Belgii, Rakousku, Japonsku, Tchaj-wanu a dalších zemích. E. Voráček se pravidelně aktivně zúčastňuje světových kongresů International Council for Central and East European Studies (ICCEES – Berlín, Stockholm či letošní v japonském Makuhari), ať jako referent či jako organizátor diskusních panelů, či také jako člen jeho Executive Committee.

Organizační činnost je doménou E. Voráčka zvláště v případech konferenčních aktivit nejrůznějších rozměrů. Od úzce specializovaných vědeckých seminářů až po velké mezinárodní konference, zakončované pravidelně kolektivními monografiemi, které na jejich základě vycházejí. Vedle historické rusistiky, z níž napsal celou řadu prací od studií po monografie (není možno v této souvislosti zapomenout na velmi užitečné obsáhlé historiografické přehledy), pracuje také na poli mikrohistorie. Východiskem pro ni jsou jeho oblíbené východní Čechy, kde soustředil autorské týmy na přípravu (a také vydání) kolektivních monografií k tamním sídlům (dějiny Skutče, Luže).

Nedílnou součástí jeho odborné práce je rovněž vysokoškolská výuka. Připomeňme, že vychoval od úrovně bakalářských až po disertační práce celou řadu studentů jak na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, tak na Fakultě mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické. Tam také dodnes učí. Tito studenti jsou mu pak oporou i pro jeho další výzkum a nové projekty. Spolu s kolektivem svých (bývalých) studentů rovněž pracuje na přípravě dalšího dlouhodobého záměru, jímž je příprava velké několikavazkové edice k dějinám vztahu Komunistické internacionály a Komunistické strany Československa. Tento projekt, na jehož základě byla shromážděna bohatá dokumentace pocházející zejména z fondů Ruského archivu sociálně-politické historie v Moskvě, jenž uchovává fondy Kominterny a také fondy vztahující se k historii komunistických stran ve světě (včetně Všeruské komunistické strany /bolševiků/), by měl vědecké komunitě zpřístupnit řadu dosud obtížně dostupných materiálů.

Zcela samostatnou a důležitou kapitolou jeho práce jsou jeho aktivity v Česko-ruské komisi historiků a archivářů, v níž jako zástupce předsedy neúnavně usiluje v nelehkých podmínkách o pokračování česko-ruského dialogu. Nečiní tak pouze v úzkém rámci komise (aktivně se zejména podílí na přípravách pravidelných setkání obou částí komise, která probíhají s dvouletou periodou v Praze nebo v Moskvě), ale i v dalších aktivitách na ni navazujících, zejména pak prostřednictvím ministerstva zahraničních věcí. Týká se to především otázek česko-ruské spolupráce na vědeckém poli (a nejen na něm); snaží se pomoci při

přípravě takových projektů, jako je ustavení českého vědeckého delegáta v Moskvě, jenž by – obdobně jako v polském či maďarském případě – působil při navazování a rozvíjení česko-ruských vědeckých kontaktů. Jde ale i o otázku mezistátní smluvní úpravy přístupu do zahraničních archivů obou zemí a další.

E. Voráček se neúnavně podílí na prohlubování spolupráce českých a ruských historiků. Jde mu o uchování a rozvinutí hluboké tradice zvláště pořádáním vědeckých zasedání, týkajících se společných problémů česko-ruských (sovětských) vztahů. Tato spolupráce není založena jen na jeho osobních (i když velmi bohatých) kontaktech s ruskými kolegy, ale také na rozvíjení institucionální spolupráce s partnerskými pracovišti. Na ruské straně se jedná tradičně především o Institut slavistiky Ruské akademie věd. Nově se ale E. Voráček podílí i na dynamicky se rozvíjející spolupráci s Ruskou státní humanitní univerzitou v Moskvě, jejíž rektor, prof. Jefim Josifovič Pivovarov, je také předsedou ruské části Česko-ruské komise historiků a archivářů.

Aktivita kolegy Voráčka jsou mnohotvárné a mnohovrstevné. Často přesahují obor historie a směřují i do oblasti politologie, sociologie či ekonomie. Jubilant však na jejich rozvíjení dokáže pracovat s neutuchajícím úsilím. Proto bych mu chtěl touto cestou popřát jménem celého kolektivu spolupracovníků hodně zdraví a tvůrčí invence do dalších let!

Jan Němeček

Doc. dr. Jaroslav Opat (11. dubna 1924 – 4. července 2015)

V polovině července letošního roku, v době rozbíhajících se prázdnin, přinesly *Lidové noviny* krátký článek z pera dr. Josefa Tomeše, vědeckého pracovníka Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, s názvem *Za nestorem české masarykologie*. (Srov. *Lidové noviny*, 13. 7. 2015, s. 11.) Z tohoto článku jsme se dověděli, že počátkem července 2015 zemřel ve věku 91 let přední český historik docent Jaroslav Opat, mezinárodně uznávaný znalec života, díla a ideového odkazu T. G. Masaryka, emeritní ředitel Ústavu T. G. Masaryka v Praze a posléze též Masarykova ústavu AV ČR. K této informaci dodejme, že v 60. letech minulého století byl Jaroslav Opat po přechodnou dobu také významným českým jugoslavistou, který publikoval své studie a články mj. ve *Slovanském přehledu*. Domníváme se proto, že by si tento velmi pracovitý a také statečný člověk zasloužil alespoň krátkou vzpomínku i na stránkách našeho časopisu.

Jaroslav Opat prožil většinu svého života v politicky a ideologicky bouřlivém 20. století. Toto neklidné období významně poznamenalo celou jeho životní a profesní dráhu. Narodil se v dubnu 1924 v obci Vojnův Městec na Českomoravské vysočině v rodině prostého tkalce. Vyučil se truhlářem a několik let se truhlářinou také živil. Za druhé světové války byl totálně nasazen ve Vídni. Pod vlivem zkušeností z války a ideové atmosféry prvních poválečných let vstoupil v roce 1947 do komunistické strany a zároveň začal studovat na Vysoké škole politické a sociální. Po jejím absolutoriu přednášel v letech 1953–1961 dějiny dělnického hnutí na Vysoké škole stranické v Praze.

Již na přelomu 50. a 60. let se Jaroslav Opat dostal pro své kritické myšlení, na základě kterého byl schopen rozpoznat ostré rozdíly mezi teorií a praxí komunistického režimu, poprvé do střetu s vládnoucí mocí. V roce 1961 byl vyloučen z KSČ a dva následující roky musel pracovat v uranových dolech v Příbrami.

Počátkem roku 1964 se J. Opat mohl vrátit k výzkumné práci, stal se vědeckým pracovníkem tehdy nově založeného Ústavu evropských socialistických zemí ČSAV (ÚDESZ ČSAV). Tematicky se zde zaměřil na studium antifašistického a národněosvobozeneckého hnutí jugoslávských národů za druhé světové války a na etapu socialistického vývoje Jugoslávie po roce 1945. V této souvislosti jen připomeňme, že po roce 1948 – po známé rezoluci Informbyra o Jugoslávii – byla tzv. Titova Jugoslávie v Československu dlouho „politicky na indexu“ a Opatovy texty, přinášející v 60. letech informace o dění v „revizionistické“ Jugoslávii, otevíraly de facto jedno z dříve silně tabuizovaných témat. (Srov. některé tehdejší články J. Opata ve *Slovanském přehledu: O základy nové Jugoslávie*, SLPř 51, 1965, s. 94–100; *Z prvních let výstavby nové Jugoslávie*, SLPř 52, 1966, s. 83–89; *25. výročí povstání v Jugoslávii*, SLPř 52, 1966, s. 138–147; *Jugoslávské přeměny*, SLPř 54, 1968, s. 35–41; *Svaz komunistů Jugoslávie hledá nové cesty*, SLPř 55, 1969, s. 1–10.)

Jaroslav Opat se stal koncem 60. let v ÚDESZ ČSAV, který se v roce 1968 přejmenoval na Ústav dějin východní Evropy ČSAV, vedoucím redaktorem kolektivní monografie *Střední a jihovýchodní Evropa ve válce a revoluci 1939–1945*, jež vyšla v Praze v roce 1969 a mapovala vývoj protifašistických hnutí v Československu, Polsku, Jugoslávii, Albánii, Rumunsku, Bulharsku a Maďarsku za druhé světové války a vedle toho též proces postupného přechodu od národněosvobozenecké k socialistické revoluci v těchto zemích. Zároveň se stal také členem autorského kolektivu vedeného tehdejším předním jugoslavistou Václavem Žáčkem, jenž si dal za úkol zpracovat první československou syntézu jugoslávských dějin. Kniha s názvem *Dějiny Jugoslávie* vyšla v Praze v roce 1970. Jaroslav Opat přispěl do této monografie kapitolou *Válka a revoluce (1941–1946)*, s. 453–500.

V roce 1968, za tzv. pražského jara, se Jaroslav Opat angažoval v dění organizovaném tehdejšími československými reformními komunisty a jako jeden z mála Čechoslováků se zajímal mj. i o názory a publikační aktivity „jugoslávského revizionisty a prvního východoevropského disidenta“ Milovana Djilase. To se mu posléze stalo také politicky osudným. V roce 1970 neprošel „prověřkovou komisí“ a byl propuštěn z ČSAV. Následujících osm let pracoval J. Opat v různých dělnických povoláních a roku 1978 odešel do invalidního důchodu.

V 70. a 80. letech se Jaroslav Opat významně podílel na činnosti tehdejšího československého disentu. Patřil mj. k prvním signatářům Charty 77. Svým vnitřním založením a odborným zájmem však zůstával nadále historikem. Za své nové badatelské téma si zvolil život a dílo T. G. Masaryka. Řadu článků o této problematice publikoval následně v samizdatu či v zahraničních časopisech. Badatelsky nejpůvodnější část svého výzkumu později shrnul a vydal v monografii nazvané *Filozof a politik T. G. Masaryk 1882–1893. Příspěvek k životopisu* (Praha 1990).

Po listopadových politických změnách, konkrétně začátkem roku 1990, se Jaroslav Opat mohl vrátit k vědecké práci do Ústavu dějin východní Evropy ČSAV. Pobyl zde však

jen velmi krátce, neboť již v březnu 1990 mu byla nabídnuta funkce ředitele obnoveného Ústavu T. G. Masaryka v Praze. Je nespornou Opatovou zásluhou, že se v průběhu 90. let podařilo této instituci nejenom rozvinout svůj badatelský program (kam patří mj. i vydávání kritické edice *Spisů TGM* a *Korespondence TGM*), ale také získat adekvátní prostory pro ústav a zároveň i pro rozsáhlý Masarykův osobní archiv a koneckonců také pevně organizačně zakotvit v rámci struktury ústavů Akademie věd České republiky. Zásluhou Jaroslava Opaty dostalo zkoumání života a díla T. G. Masaryka v průběhu 90. let také důležitou mezinárodní dimenzi. Z jeho iniciativy se v té době podařilo uspořádat v Československu, resp. v ČR řadu významných mezinárodních konferencí, které sdružily masarykovské badatele (tzv. masarykology) z mnoha zemí světa. Výsledkem těchto vědeckých setkání bylo vydání několika obsahově kvalitních konferenčních sborníků. Jaroslav Opat stál v čele Masarykova ústavu AV ČR do konce roku 1997, kdy odešel do důchodu. V roce 1994 ocenil tehdejší český prezident Václav Havel Opatovu celoživotní práci udělením vysokého státního vyznamenání – Řádu T. G. Masaryka.

Jaroslav Opat nepřestal pracovat na masarykovské látce ani na přelomu tisíciletí. Své masarykovské biografické studie shrnul po čase do přehledové monografie *Průvodce životem a dílem T. G. Masaryka. Česká otázka včera a dnes* (Praha 2003).

V loňském roce, při příležitosti Opatových 90. narozenin, vydal Masarykův ústav a Archiv AV ČR jeho celoživotní paměti nazvané *Z času válek a chaosu v Evropě. Vzpomínky a úvahy* (Praha 2014). Jedná se o zajímavá vyprávění a postřehy přemýšlivého, moudrého člověka, který žil ve velmi neklidné a často se měnící době. Čest jeho památce.

Ladislav Hladký

Výzkumné centrum pro dějiny východní Evropy

V rámci Historického ústavu Akademie věd ČR začalo 1. září 2015 pracovat Výzkumné centrum dějin východní Evropy. Jedná se v pořadí o páté specializované výzkumné centrum na půdě tohoto ústavu. Jeho členy a členy jeho vědecké komise jsou odborníci z České republiky, Slovenska, Polska a Ruska. Vedoucím centra byl jmenován doc. Radomír Vlček. Úkolem výzkumného centra je zajišťovat spolupráci s badateli a výzkumnými institucemi, které se věnují tématům z kulturních, sociálních, hospodářských, duchovních i politických dějin východní Evropy a tématům o minulosti tohoto historického oboru. Zaměří se na podporu a rozvoj meziinstitucionální i mezioborové spolupráce, v níž bude kladen důraz na komparativní a víceoborové studium dějin východní Evropy. Východní Evropa je při tom chápána jako geopolitický a kulturní prostor Ruska, Ukrajiny, Běloruska, Pobaltí a zemí někdejšího Sovětského svazu s převahou slovanského vlivu a možnými přesahy do sousedních a vztahově s tímto územím provázaných oblastí a kultur. Jde o to otevřít komplexnější, v odborných náhledech, diskusích a nových pojetích generovaný pohled na minulost východoevropského prostoru. Ten je pojímán v širokém pohledu na řešení diskurzů a otázek a v kulturně historické a politické proměnlivosti.

Výzkumné centrum dějin východní Evropy vychází ze skutečnosti, že studium dějin východní Evropy má v českém prostředí hlubokou badatelskou tradici. Po dílčích analytických pracích předních českých historiků – bohemistů 19. století (Josef L. Pič, Josef Kalousek), kteří studium konkrétních historicko-východoevropských témat pojali jako cenný základ pro porovnání s děním v českém prostředí –, demonstrovali zejména Jaroslav Bidlo a Tomáš G. Masaryk nezbytnost zevrubného studia dějin východní Evropy pro české prostředí. Skutečná analytická práce v oblasti dějin východoevropského prostoru a konstituování takového studia jako historického oboru se však objevila až v době mezi světovými válkami. Tematický i metodologický záběr historiků Jana Slavíka a Josefa Macůrka a jejich žáků ukázal vrstevnatost oboru a jeho nezbytnou komparativní dimenzi. Poválečný český a československý vývoj determinoval studium dějin východní Evropy do rámce ideologického zjednodušení a často i zkruslení. Teprve po roce 1990 se proto studium dějin této oblasti v českém prostředí dostalo na pole svobodného výzkumu nadechujícího se k metodologické i tematické konkurenceschopnosti západnímu badání. Rušení kateder a akademických pracovišť specializovaných na dějiny SSSR mělo jistě v první polovině 90. let 20. století svoje opodstatnění. Zabrzdilo však snahu historiků, aby čtyřicetiletá dominance marxistické metodologie, která způsobila absenci moderních výzkumných metod i témat, byla v dějinách východní Evropy rychle překonána. Nynější stav dějin východní Evropy chápán v širokých geopolitických a kulturně civilizizačních souvislostech v celém světě a potřeba, aby se i české takto orientované studium vyjadřovalo k aktuálním problémům v historické retrospektivě, ukazuje, že je třeba české badání v oblasti dějin východní Evropy rozšířit do časově mezioborové komparativní roviny a věnovat se širším kulturologickým a politologickým problémům. S tím bezprostředně souvisejí dějiny myšlení a dějiny men-

talit stejně jako doposud nezpracované dějiny oboru včetně proměn jeho metodologického zaměření.

Výzkumné centrum dějin východní Evropy se proto zaměří především na výzkum dějin ruského a sovětského impéria v jeho historické proměnlivosti a sleduje především jeho společenské, státní, duchovní a myšlenkové aspekty. Stranou pozornosti neponechá dopad tohoto procesu na české, slovenské i další prostředí. Důležitou součástí práce bude nejen analytický, ale především komparativní přístup. Vedle elementárního studia proměn východoevropského prostředí jako celku bude zkoumat projevy každodennosti v rámci fenoménu proměn Svatá/Moskevská Rus – imperiální/petrovské soustátí – sovětský celek. Pozornost rovněž bude věnovat proměnám českého pohledu na Rusko a východoslovenské prostředí, tedy především dějinám české a slovenské historické rusistiky, její historické podmíněnosti, objektivitě i dezinterpretaci. Dějiny východní Evropy se neobejdou bez mezioborového pohledu a konfrontace témat, metod, cílů i výsledků bádání s příbuznými společenskovědními obory. Ve vlastním bádání půjde proto rovněž o propojení pohledu historika, politologa, jazykovědce a kulturologa na aktuální historickou reflexi objasněné problémy. To vše navazuje na tradici československého výzkumu dějin východní Evropy. Půjde však rovněž o navázání širší mezinárodní spolupráce a sledování problémů v širší mezinárodní dimenzi.

Radomír Vlček

SEZNAM AUTORŮ

Augustín Cosovschi, Ph.D.

CETOBaC / École des Hautes Études
en Sciences Sociales
190-198, Avenue de France
75244 Paris Cedex 13, France
agustin.cosovschi@chess.fr

CEMECH / Universidad Nacional
de San Martín
Sarmiento 1853 4° C
Ciudad de Buenos Aires, CP 1044,
Argentina
acosovschi@gmail.com

Mgr. Nikola Karasová

Fakulta sociálních věd Karlovy univerzity,
Institut mezinárodních studií,
U Kříže 8, 158 00 Praha 5
nikola.karasova@fsv.cuni.cz

Mgr. Lenka Vlčková Kryčerová

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity,
Historický ústav,
Arne Nováka 1, 602 00 Brno
kryceval@seznam.cz

doc. PhDr. Radomír Vlček, CSc.

Historický ústav AV ČR, v. v. i.,
pobočka Brno
Veveří 97, 602 00 Brno
vlcek@brno.avcr.cz

Mgr. Zbyněk Vydra, Ph.D.

Filozofická fakulta Univerzity Pardubice
Ústav historických věd
Studentská 84, 532 10 Pardubice
Zbynek.Vydra@upce.cz

Redakce / Editorial Board:

Vedoucí redaktoři / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček

Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl

Redakční kruh / Associate Editors:

Roman Baron, Eva Irmanová, František Šístek

Redakční rada / Editorial Council:

Lukáš Babka, Pavel Boček, Mečislav Borák, Marcel Černý, Vladimír Goněc, Petr Kaleta, Bohuslav Litera, Nicolas Maslowski, Jan Němeček, Jiří Padevět, Jan Pelikán, Přemysl Rosůlek, Václav Štěpánek, David Svoboda, Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal

Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:

Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha), Václav Veber (Pardubice), Irena Gantar Godina (Ljubljana), Tatiana Ivantyšynová (Bratislava), Piotr Maciej Majewski (Warszawa), Michal Reiman (Berlin), Miloš Řezník (Warszawa), Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. | Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.

Časopis vychází třikrát ročně / The journal is published three times a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 532 290 509; E-mail: friedl@hiu.cas.cz

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep>

ISSN 0037–6922

Slovanský přehled, ročník 101.

Distribuci pro předplatitele provádí v zastoupení vydavatele Česká pošta, s.p.,

Politických vězňů 909/4, 225 99 Praha 1.

Příjem objednávek: telefonicky na bezplatné lince zpracovatele 800 300 302; na webu zpracovatele www.postabo.cz; písemně na adrese Česká pošta, s.p., oddělení předplatného tisku, Olšanská 38/9, 130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz.

Objednávky přijímá též:

Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)

Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)

Jednotlivá čísla je možné koupit též v Knihkupectví Academia nebo přímo v Historickém ústavu AV ČR, v.v.i.,

Prosecká 76, 190 00 Praha 9,

tel. 286 882 121, l. 230

e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

Cena výtisku 100 Kč.

Výrobu zajišťuje nakladatelství

Aleš Skřivan ml., Praha 9 – Letňany

ISSN 0037-6922

9 770037 692004